

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

138
(1/2012)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др МИЛОШ МАРИАНОВИЋ
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

138
(1/2012)

НОВИ САД
2012

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ	ARTICLES AND TREATISES
Мирјана Стефановски НАЦРТ УСТАВА РАДИВОЈА МИЛОЈКОВИЋА ИЗ 1867. ГОДИНЕ	Mirjana Stefanovski RADIVOJE MILOJKOVIĆ'S 1867 CONSTITUTION DRAFT
1–16	
Славенко Терзић ЕВРОАЗИЈСКИ ВИДИЦИ ГРОФА САВЕ ВЛАДИСЛАВИЋА	Slavenko Terzić COUNT SAVA VLADISLAVIĆ'S EURO-ASIAN HORIZONS
17–28	
Татјана Папић Бранков и Ковилјко Ловре УЛОГА МЕЂУНАРОДНИХ ОРГА- НИЗАЦИЈА У ШИРЕЊУ ГЕНЕТСКИ МОДИФИКОВАНЕ ХРАНЕ	Tatjana Papić Brankov and Koviljko Lovre THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANISATIONS IN THE SPREAD OF GENETICALLY MODIFIED FOOD
29–38	
Ђорђе Ђекић СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО ПРАВО: ОД ОСВЕТЕ ДО РЕЗЕРВАТА СУДСКИХ	Đorđe Đekić SERBIAN MEDIEVAL LAW: FROM REVENGE TO RULER'S PREROGATIVE
39–46	
Александар Мартиновић ПРАВНА ЗАСНОВАНOST АКАТА ВЛАДЕ И АКАТА РАСПОЛАГАЊА У СИСТЕМУ ЈАВНОГ ПРАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ	Aleksandar Martinović LEGAL JUSTIFICATION OF GOVERNMENT ACTS AND ACTS OF DISPOSAL IN THE PUBLIC RIGHTS OF THE REPUBLIC OF SERBIA
47–54	
Снежана Спасеновић и Мирјана Девеџић ФЕРТИЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА БЕОГРАДА У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ ДРУГЕ ДЕМОГРАФСKE ТРАНЗИЦИЈЕ	Snežana Spasenović and Mirjana Devedžić FERTILITY OF THE POPULATION OF BELGRADE IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION
55–70	

Слађана Анђелковић, Зорица Станисављевић Петровић и Стеван Бугарски
СРПСКЕ ОСНОВНЕ ПРАВОСЛАВНЕ
ВЕРОИСПОВЕДНЕ ШКОЛЕ
У РУМУНИЈИ (1919–1948)

Slađana Anđelković, Zorica Stanisavljević
Petrović and Stevan Bugarski
SERBIAN ORTHODOX
CONFESSIONAL PRIMARY
SCHOOLS IN ROMANIA (1919–1948)

71–87

Данијела Шарчевић и Гордана Терзић
ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО
ПОСЛОВАЊЕ У НАУЧНОИСТРА-
ЖИВАЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Danijela Šarčević and Gordana Terzić
CORPORATE SOCIAL
RESPONSIBILITY IN SERBIA'S
SCIENTIFIC-RESEARCH
ORGANIZATION

89–101

Саша Недељковић
ПОВЕСТ САВЕЗА ВИТЕШКИХ
ДРУШТАВА „ДУШАН СИЛНИ”

Saša Nedeljković
HISTORY OF THE UNION OF THE
KNIGHTS' ASSOCIATIONS *DUŠAN SILNI*

103–114

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драго Његован
СРПСКИ И СЛАВЕНСКИ ИМПЕРАТИВ У ВОЈВОЂАНСКИМ
ОБЛАСТИМА 1918: ПРИСАЈЕДИНИТИ СЕ СРБИЈИ
(Милан Ђуканов, *Први српски народни одбор 1918*, 2. доп. издање,
ИП Београд, Зрењанин 2010, 152 стр.)

115–118

Милан Вујовић
КАПИТАЛНО ДЕЛО О СРПСКОМ ПОСЛОВНОМ БАНКАРСТВУ
(Иле Ковачевић, *Пословно банкарство у Србији 1921–2011*, Удружење банака
Србије и Југословенски преглед, Београд 2011, 187 стр.: илустр.; 27 cm)

118–122

Милан Петровић
КЕЈНЗОВ ДОПРИНОС МАКРОЕКОНОМСКОЈ ТЕОРИЈИ
(Иван Вујачић, *Кејнз њојшв класике: Формална анализа и њоређење*,
Службени гласник, Београд 2011, 129 стр.)

123–127

Радомир Ј. Поповић
ПРВОРАЗРЕДНА СТУДИЈА О СТАРОЈ СРБИЈИ
(Александра Марковић Новаков, *Православна српска бољословија у Призрену
1871–1890*, Епархија нишка и Епархија рашко-призренска, Ниш 2011, 243 стр.)

127–129

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

131

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСДН У 2011. ГОДИНИ / ZMSDN REFEREES LIST FOR 2011

136

Мирјана Сћефановски

НАЦРТ УСТАВА РАДИВОЈА МИЛОЈКОВИЋА ИЗ 1867. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Ауторски рад врсно образованог писца, упућеног у уставну теорију и страна уставна решења, Милојковићев нацрт устава такође је и плод озбиљног политичког промишљања. У уставној историји Србије у 19. веку припада му особено и веома важно место. Сведочанство је о карактеру уставног преображаја, припреманог у последњој години владе кнеза Михаила. Узет за предлог приликом израде Намесничког устава од 1869, који га следи у основној концепцији, склопу уставних решења и обликовању важнијих института, битно је определио усвајање модела уставне монархије у Србији. Угледањем нарочито на устав Саксоније из 1831, преноси у основи немачки уставни образац, допуњен обазирањем и на друге европске уставе. Одликује га старање да стране узоре највећма прилагоди особеним приликама земље и нове установе што складније надогради на темељу српске уставне традиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: уставна монархија, дводомно представништво, министарска одговорност, уставна реформа

Особено место у повести српске уставности има нацрт устава који је у јесен 1867. године на захтев кнеза Михаила сачинио Радивоје Милојковић, тада председник апелационог суда. После трагичног убиства кнежевог, Милојковићев нацрт био је узет за предлог приликом израде пројекта Намесничког устава од 1869. [Љушић 1985: 199–202] и на његовим је решењима у основи саздано прво уставно уређење српске кнежевине као класичне уставне монархије. Сведочанство је о томе да је у последњој години своје владе кнез Михаило припремао темељну уставну реформу, коју ће, пак, прилике након кнежеве погибије одвојити од његовог имена.

На Цвети 1867, великом свечаношћу био је обележен најкрупнији дипломатски успех владе кнеза Михаила: турски гарнизони напустили су и последња утврђења у градовима, и као једини преостали знак султановог суверенитета остао је турски барјак на бедемима Калемегданске тврђаве, тик уз уздигнуту српску заставу.¹ По казивању Јована Марино-

¹ Упечатљив опис тријумфалног дочека кнежевог и силног одушевљења народног када је први српски војник ступио на градски бедем, а кнез Михаило на белом коњу свечано ушао у тврђаву београдску, оставио је Коста Христић у [Христић 1987: 17–18, 313–317].

вића, идеја да остварена самосталност Србије добије изражај и у форми новог устава први пут је била разматрана у разговорима које је кнез водио с њим и српским капућехајом Јованом Ристићем у Цариграду, где је марта 1867. због предаје градова био у посети султану [према Пироћанац 1895: 88–89]. Вероватно по Ристићевој препоруци, кнез је израду уставног пројекта поверио Радивоју Милојковићу, личности за коју се могло очекивати да ће умети да изнађе средину између прихватања нових либералних захтева и очувања традиционалних конзервативних принципа, у духу умерености и поступности као руководних начела уставне реформе.

Највише запамћен по доцнијем гласу министра полиције који се у прогону политичких противника режима није устезао од коришћења зазорних средстава, у време када је за кнеза Михаила писао нацрт устава, Радивоје Милојковић је као председник апелационог суда у јавности остављао сасвим другачију слику. Словио је тада као врстан стручњак и одличан правник, веома способан, с dobrим родбинским и пријатељским везама и у власти и у опозицији. Студирао је на универзитетима у Хајделбергу и у Паризу и с париских студија, где је слушао предавања знаменитог француског либерала Вашроа, вратио се у Србију 1859, када су либерали са Светоандрејске скупштине још били врло утицајни у власти, па је одмах био примљен у њихов круг. Ушавши потом женидбом у породицу Хаџитомића, једну од најбогатијих у земљи, као пашеног Филипа Христића и Јована Ристића почео је свој успон у конзервативној бирократији кнез Михаиловог правитељства. Важио је надаље као човек средине, по ширини погледа доступан либералним идејама, али по карактеру не и склон некој правој опозицији режиму. Тако је управо настојањем Илије Гарашанина постао и председник највишег суда².

На тексту Милојковићевог нацрта устава стоји да је написан по налогу министра унутрашњих дела Николе Христића. Са старинским гледањем на земаљску управу као ствар строгог и непристрасног правитељства и лојалног и послушног чиновништва, овај чувени министар полиције кнеза Михаила понајмање је био личност за коју би се могле везати неке идеје о уставној реформи. Оскудни извори не допуштају да се ишта извесније каже о томе да ли се Милојковић с неким саветовао у погледу уобличавања појединих уставних решења. О основном правцу уставне реформе вероватно је добио уопштене назнаке, ако не лично од самог кнеза, онда можда преко Ристића или Мариновића. Кнез Михаило помно је прегледао Милојковићев уставни нацрт када је текст већ био написан. Извесно је да је чинио неке исправке у тексту, али у чему су се оне састојале, колико су биле суштинске и какво им је било значење, остало је непознато [*Мемоари Јована Авакумовића*, књ. II: 4]. Но већ сâм такав кнежев рад на поправљању текста уставног пројекта упући-

² Вешто осликавајући портрете политичких личности неколиким карактеристичним цртама, Димитрије Маринковић у својим мемоарима Милојковића у то доба приказује као каријеристу, коме је срачуната амбиција вазда била јача од уверења, политичке доследности или личне лојалности [*Успомене...* 1939: 157–158, 190].

вао би да је био сагласан с његовом основном концепцијом, целином склопа уставних решења и општим ликом носећих установа.

Димитрије Црнобарац, који је од свог уласка у владу почетком 1868. о самој уставној радњи оставио и једине одређеније вести, казује да се на седницама владе и између министара разговарало о већ довршеном уставном пројекту. Пошто је од министра правде Рајка Лешјанина добио да проучи Милојковићев рад, критиковао је сачињени нацрт устава у разговорима с кнезом и с Миливојем Петровићем Блазнавцем, по прилици и у разговорима с другим политичарима, извесније с Јованом Мариновићем. О делу Радивоја Милојковића Црнобарац је изразио веома лоше мишљење. Замерао је да је уставни пројект стручно лоше урађен: да је преоптерећен великим бројем одредби којима није место у уставу, јер нормирају материју која је ствар законског регулисања, док је редослед излагања нелогичан и сам текст доста непрегледан, јер су решења која се односе на поједине институте расута на више одвојених места. У погледу важнијих уставних одређења, као врло назадне критиковао је нарочито одредбе којима је скупштина стегнута у законодавним овлашћењима и буџетском праву. Скупштина, наиме, нема ни право законодавне иницијативе ни право амандмана на предложене законске пројекте, док влада може са старим буџетом и без скупштинског одобрења још годину дана владати. Замерао је и то што у горњи дом улазе готово све сами чиновници, а при томе се за оптужење министара захтева дво-трећинска већина у оба дома [*Мемоари Димитрија Црнобарца*....: кут. LXVII].

Залагање за пуно буџетско право скупштине у Црнобарчевој критички Милојковићевог нацрта, подразумевајући и политичку а не само кривичну одговорност министара пред скупштином, значило је залагање за парламентарну владу. Став о политичкој одговорности владе пред народним представништвом био је у то време заступан тек у маленом кругу начелних либерала, само од неколицине политичара из крајње опозиције, попут Владимира Јовановића, Стојана Бошковића или Јеврема Грујића. Чак је и Димитрије Матић као стари либерал остајао у томе уздржан. Од конзервативних схватања кнеза Михаила идеја парламентаризма била је сувише далеко, као што је знатно превазилазила и умерени либерализам поборника уставне промене, које је Ристић желео да предводи. Повучен на свом имању у Гроцкој, Илија Гарашанин је либерализму Димитрија Црнобарца замерао да је задојен једино књишким знањима, и да су његове идеје, без познавања правог стања земље и народа, у својој претераности и сасвим нереалне. Мариновићу, кога је Црнобарац покушао да придобије за своје идеје о новом уставу, писао је да је ту више реч о личној амбицији и суревњивости на глас истинског либерала, него о озбиљној намери новог министра у погледу садржине уставне реформе. Додавао је још да ће пресудну реч у питању устава имати сам кнез³.

³ Писмо И. Гарашанина Ј. Мариновићу од 8. јануара 1868. у: [*Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. II 1931: 217–218].

РУКОПИС РАДНЕ ВЕРЗИЈЕ

Милојковићев нацрт устава⁴ представљао је тек радну верзију уставног пројекта. Видљиво је то већ на основу спољашњег облика сачуваног рукописа, по учесталим прецртавањима и уметањима у тексту. С крупним номотехничким недостацима, нацрт садржински такође показује да је реч о радном, непречишћеном тексту, који је тек требало нормативно ваљано уобличити и редиговати.

Пројект устава необично је обиман – броји 223 члана. У њега је унесено и много тога што начелно није уставна материја него је, по правилу, предмет законског регулисања. Нацрт тако садржи: и развијене прописе о начину избора народних посланика, којима је место у изборном законодавству; и детаљне одредбе о пословном реду у скупштини, које су материја скупштинског пословника; и више прописа о чиновницима или о судском поступку, што такође оптерећује уставни текст. Најзад, у пројект устава инкорпориран је готово читав мали закон о кривичној министарској одговорности. Особито извињење за писца уставног нацрта могла би бити околност да се сва ова закорачења у законску материју односе на питања за која је опозиција била живо заинтересована, као што су избори, скупштинско уређење, поротно суђење и, нарочито, уређење установе министарске одговорности. Уставним одређењима о томе Милојковић је очито био намеран да законодавцу сузи опсег самосталног нормирања и унапред му веже руке. Ако неповерење према потоњем законодавцу донекле извињава преоптерећеност уставног текста, лош распоред материје представља озбиљан стручни пропуст. Груба непажња и немарност приликом систематизације грађе учиниле су да је редослед излагања уставне материје неретко логички недоследан, те читав пројект, с расутим одредбама о појединим институтима, у правнотехничком погледу оставља утисак несрећености, па и конфузије. То се посебно односи на нормирање законодавних овлашћења домова, процедуре усвајања закона и одговорности министара, где номотехничке слабости највећма отежавају и разумевање саме концепције битних уснова.

Груби редакторски пропусти видно се опажају у терминолошкој недоследности. Тако, народно представништво се у највећем броју одредби назива законодавним телом; понегде, пак, означава се и терминима народна скупштина или само скупштина. Термин скупштина, опет, по правилу означава доњи дом представничког тела, но који се у неколико

⁴ *Устав Кнежевине Србије*, који је написао по налогу министра унутрашњих дела Г-дина Николе Христића, ондашњи председник Апелације Радивој Милојковић – АС, ПО, кут. XXV, бр. 103. Овај текст нацрта устава Радивоја Милојковића, који је у изворном рукопису нађен у архиви краља Милана, објавио је Илија Пржић у *Архиву за правне и друштвене науке*: „Грађа за нашу уставну историју. Два уставна пројекта за друге владе кнеза Михаила“ [1925: бр. 3, стр. 209–219; бр. 4, стр. 295–303]. Иако је Милојковићев нацрт устава већ дуго познат у науци (његову садржину препричао је и Јаша Продановић у својој познатој књизи о уставној историји Србије), у књижевности је о њему незаслужено мало писано и тек је уопштено и само у основним цртама представљен [Продановић 1936: 150–163; Јовановић 1990: 520–522; Павловић 1997: 353–362].

одредаба назива народном скупштином, а користи се и израз изборни дом. Горњи дом народног представништва се у неколико чланова назива сталним домом, али се у највећем броју одредби за горњи дом употребљава израз државни савет. Државни савет, међутим, такође је и назив посебног органа власти који је, уједно, и највиши административни суд и саветодавно тело владе у питањима законодавства. Ова термилошка помутња, истина, не онемогућава да се поуздано разабере значење. О којем органу или телу је конкретно реч, по правилу се види из саме стилизације одговарајуће норме, док само у неколико чланова то ваља извести из смисла одређења, или закључити на основу редоследа излагања материје. Редакторска непажња видна је и у стилизацији норми. Непримерено нормативном тексту, дикција је често у наративном стилу, с другим и понекад конфузним реченицама и формулацијама које би биле прикладније каквом трактату или уџбенику уставног права. Уз граматичке и стилске неправилности, овакви крупни редакторски недостаци недвосмислено потврђују да је рад на пројекту устава у последњој години Михаилове владе наједном био прекинут док је још увек био у фази разматрања радне верзије текста.

ДВОДОМНИ СИСТЕМ

Кључна новина уставне реформе имало је да буде поверавање скупштини права одлучивања приликом доношења и измене закона. Према дотадашњем уређењу, установљеном уставним законима из 1861. године, законодавну власт вршио је државни савет, док је скупштина у законодавству, једнако као и у питању промене устава, имала искључиво саветодавни глас. Када је већ сазрела и била усвојена мисао да се скупштини више не може одрицати право да одлучује о законима, логично је следило опредељење за дводомни систем. Подела законодавног тела на два дома била је тада готово неупитно правило уставних уређења у Европи. С једнодомним парламентом издвајала се само Грчка која се, словевећи за земљу бурних преврата и велике политичке нестабилности, никако није препоручивала као узор. Како су у скупштини и државном савету већ постојали готови саставци, у уставном пројекту природно је усвојен дводомни систем.

Скупштина, постављена као доњи дом законодавног тела, у целости је изборна. Била је то крупна тековина Светоандрејске скупштине 1858, када је законом било уређено редовно сазивање народне скупштине и када су из њеног састава били одстрањени вирилисти, носиоци судске, полицијске и црквене власти, који су традиционално, као представници чиновничког и свештеничког реда, по положају долазили на скупштине још од времена прве владе кнеза Милоша. Задржани су посредни избори, преко повереника, у срезовима и непосредни у варошима (чл. 55–56). Активно бирачко право условљено је плаћањем годишњег пореза од једног дуката, док је за пасивно бирачко право предвиђен двоструко виши имовински цензус. Старајући се да подигне културни ниво скупштине,

Милојковић је увео и једну нарочиту квалификацију за својство посланика – услов да „зна читати и писати” (чл. 61). Образовни лик скупштине свакако је од велике важности за способност представничког тела да ваљаније просуђује о законодавству. У ондашњој Србији, међутим, уз слабу образованост чак и варошана, на селима је било мање од 5% писмених, при чему је сеоски живаљ чинио око 90% становништва [према Милићевић 1876: 1144, 1149]. Услов писмености отуда је представљао драматично ограничавање бирачких права и, искључењем из скупштине огромног броја људи из народа, нарушавао је представнички карактер доњег дома. Милојковић је такође допустио избор свих државних чиновника у скупштину без икаквих условљавања (чл. 74).

Брижљивост с којом је компонован састав горњег дома упућује да је то имала да буде једна од стожерних установа припремане уставне реформе. Милојковић се зато нарочито постарао да јој да осмишљен и аутентичан изражај. Обавештен о решењима на страни и искуству других земаља, познавајући по прилици и становишта чувенијих политичких и правних писаца, клонио се пуког подражавања. Видљиво је његово старање да од различитих начина образовања горњег дома у европским уставним монархијама склопи први српски сенат у особеном лику, саображеном нарочитим приликама у Србији. Суштинска ограничења биле су дотадашња изграђеност државних установа и особености сељачког друштва с танким грађанским слојем и слабом писменошћу.

Састав горњег дома опредељен је комбинованим системом. Према основу за чланство, у горњи дом улазе чланови по положају, чланови по основу корпоративног избора и постављени чланови. По положају, у састав горњег дома улазе сви чланови државног савета. Поред државних саветника, чланови по праву положаја или достојанства су и пунолетни кнежевићи, митрополит и владике, председници касационог и апелационог суда и главне контроле и ректори Велике школе и Богословије. На основу колегијалног или корпоративног избора, у Горњи дом улазе три члана касационог суда изабрана у општој седници, два члана апелационог суда које овај суд изабира из своје средине и два редовна професора Велике школе које бирају професори. Именовањем од владоца, у средину горњег дома улазе пет окружних начелника, три председника првостепених судова, три пуковника или потпуковника и пет окружних протојереја (чл. 47).

Особеност креираног састава горњег дома јесте у томе што у њега улази читав државни савет. То је орган који је у Србији већ тридесет година био носилац законодавне власти и ово се решење готово природно наметнуло. У политичком кругу око кнеза Михаила нови устав никако се није замишљао као радикални прелом у развоју установа. Важан елемент континуитета управо је било уграђивање државног савета *in corpore* у склоп законодавног тела. По уставном пројекту, састав државног савета имао је да буде нормиран законом, али како су начелно прокламовани сталност чиновничких звања и непокретност судија, а државни саветници представљају највише државне чиновнике и тај је орган, уједно,

највиши административни суд, то би саветници већ по уставу били стални непокретни. Сем што одлучује по жалбама против министарских решења и о сукобима између административних власти, државни савет представља и стручно саветодавно тело, надлежно да израђује пројекте закона и уредаба (чл. 150–154).

Милојковић као да се обазирао и на познати предлог Џона Стјуарта Мила за реформу енглеског горњег дома, када је државни савет с тим својством сталне законодавне комисије увео у пројектовани састав сената. Наиме, својим високим ауторитетом Мил се залагао управо за образовање комисије за законодавство као сталне установе, чији би сви чланови такође улазили у састав горњег дома, обезбеђујући професионалност, студиј и искуство у законодавству. Иначе, Милов дом државника осмишљен је тако да репрезентује највише знање и искуство у области судства, јавне управе, државне владе, дипломатије и војске [Mill 1989: 58–60, 134–136]. У српским приликама, где је готово сва интелигенција била у чиновништву, Милојковић као да се нарочито старао да креирањем састава горњег дома идејама знаменитог писца изађе у сусрет, образујући ово тело од високих представника судства, државне администрације, школства, цркве и војске, оних категорија које су у српском друштву оличавале одабрану мањину. Због тога је и корпоративни односно колегијални избор његових чланова поверио судијским и професорским колегијама, што је требало да у законодавству репрезентује елемент стручних правничких знања и спреме и искуства у примени закона, с једне, као и елемент највишег образовања, с друге стране.

Замисли горњег дома као представништва одабраног дела друштва Милојковић је остао доследан и када је реч о постављеним члановима. Као француском ђаку, било му је свакако познато решење чувеног закона о племству из 1831, којим је владаочево право именовања чланова дома перова било ограничено опредељивањем круга званичника и угледника који могу добити то достојанство. У време када је радио на пројекту устава, карактеристичан образац ограничавања владоца у праву постављања чланова горњег дома био је италијански сенат, креиран одредбама пијемонтског уставног статута из 1848. Монарх је ту везан за уставом одређене категорије лица која може именовати за сенаторе. Ове су категорије дефинисане тако да у горњи дом уђу личности које су се доказале и истакле у различитим гранама државне службе, у управи, судству, војсци и дипломатији, које су се одликовале у парламенту и у науци или истакле нарочитим заслугама за отаџбину, али и они који су се издвојили својим богатством.⁵ Попут уставотворца Сардиније, Милојковић се такође постарао да у српском сенату буде заступљен одабрани део друштва и да до изражаја дођу углед, искуство, знање и способност. Но, док је италијански сенат у целости постављен, с изузетком принчева који као и у свим монархијама улазе по праву, у горњи дом Милојковић је увео пре-

⁵ Уколико није другачије назначено, поређења с одговарајућим страним уставним решењима дата су на основу уставних текстова објављених у: [Dareste et Dareste I–II 1910]. – Вид. Statut fondamental du royaume de Sardaigne du 1848 у: [Dareste et Dareste I 1910: 674–685].

тежан број чланова по положају, додајући и оне из корпоративног избора, те је тако већма обезбедио његову независност. Како би оваквом склопу био несагласан доживотни мандат, у томе није следио италијански узор ни када су у питању именовани чланови дома, али је зато ограничио њихов број на мање од једне трећине састава сената.

Периодично обнављање горњег дома у његовом изабраном делу готово је правило дводомних система. Милојковић је, међутим, наспрам горњег дома који остаје у непромењеном саставу, предвидео да се скупштина, изабрана на три године, сваке године обнавља једном трећином (чл. 75). Од посланика из народа могли су се, додуше, на ранијим скупштинама чути и захтеви за годишњим скупштинским изборима, али тешко да је писац, конзервативан у читавом низу уставних решења, овде хтео повлађивати популарним осећањима. По прилици ту је реч о повођењу за примером из француске парламентарне повести. Мандат чланова који у горњи дом улазе по положају или достојанству везан је за звање или статус на основу којег су ушли у састав дома. У погледу, пак, трајања мандата постављених и изабраних чланова горњег дома уставни нацрт одступа од уобичајених решења – да постављени сенатори најчешће имају доживотни мандат, као јемство независности, а само изабрани, у логици ствари, ограничено трајање мандата, али по правилу дуже од мандата посланика у доњем дому. Овде, напротив, и постављени и изабрани чланови горњег дома имају исти трогодишњи мандат као и посланици у скупштини (чл. 48). Случај Норвешке [Dareste et Dareste II 1910: 135–136] у то време био је особен, јер је трајање мандата чланова горњег дома било одређено избором оба дома од стране свих изабраних чланова законодавног тела из властите средине [Desplaces 1893: 401–412]. Истина, у сачуваном рукопису прецртана је читава та одредба о временском ограничењу мандата именованих и изабраних чланова горњег дома. Но, како нема никакве примедбе са стране или исправке с другачијом солуцијом, не може се знати ко је и када начинио ову интервенцију у тексту.

Именовање председника горњег дома од стране владоца класично је решење монархијских устава. Потпредседника, пак, поставља кнез између три лица која му предложи сâм дом. Аутономија скупштине, међутим, стегнута је на начин који се по правилу не среће у страним уставима. И председника и потпредседника поставља кнез између четири посланика које предложи скупштина (чл. 49, 51). Кнез има право сазивања, одлагања и закључења седница законодавног тела. Одлагање не може бити дуже од шест месеци. У погледу дисолуције усвојено је класично решење да владалац има право распуштања скупштине. Као традиционална прерогатива круне, право дисолуције такође је већ тада сматрано темељним условом очувања уставне равнотеже власти. Независност горњег дома ујемчена је и класичним решењем да се горњи дом не распушта. Будући стално тело које не престаје формално да егзистира, његове су седнице у случају распуштања скупштине „по себи закључене”. Новоизабрана скупштина мора бити сазвана у року од шест месеци од дана распуштања претходне. Предвиђена могућност да скупштина буде од-

ложена или распуштена читавих пола године, као решење преузето из тадашњег француског Устава Луја Наполеона [Godechat 1970: 318] или из саксонског устава од 1831. [Dareste et Dareste I 1910: 267], била је већ тада, у поређењу с већином европских устава, изузетна по дужини трајања. Зато је у уставном нацрту, и за одлагање и за распуштање скупштине, као алтернатива, предвиђен краћи рок од три месеца (чл. 116–118).

ЗАКОНОДАВНА НАДЛЕЖНОСТ И БУЏЕТСКО ПРАВО

Законодавна власт скупштине битно је окрњена суштинским ограничењем, које је било карактеристично за немачке уставне монархије. Домови народног представништва немају право законодавне иницијативе. Оба дома имају само право петиције у иницирању законодавне радње, док формални законски пројекти могу потећи само од кнеза (чл. 83). Извесно фактичко преимућство ту има горњи дом преко својих чланова из сталног државног савета, који за владу израђују законске предлоге и могу је претходно саветовати, те нормативним уобличавањем и стручном редакцијом текста утицати и на садржину одређења. И право амандмана које имају оба дома на законске пројекте које влада поднесе само је условно и заправо зависи од диспозиције владе. Наиме, влада у том случају може да захтева да законски предлог у враћеној, њеној коначној редакцији, буде у народном представништву без измена усвојен или одбачен (чл. 89). Уводећи законодавну власт народног представништва, писац уставног пројекта постарао се да овлашћења скупштине у законодавству стегне у тој мери, да јој је заправо ујемчена само отпорна моћ. Једино ефективно право које је народној скупштини уставом доиста гарантовано приликом доношења и измене закона јесте право одбацивања.

Преломно у припреманој уставној реформи требало је да буде поверавање скупштини права да одлучује о законима. Неповерење и кнеза и његових министара у спрему и зрелост сељачких скупштина за озбиљан законодавни рад и разумевање интереса државне целине, налагало је писцу уставног нацрта нарочиту уздржаност и велику обазривост у погледу дефинисања опсега законодавне власти скупштине. Навело је то Радивоја Милојковића да угради једно врло особено решење замашног домашаја, осмишљено према одговарајућим одредбама саксонског устава о решавању сукоба између домова⁶. Домови су у начелу равноправни. У случају неслагања, када дом у којем је прво решавано о законском предлогу не прихвати амандмане другог дома, приступа се поступку усаглашавања. образује се један општи одбор од једнаког броја чланова оба дома које сваки дом изабира из своје средине. Задатак овог заједничког одбора је да сачини предлог усаглашеног решења. Закључак одбора има само саветодавни карактер, те његов предлог за постизање сагласности у спорним питањима треба да усвоји сваки дом понаособ. Ако

⁶ Вид. Constitution de la Saxe royale du 1831, art. 91–92, 131 y: [Dareste et Dareste I 1910: 262, 268–269].

се потом сагласност домова не постигне ни у погледу предлога заједничког одбора, да би законски предлог усвојен у једном дому био коначно одбачен, нужно је да за то гласа двотрећинска већина у другом дому (чл. 86–87, 125, 129).

У случају сукоба између домова у коначном исходу пресудно одлучује то који је дом имао првенство решавања о законском предлогу. Како, пак, законски предлози могу потећи само од кнеза, то влада може слободно да бира којем ће дому упутити предлог и тако му дати одлучну претежност. Она га увек може упутити прво горњем дому. Ако горњи дом усвоји законски предлог, тада, после неуспелог покушаја усаглашавања поводом скупштинских амандмана, скупштини преостаје једино право одбацивања двотрећинском већином гласова. Уколико се таква већина не постигне, владаочеву санкцију може добити законски текст усвојен само у горњем дому. Тако, законску силу може добити пројект закона који скупштина није усвојила, али није могла ни да доношење закона спречи, услед високе квалификације већине која је потребна за коначно одбацивање законских предлога усвојених у првом дому. Уколико би, пак, отпорни центар био у горњем дому, влада би законски пројект могла да упути прво скупштини, те би се, ако га скупштина изгласа, горњи дом томе могао одупрети само двотрећинском већином. Власт дводомног законодавног тела тако може практично бити сведена у врло уске границе. За доношење закона по предлогу владе у ствари је неопходна само проста већина у једном, било којем дому, а онда у другом дому још само једна трећина гласова присутних, која ће онемогућити одбацивање.

Од начела равноправности домова нацрт устава одступа нормирајући да приликом решавања финансијских закона и усвајања буџета доњи дом има право првенства. Горњи дом има право амандмана на предлог буџета који је скупштина усвојила (чл. 93, 96, 122). Ово решење било је устаљено и готово правило у европским земљама. Особено је, међутим, то што се, ако скупштина не прихвати амандмане горњег дома, буџетски сукоб решава, по саксонском узору, на начин на који се решавају и сукоби између домова у законодавству. Право првенства скупштине ту пресудно долази до изражаја. Како је реч о предлогу који је прошао кроз скупштину, али га горњи дом није прихватио без амандмана с којима се скупштина није сагласила, то је за одбацивање тог буџетског предлога, након неуспелог саветодавног усаглашавања посредством заједничког одбора, у горњем дому неопходна двотрећинска већина гласова (чл. 96, 98, 125, 129). Горњем дому ту коначно преостаје само право одбацивања и то уз високу квалификацију већине. Тај начин решавања буџетског сукоба је по претежности коју даје доњем дому чак изразитији од тзв. скандинавског система. По скандинавском систему, наиме, буџетски сукоб се решава већином гласова чланова законодавног тела, гласањем у заједничкој седници домова (Норвешка), или збрајањем укупних гласова палих у засебном гласању у домовима (Шведска) [Dareste et Dareste II 1910: 109, 138]. И у једном и у другом случају доњи дом својом бројном премоћи задобија одлучну превагу.

Буџетска власт скупштине окрњена је и битно ослабљена правом указног продужења буџета. У случају када скупштина није усвојила владин предлог буџета, као и у случају када би скупштина, пре него што је буџет решен, била распуштена, важење старог буџета продужава се кнежевим указом још за годину дана. Ова одредба о указном продужењу буџета преузета је из румунског устава који је био донет претходне 1866. године.⁷ Милојковић је додао услов премапотписа свих министара и захтев сазивања ванредне скупштине најдуже за шест месеци (чл. 98). Указно продужење буџета било је познато и у француској уставној повести, док је у немачким уставним монархијама, попут Баварске, Саксоније и Виртемберга, буџет и иначе важио две до три године [Dareste et Dareste I 1910: 239, 263, 291, 304]. Нацрт устава садржи још изричиту уставну забрану да законодавно тело условљава одобрење буџета било чиме што са самим буџетом није у непосредној вези (чл. 97). Том формулацијом хтело се предупредити да скупштина у пракси, употребом буџетског права, распростре своју надлежност и свој утицај и изван уставом опредељених овлашћења. Нарочито, њом се хтело дати нормативни израз начелном отклону уставотворца од идеје о политичкој контроли владе.

По угледу на уставе Саксоније, Пруске и Аустрије, Милојковићев нацрт уводи институт уредби од нужде. По пажљивом преношењу одабраних решења, преузетих углавном из редакције аналогне одредбе у саксонском уставу⁸, видљиво је помно старање писца да унесе у уставни текст одговарајуће предохране од злоупотреба. Уредбама од нужде не смеју бити суспендоване или повређене уставне одредбе. Могу бити донете у случају велике опасности по опште добро, сигурност земље и одржање реда, када народно представништво није на окупу. Прописана наређења морају бити оправдана хитношћу услед преке опасности и опозвана чим опасност престане. За доношење уредаба од нужде неопходни су предлог министарског савета и сагласност државног савета. Да би ступиле на снагу, морају бити снабдеване премапотписом свих министара, и сваки од министара преузима одговорност да су наређења садржана у њима била неизоставно нужна и прописана сагласно уставу. При публикавању таквих наредби са законском силом мора бити наведен уставни основ акта у стању нужде. Уредбе од нужде морају бити поднете на одобрење првом сазиву законодавног тела, те уколико их народно представништво не одобри, морају бити укинуте (чл. 81). Док су у нормативну конструкцију контроверзних уредби од нужде уграђена и уставна јемства против злоупотреба, институт ванредног стања унет је у уставни текст без одговарајућих уставних гаранција. Једино су рестриктивно наведене уставне одредбе о грађанским правима које могу бити суспендо-

⁷ Вид. Constitution de la royaume de Rommanie du 1866, art. 113 [Dareste et Dareste II 1910: 251–252].

⁸ Вид. Constitution de la Saxe royale du 1831, art. 88 [Dareste et Dareste I 1910: 262]. Уп. чл. 63. пруског устава [Dareste et Dareste I 1910: 214] и чл. 14. аустријског устава [Dareste et Dareste I 1910: 437].

ване у ванредном стању. Ближа, пак, одређења о том неопходном, али и врло двосеклом институту, препуштена су законском регулисању (чл. 223).

Народно представништво, које је приликом доношења и промене закона овлашћењима владе у поступку стављено у готово посве пасиван положај, с владоцем као претежнијим чиниоцем законодавне власти, у погледу вршења уставотворне власти снабдевано је и правом иницијативе и по томе равноправно с кнезом. Зато је поступак за измену устава доста отежан. Уз велики кворум и високу квалификацију већине (двотрећинска већина од три четвртине присутних чланова у сваком од домова), за усвајање предлога измене устава неопходно је да таква одлука буде донета у два узастопна сазива (чл. 220).⁹ Власт народног представништва најпространија је када је потребно решити питања о престолу (избор кнеза, избор намесништва, усвајање престолонаследника). Домови се тада спајају у једно тело, које скупно расправља и одлучује, а одлуке се доносе већином гласова (чл. 121, 19, 12). Претежнија бројем својих чланова, изабрана скупштина тако постаје премоћнији чинилац приликом решавања о носиоцу владалачке власти. Одмеравајући власт поверену скупштини различито у погледу редовног законодавства, промене устава или решавања питања о владоцу, Радивоје Милојковић ту се прикладно наслонио и на разлике у опсегу власти које су скупштине у овим питањима увек имале у српској уставној традицији. Ту се такође лепо уочава његова самосвојност као уставописца, вазда и иначе заокупљеног тежњом да европске установе и стране обрасце највећма прилагоди особеним српским приликама.

МИНИСТАРСКА ОДГОВОРНОСТ

Средином 19. века министарска одговорност била је већ аксиом европске уставности. У Милојковићевом нацрту устава та се одговорност заснива на двема стожерним установама уставне владавине: установи министарског премапотписа и институту кривичне министарске одговорности. У погледу остваривања контроле законитости рада извршне власти од стране представничког тела и кривичне одговорности министара, Милојковић је у уставни нацрт уградио разлику коју је саксонски устав поставио између аката жалбе против владе и појединих министара због повреде закона и аката оптужбе министара за повреду устава.¹⁰ Изјава жалбе кнезу због незаконитости министарских радњи, за коју се тражи сагласан закључак оба дома (чл. 104, 149), има правну природу парламентарне резолуције и нема обавезујућу снагу. Кнез дискреционо одлучује о отпуштању министара, као што их и именује по своме нахођењу (чл.

⁹ Као и приликом уставног обликовања других важних института, и овде се Милојковић угледао на саксонско решење. Предвиђени поступак уставне ревизије не само да следи процедуру нормирану у чл. 152. саксонског устава, него је готово преузета и редакција текста [Dareste et Dareste I 1910: 272].

¹⁰ Вид. Constitution de la Saxe royale du 1831, art. 110, 140–141 [Dareste et Dareste I 1910: 265–266, 270].

148), док у случајевима повреда закона, учињених у вршењу дужности, које повлаче казнену одговорност или одговорност за накнаду штете, министри онда, као и други чиновници, одговарају пред редовним судовима (чл. 150). Актом оптужбе министара због повреде устава, међутим, покреће се нарочити поступак кривичне министарске одговорности (чл. 149).

Тој установи посвећена је читава једна глава нацрта устава, а њена важност наглашена је и насловом: „О нарочитом јемству уставности и одговорности министара”. Разумевање да повреда устава представља нарочиту врсту кривице, коју могу да учине управо министри као највиши носиоци извршне власти, огледа се у одредбама о независности суда за опште казнене прописе приликом квалификације дела и оцене доказа, као и у особеним, уставом прописаним казнама. Суд, који се *ad hoc* образује за суђење по акту оптужбе министара, слободан је да тумачењем устава дефинише противуставност дела и позван је да пресуђује по судијском убеђењу и познавању ствари. Ту је реч нарочито о делима која нису инкриминисана кривичним законом. За противуставне поступке министара самим уставом одређене су казне лишења звања или неспособности за државну службу. Пресуда је коначна и извршна. Уколико би, међутим, повреда устава представљала и дело предвиђено општим казним прописима, ако би законом запређена казна била већа од пет година затвора, суд је дужан да својом пресудом наложи и да се осуђени министар преда надлежном редовном суду (чл. 210–213). Особеност правне природе и суштински политички карактер министарских противуставних кривица подвлаче и други елементи: везивање рока застарелости за скупштинску периоду, као и могућност прекида поступка ако законодавно тело простом већином гласова одустане од тужбе или донесе акт индемнитета (чл. 214–215)¹¹.

Установу кривичне министарске одговорности писац је сматрао темељном за уставну монархију. Одредбе о поступку поводом оптужбе зато су врло развијене (чл. 190–211), па је у уставни нацрт ушло и оно што би заправо спадало у материју законског регулисања. Решења, која су иначе била инспирисана савременим аустријским законом, биће, изузев оних која проистичу из дводомног система, у основи усвојена у првом српском Закону о министарској одговорности из 1870. [Касановић 1911: 48–59]. Остављајући зато по страни друга питања поступка, ваља истаћи равноправност домова у фази оптужења и њихов различит положај у фази суђења. Тужба представља заједнички акт домова. У оба дома засебно предлог за оптужбу треба да испитају нарочити истражни одбори, на основу чијих се извештаја, након претреса у домовима, доносе сагласни закључци о оптужби. Утврђујући тачке оптужбе, законодавно тело је позвано да, непосредно тумачећи устав, определи противуставни карактер дела. Уставни нацрт посебно упућује на министарску кривицу учињену

¹¹ Ове одредбе о обустави поступка инспирисане су одређењем чл. 67. ф. баденског устава [Dareste et Dareste I 1910: 328–329].

премапотписивањем противуставног владаочевог акта као на карактеристично дело учињено у вршењу службене дужности (званично дело), које повлачи министарску одговорност (чл. 149, 190–191, 194). Министрима суди државни суд склопљен за тај случај од 12 судија, одређених коцком или искључењем међу судијама касационог суда и члановима државног савета. Како су државни саветници уједно и чланови горњег дома и у том су својству суделовали у оптужењу, оптужбу пред судом заступају представници скупштине испред доњег дома (чл. 193–194). Међу европским уставима у којима је Милојковић тражио обрасце, право оба дома да оптуже ministre познавали су устави Баварске и Румуније, при чему је у Баварској оптужба била заједнички акт домова. У Саксонији и Виртембергу оба дома суделовала су како у фази оптужења, тако и у саставу суда надлежног да суди министрима¹².

Милојковићев нацрт устава у свему остаје доследан у недвосмисленом отклону од парламентаризма. То је нарочито видљиво у одсуству класичних средстава за остварење парламентарног надзора и политичку контролу владе. Тако нацрт не познаје ни посланичка питања и интерпелације, ни парламентарну анкету и право истраге, док се изричитом забраном условљавања одобрења буџета другим предметима нарочито стаје на пут евентуалним покушајима скупштинске већине да се, тим посредним начином, министри учине и политички одговорним. Обраћање кнезу у форми адресе такође је формулисано само као право представничког тела да изјављује своје гледиште о земаљским делима и потребама (право петиције), једнако као и своје мишљење и само саветујуће предлоге о злоупотребама владе или појединих чиновника. Указно продужење буџета предвиђено је и као предохрана и као резервно средство против претензија скупштине да владу, ускраћивањем буџета, подвргне и политичкој одговорности. Милојковић, ипак, налажући за тај случај обавезан сазив народне скупштине у року од шест месеци, тој новоизабраној скупштини заправо препушта да, решавајући о буџету, одлучи и о судбини владе. Тако би у крајњем исходу скупштина, уколико би била одиста самосвесна и ако би у сукобу с владом добила и народну потпору на ванредним изборима, могла изазвати пад владе. Једном непарламентарном министарству, које се уопште не би обазирало на оскудицу поверења и које би још посегло за грубом употребом уставних средстава у сламању политичке воље скупштинске већине, даље остајање на власти постало би тада немогуће.

Карактеристично решење указног продужења буџета заобилазним начином, преко нужне сарадње, а онда и неопходности бар елементарног политичког сагласја између скупштине и владе, отвара, додуше врло обазриво, простор за стварање уставних обичаја о парламентарном поверењу и одговорности владе. Две године касније, у једном разговору с

¹² Вид. одговарајуће одредбе устава Баварске [Dareste et Dareste I 1910: 244–245], Румуније [Dareste et Dareste II 1910: 249–250], Саксоније [Dareste et Dareste I 1910: 270–271] и Виртемберга [Dareste et Dareste I 1910: 309–310]. Упоредити разматрање упоредних уставних решења [Gomel 1873: 111, 137].

Владимиром Јовановићем, сâм Милојковић можда је понајбоље назначио и разлоге уздржавања у погледу парламентарног система и мисао о поступној изградњи либералнијих конвенција. Реч је, додуше, била о потоњем Намесничком уставу, али у основној концепцији тај устав, с још већом уздржаношћу спрам власти скупштине, следи Милојковићев нацрт. Мера либералних реформи, по Милојковићу, јесте уставност „одмерена према монархијском начелу”, којим се утврђује једна народна династија, те она размера уставних слобода, које одговарају једној уставној монархији, стегнутој вазалним статусом, изложеној страним спутавањима и при томе још заосталој у културном развоју. Главно је да ће у примени новог устава слобода бити „онолико, колико буде било слоге” међу онима „који теже слободи, и политичког такта у њиховој радњи и борби за слободу” [*Успомене...* 1939: 255]. Казано је тиме да оно што суштински одређује меру уставности, то су уставна схватања, свест и политичка култура, које ће онда, управљајући живот устава, одредити и стварне домете уставне реформе.

АРХИВСКА ГРАЂА

Мемоари Јована Авакумовића – А-САНУ, 9287.

Мемоари Димитрија Црнобарца – А-САНУ, 7869.

Устав Кнежевине Србије, који је написао по налогу министра унутрашњих дела Г-дина Николе Христића, ондашњи председник Апелације Радивој Милојковић – АС, ПО, кут. XXV, бр. 103.

ЛИТЕРАТУРА

Јовановић, Владимир. *Успомене*. Приредио Василије Крстић. Београд 1988.

Јовановић, Слободан. *Друга влада Милоша и Михаила*. Сабрана дела Слободана Јовановића. Том 3. Београд 1990.

Касановић, Јосиф. *Министарска одговорност у српском јавном праву*. Београд 1911.

Љушић, Радош. Јован Ристић и уставно питање 1869. године, у: Владимир Стојанчевић (ур.). *Живот и рад Јована Ристића*. САНУ, Научни скупови, књ. XXV, Београд 1985: 191–214.

Милићевић, Милан. *Кнежевина Србија*. Књ. II. Београд 1876.

Павловић, Марко. *Преображенски устав. Први српски устав*. Крагујевац 1997.

Пироћанац, Милан. *Кнез Михаил и заједничка радња балканских народа*. Београд 1895.

Писма Илије Гараџанина Јовану Мариновићу. Књ. I–II. Приредио Стеван Ловчевић. Београд 1931.

Пржић, Илија. Грађа за нашу уставну историју. Два уставна пројекта за друге владе кнеза Михаила. *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 3 (1925): 207–219; бр. 4 (1925): 295–303.

Продановић, Јаша. *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*. Београд 1936.

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869. Приредио Драгослав Страњковић. Београд 1939.

Христић, Коста. *Закони старој Београђанина*. – 2. изд. Београд 1987.

- Dareste F. R. et P. Dareste. *Les constitutions modernes*, Tome I–II. Paris 1910.
 Desplaces, Henri. *Sénats et chambres hautes*. Paris 1893.
 Godechat, Jacques. *Les constitutions de la France depuis 1789*. Paris 1970.
 Gomel, Charles. *Essai historique sur les chambres hautes françaises et étrangères*. Paris 1873.
 Mill, John Stuart. *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*. Izabrani politički spisi. Sv. II. Zagreb 1989.

RADIOVOJE MILOJKOVIĆ'S 1867 CONSTITUTION DRAFT

by

Mirjana Stefanovski

SUMMARY: As an authoritative work of an excellently educated writer well acquainted with constitutional theory and foreign constitutional solutions, Milojković's draft constitution is also a product of a serious political reasoning. That draft deserves a particular and very important role in the nineteenth century constitutional history of Serbia. It is an evidence of the character of constitutional transformation prepared during the last years of Prince Mihailo's reign. Taken for the specimen during the enacting of Regent Constitution of 1869, which followed it in its basic concept, composition of constitutional solutions and framing of more important institutions, that draft determined adoption of the model of constitutional monarchy in Serbia. By catching sight of the Saxony's Constitution of 1831, it transfers basic German constitutional model, supplemented by taking into consideration other European constitutions. Its distinction is an attempt to adapt foreign model mostly to particular circumstances of the country and to implement harmoniously new institutions in accordance to the Serbian constitutional tradition.

KEY WORDS: constitutional monarchy, bi-cameral representation, ministerial responsibility, constitutional reform

Славенко Терзић

ЕВРОАЗИЈСКИ ВИДИЦИ ГРОФА САВЕ ВЛАДИСЛАВИЋА

САЖЕТАК: Рад се бави дипломатском, политичком, трговачком и културном активношћу познатог Херцеговца грофа Саве Владиславића, рођеног у Дубровнику. Дат је кратак приказ његовог трговачког пословања по Венецији, Шпанији и Француској, а затим је детаљније осветљено његово пословање и његов политичко-обавештајни рад у Цариграду крајем 17. и почетком 18. века у корист државних интереса царске Русије. Даровит и образован, тактичан, с добрим знањем западних и источних језика, Владиславић је био одличан зналац прилика у Османском царству. Од 1705. до 1738. живео је углавном у Русији, поставши један од најдаровитијих руских дипломата и један од најбогатијих људи царске Русије. За време боравка у Венецији 1716–1722. обављао је више различитих послова (трговина, преговори с папом Клементом XI о конкордату), међу којима је дубоког трага оставило његово сакупљање статуа, биста и других уметничких дела за потребе украшавања новоосноване руске престонице Санкт Петербурга. Врхунац његове дипломатске државничке делатности била је његова дипломатска мисија у Кини 1725–1728.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сава Владиславић, Дубровник, Срби, Венеција, Шпанија, Француска, Константинопол, Русија, Османско царство, Петар Велики, Кина, трговина, дипломатија, култура

У историји српског народа постоји низ врло значајних личности чија је улога ишчилела не само из историјске свести српског народа него је забављена и као тема научне историографије. У такве личности несумњиво спада Херцеговац Сава Владиславић (1669–1738), у Русији познат као гроф Сава Лукић Владиславић – Рагузински. Код Срба је, иначе, приметно сужавање свести о границама свога простирања и деловања, што сопственом немарношћу и кратковидошћу, што вољом развијенијих и утицајнијих културних и политичких средина које у свакој прилици свесрдно подржавају овакве процесе. Колико год је потребно да знамо допринос странаца српској култури, ништа мање није важно да осветлимо допринос Срба, знањем и вештинама, историји и култури других народа и држава. У српској култури Владиславићем се темељније позабавио Јован Дучић, чија је студија *Један Србин дијломаић на двору Пејтра Великог и Кајшарине I. Гроф Сава Владиславић*, објављена први пут у

Питсбургу (САД) 1942. године. У новије време, Душан Синдик је неколико својих радова посветио Сави Владиславићу. Интерес за ову значајну личност српског народа чији је велики део деловања везан за Русију првих деценија 18. века подстакнут је у нашој средини и недавним објављивањем дела Саве Владиславића *Тајна информација о снази и сјају кинеске државе* [Београд 2011] које је превео и приредио Владимир Давидовић. У Шлиселбургу на извору Неве, код Санкт Петербурга, у близини споменика руском цару Петру Великом откривен је 11. јуна 2011. године споменик Сави Владиславићу (писац ових редова имао је част да том приликом изговори кратко слово о Владиславићу). По свему судећи, они су се први пут овде срели јула 1703. године [Лециловская 2006: 270–271]. Споменик Сави Владиславићу израдио је вајар Ђорђе Лазић Ђапша, из Сремских Карловаца. Споменик је прво подигнут у Сремским Карловцима 2009, затим у Гацку 2010. и сада у Шлиселбургу.

Сви историјски извори указују на то да је Сава Владиславић био снажна и раскошно даровита историјска личност, човек велике енергије и амбиције и то на широком међународном плану – од Западне Европе, преко Османског царства и Русије до далеке Кине. Иако у литератури и изворима нема сагласности о томе где се родио, преовлађује мишљење да је рођен у Дубровнику пошто му се претходно отац Лука доселио у Дубровачку републику из Јасеника код Гацког. Неки аутори сматрају да се родио баш у Јасенику док други опет помињу Фочу као место његовог рођења. У домаћој литератури нема сагласности о времену па ни о месту рођења иако се претежно помиње Јасеник. Руски аутори који располажу богатом грађом о Владиславићу слажу се у томе да је рођен 1669. у Дубровнику. Отуда је у Русији познат и као „Рагузински”. Н. И. Павленко, позивајући се на фонд Архива спољне политике Русије, дословно каже: „Ослањајући се на сведочанство самог Саве Лукића могуће је установити тачан датум – он се родио 16. јануара 1669. године.” [Павленко 1994: 332]. Стари дубровачки трговачки амбијент умногоме је утицао на будућност Саве Владиславића. Могло би се заправо рећи да се он целог живота бавио трговином и дипломатијом. Његова личност била је срећан спој успешног трговца и даровитог дипломате: постао је један од најбогатијих људи царске Русије првих деценија 18. века и један од најистакнутијих руских дипломата тога времена. За руски двор, пре свега цара Петра Великог али и његове наследнике, обављао је од краја 17. века па све до смрти 1738. године многе тајне и јавне мисије по свету. Почео је као млад трговац по Венецији, Француској и Шпанији, да би затим у Константинопољу отворио своју трговачку кућу под заштитом француског краља. Према руским изворима, његов отац Лука је у Дубровачкој републици располагао неколицином села и имао две трговачке куће – једну у Дубровнику, другу у Венецији [Павленко 1994: 332]. Претпоставља се да је у језуитској школи у Дубровнику добио за оно време солидно образовање. Након трговачких послова у Венецији, Француској и Шпанији и искустава која је тамо стекао, Владиславић је стигао у турску престоницу у којој је отворио трговачку кућу и уживао девет година

француску заштиту. Захваљујући томе, али и несумњиво својој сналажљивости и даровитости, Владиславић је у моћној османској престоници успоставио широк круг друштвених веза све до самог султановог двора које ће знати вешто да користи у своме деловању у корист руских државних интереса. Владиславић је већ у то време снабдевао руске посланике на Порти драгоценим обавештењима о намерама султановог двора, вестима из дворских кулоара у вези с руско-турским односима, о стању копнених и војно-поморских потенцијала Турске али и активностима француског и енглеског посланика у Цариграду против Русије. Користећи широк круг својих веза, Владиславић је врло пажљиво и темељно проучавао унутрашњи живот Порте и њену спољну политику што је био изузетно драгоцен извор обавештања за руске посланике у Цариграду који су, како пише руски историчар Н. И. Павленко, дошли до уверења да је Владиславић одани пријатељ Русије, „спреман да ризикује свој живот ради њених интереса” [Павленко 1994: 333].

Први руски посланик који је успоставио блиске односе с Владиславићем био је Емилијан Иванович Украјинцев којег је Петар као искусног дипломату послао у Цариград 1699. године. Почетна опрезност Украјинцева према Владиславићу убрзо је била превазиђена његовим врло драгоценим услугама: снабдео га је навигационом картом Црног мора и обавештењима о стању на Порти, упућивао је своје људе у Москву с извештајима Украјинцева, помагао руским трговцима да продају своју робу у Цариграду, вршио многе дневне послове, успоставио тајни сусрет преводиоца руског посланства с послаником Венеције и то на тај начин што га је претходно преобукао у своју одећу како га, како је касније писао Владиславић „Турци не би препознали”. За царску Русију, због предстојећег обрачуна са Шведском као врло опасним северним суседом и противником у борби за излаз на Балтичко море, врло је било важно да избегне истовремени рат на два фронта, односно да поред Шведске уђе и у рат против Турске. Оваква врло сложена међународна ситуација и врло жива активност у Цариграду, поред Швеђана, Пољака и Татара давала је Савиној мисији обавештавања о приликама на султановом двору далекосежан стратешки значај. Вешти и већ искусни трговац Владиславић је новембра 1702. године стигао на турском броду с грчком посадом, из Цариграда у Азов. То је била прва трговачка пловидба за Азов, коме је Петар био наменио важну улогу у развоју поморске трговине. Оставивши свој брод на зимовање близу Таганрога, Владиславић се у пролеће 1703. године први пут упутио према Москви, у то време још увек руској престоници, а одатле према тек основаном Санкт Петербургу. Детаљно упознат с Владиславићевим заслугама за руску државу, Петар Први му је јула 1703. године потписао грамату којом је добио право да у току наредних десет година слободно тргује по Русији, отвара у Азову и другим местима трговачке куће и дућане, увозећи своју робу преко Азова. Године 1714. грамата је обновљена на још десет година с правом слободне трговине унутар и изван Русије. Владиславић је имао добре односе и с наследником Украјинцева Дмитријем Михаиловичем Голицином, а нарочито с њего-

вим наследником Петром Андрејевичем Толстојем, који је стигао у Цариград новембра 1701. године. Голицин није успео да закључи трговачки уговор с Османлијама, којим би било омогућено руским трговачким бродовима да користе Црно море. Инструкције које је Толстој добио пред одлазак у Цариград саставио је сам Петар: хтео је да зна стање османске армије и флоте, да ли коњицу и пешадију обучавају на стари начин или се користе услугама европских официра, и колико су озбиљне турске намере да заспу Керченски мореуз којим би се заувек пресекао руски излаз на Црно море [Павленко 1994: 334].

Одлазећи у јесен 1702. године у Русију, Владиславић је снабдео руског посланика Толстоја драгоценим обавештењима о стању Османског царства, толико важним Петру Великом за формирање политике у односу према Турској. По повратку у Цариград, сувоземним путем преко Кијева, Владиславић је успоставио још ближе односе с руским послаником Толстојем. На основу података добијених од Владиславића, Толстој је 1703. године послао детаљан опис стања турске бродоградње. Сава Владиславић је у турској престоници имао, као што је већ речено, широк круг друштвених веза, међу њима и с личностима које су биле добро упознате с приликама на султановом двору. Захваљујући Сави Владиславићу, Толстој је 1704. године успоставио контакт са секретаром француског посланства. Повезао га је такође с дубровачким конзулом у Цариграду Луком Барком који је имао врло добра обавештења о тајном животу на султановом двору. Барка је постао „тајни агент Русије” [Лециловская 2006: 271]. Обавештења Барке имала су изузетан значај пре свега у питању односа султановог двора према Русији. Тек када је био сигуран да ће избећи рат с Турском, Петар Велики је кренуо у обрачун са Шведском, чији је крајњи исход био катастрофалан пораз шведског краља Карла XII у бици код Полтаве 1709. године, којом су покопане шведске амбиције да буде европска сила и игра важну улогу у европским пословима. После Баркине смрти 1709. године, његове послове наставио је нови дубровачки конзул Лука Барка Млађи (који је у тајним руским извештајима имао псеудоним Макарије Степанов).

Пре него што је крајем 1704. године заувек напустио Цариград, у коме је даљи боравак за њега постао врло опасан, Владиславић је за потребе руске државе обавио још низ важних послова. За Петра Великог је било врло важно да Владиславић у тој турској престоници обезбеди материјале и мајсторе за руску бродоградњу. Наиме, трговачки пут из Русије за Балкан и турску престоницу ишао је копном преко Влашке и Молдавије. Крај 17. века био је време крупних геополитичких промена на простору Средње и Југоисточне Европе и почетак борбе европских сила за доминацију над овим просторима. Још за време тзв. Великог посланства по Европи 1697–1698, цар Петар Први поставио је као стратегијски циљ спољне политике Русије обезбеђење изласка на Црно море. Владиславић је успео да обезбеди планове изградње турских бродова али није успео да обезбеди мајсторе за њихову изградњу, јер градитељи, претежно Турци или Јермени, нису хтели да иду за Москву. Уместо бродског мајстора

Августина, за којег је добио налог да га доведе у Русију, Владиславић је нашао Француза Антонија Барталомеа.

Занимљива је и Савина улога везана за порекло чувеног песника Александра Сергејевича Пушкина. Наиме, 1704. он је довео у Москву два дечака, Арапина (купљена у Цариграду), од којих је један, за кога извори кажу да се звао Ибрахим Петров, постао прадеда познатог песника [Лешиловская 2006: 274]. У неким изворима Пушкинов предак се зове Аврам Ханибал, односно Аврам (или Абрам) Петров по цару Петру – Ханибал Аврам Петрович, 1696–1781 [Русско-китайские отношения 2006: 466]. Аврам Ханибал је био родоначелник фамилије Ханибал.

Од почетка 1705. године па до краја живота Русија је постала друга отаџбина Саве Владиславића. На по неколико година напуштаће ову империју ради мисије у Венецији, а касније у Кини. Своје трговачке послове знатно је развио широм простране земље – у Нежину и Вологди, Казању и Петрограду, Москви и Кијеву. Ипак, у периоду 1705–1711. Нежин је био главно средиште његових трговачких послова. Напоре до трговачким пословима, под заштитом руског цара, Владиславић све више почиње да игра улогу саветодавца у важним државним питањима Русије, пре свега њене спољне политике. Његова радна енергија и дипломатска вештина, знање европских и источних језика, одлично познавање прилика на Балкану и нарочито у османској престоници обезбеђивали су му све ближи и утицајнији приступ двору Петра Првог. Године 1708. цар му је поклонио дворца у Москви, на Покровки, који је раније припадао божарину В. Ф. Нарешкину и био захваћен пожаром. Недовољно је позната његова улога у одлучујућој бици код Полтаве, али чињеница је да се током те године два пута срео са царем. Јован Дучић наводи да је био „шеф интендатуре (снабдевања) целе оперативне руске војске” [Дучић 1969: 131]. Свакако да је морао имати извесну улогу, јер је већ фебруара 1710. године од цара добио имања конфискована у Украјини, у Черниговској губернији, од двојице присталица Ивана Степановича Мазепе, чиме је постао и феудални земљопоседник, али и добио звање дворског саветника, које му је омогућило и званичну улогу у дипломатској служби Русије. Као дворски саветник за питања православног Истока, Владиславић је имао активну улогу у Прутском рату Русије против Турске 1711. године. Основано се претпоставља да је управо Владиславић био аутор документа познатог под називом *Пројект њлана вођења рата 1711. године*. Нацрт овога ратног плана објавио је Дучић у својој књизи о Владиславићу [Дучић 1969: 163–164]. План је предвиђао да се претходним ударима на Кубањ и Крим вежу османске снаге у Анадолији и онемогуће удари кримских Татара у леђа руске армије, чији главни правац наступања треба да буде према Јашију и Влашкој, односно Дунаву. Истовремено важну улогу требало је да има обраћање Петра Првог словенским и уопште балканским хришћанима с позивом да подрже Русију у рату против Турске. Целокупним својим делом Владиславић је знатно ојачао и проширио историјске темеље вишевековне сарадње српског и руског народа и Русије и балканских хришћана у целини. Обавештавао

је руски двор, пре свих Петра Првог о српским земљама, српској историјској традицији и оновременим ослободилачким тежњама Срба. Као један од иницијатора идеје ослобођења балканских хришћана путем заједничких дејстава руске армије и устаничких снага на терену имао је запажен утицај на формирање балканске политике Русије почетком 18. века.

У време Прутског похода 1711. године, Сава Владиславић је у штабу команданта руске војске генерал-фелдмаршала Бориса Петровича Шереметјева вршио дужност дипломатског саветника за балканска питања. Организовао је достављање грамате Петра Првог Србима и осталим балканским хришћанима и упутио пуковника Михаила Милорадовића са задатком да покрене Србе на устанак против Турака. Знајући за то, у време руско-турских преговора о миру, након неуспешне ратне акције, Турци су захтевали да Владиславић буде изручен Турској. И после неуспешног Прутског похода Владиславић је остао саветник руског двора за балканска питања, али је обављао и друге деликатне спољнополитичке мисије по налогу цара пре свега у спољној политици према Шведској и Турској. Тако, на пример, 1712. године Владиславић је у два маха имао дуге разговоре с енглеским послаником при руском двору Чарлсом Витвортом о руско-енглеским односима и међународној ситуацији у Европи, испитујући том приликом могућност савеза Русије и Енглеске против Шведске [Лешиловская 2006: 284].

Период боравка Саве Владиславића у Венецији, између 1716. и 1722. године је вишеструко плодан, како због мисије коју је обављао у име руског цара тако и на плану његовог приватног живота. Занимљиво је да се Владиславић представљао као „гроф илирски” и по оцу и по деди и прадеди, што помало личи на традицију авантуристичких духова тако типичних за 18 век. Нема сведочанстава која би потврђивала ове чињенице. Дубровачки Сенат му је истина 1711. издао диплому о грофовском достојанству коју му је касније на основу тога потврдио и Петар Први [Лешиловская 2006: 284]. Ову титулу му је касније потврдио и венецијански Сенат 28. марта 1722. године, а и царица Катарина Прва својим указом од 24. фебруара 1725. године. Очигледно је Владиславић врло упорно и вешто развијао не само своје трговачке послове него и градио своју каријеру конструисањем родослова Владиславића. У мају 1716. Владиславић је отпутовао из Русије и при сусрету с Петром Првим у Пирмонту (Немачка) добио дозволу за одлазак у Италију. Добио је 13. јуна те године и специјалну цареву грамату којом се поред осталог потврђивало да „наш дворски саветник и илирски гроф Сава Владиславич иде у Италију и у друга европска места ради неких наших послова” [Андросов 2004: 90]. Већ следеће, 1717. године Владиславић се налазио у пратњи Петра Првог за време његове посете Паризу. По речима једног француског дипломате он се „меша у све послове”, у својству једне од главних личности царског двора. Пишући о овој посети Јован Дучић наводи да је руски владар посетио Сорбону на којој се водила расправа о односима Русије и Ватикана, односно о могућностима измирења великог православног владара с Папом. Покренуто је и питање „о измирењу и уједи-

њењу хришћанских цркава”. Дучић сматра да је царев позив Владиславићу да дође у Париз био мотивисан поред осталог и ради потребе да се нађе „при оваквим дискусијама као што је била она на Сорбони” као доказ да је руски цар ценио квалитете познатог Херцеговца, Дучић истиче чињеницу да је управо после поменутих разговора на Сорбони Владиславић добио задатак „да онамо преговара с Клементом XI за измирење Русије са Светом Столицом и за закључење Конкордата о коначном уређењу питања католичке цркве у Русији” [Дучић 1969: 254]. Смрћу папе Клемента 1721. године прекинути су и разговори о Конкордату. За време боравка у Венецији Владиславић је посетио родни Дубровник 1717. године и покушао да у њему подигне православну цркву али му то упркос подршци Петра Првог није пошло за руком. Током боравка у Венецији он је заправо незванично вршио функцију царског отправника послова у Републици Светог Марка. И даље се, у свакој прилици, бавио трговиним, стекавши 1719. и свој брод којим је намеравао да успостави трговачку линију између Санкт Петербурга и Венеције.

Петар Први је у Сави Владиславићу нашао сјајног сарадника у изградњи и украшавању нове руске престонице Санкт Петербурга. Поред поменутих трговачких послова које је обављао у италијанским земљама (један од главних компањона био му је енглески конзул у Русији Чарлс Гудфелоу), Владиславић је из Венеције за нову руску престоницу, по царевим поруџбинама, куповао мермерне статуе, бисте, слике и друга уметничка дела и предмете. Руски историчар уметности С. О. Андросов објавио је обимно дело на руском и италијанском језику *Петар Велики и италијанске скулптуре* у којем је цела друга глава посвећена Савином раду на сакупљању уметничких дела у Венецији. Андросов на једном месту каже да се Сава родио „у угледној фамилији грофова Владиславића који су изгубили своје богатство под турском влашћу” [Андросов 2004: 88]. Неки италијански извори указују на краткотрајни боравак руског цара у Венецији 1698. године, који је свакако имао извесног утицаја на ширење културног видокруга младога цара. Долазак Петра Ивановича Беклемишева као трговачког агента а затим и Саве Владиславића отворио је врата широкој набавци скулптура и других уметничких дела у Венецији за потребе нове руске престонице. Иако је ова активност Саве Владиславића била споредна у дугом низу других послова које је обављао, она је, ипак, оставила леп и видљив траг у историји некадашње руске царске престонице. Захваљујући њему, велики број мермерних статуа и биста украшавају и данас Санкт Петербург и вртове његових приградских резиденција. Међу њима се посебно истиче знаменита античка статуа Венере, која је по тавријском дворцу у коме се у Русији налазила постала позната као Венера Тавријска. Нађена је у околини Рима и после дужег спора пренета у Русију 1721. године (данас се налази у Ермитажу). Владиславић је и у Венецији имао широк круг пријатеља и сарадника међу којима су били венецијански трговац Доменико Готони, Србин Антоније Војновић, руски конзул у Венецији Деметриос Боцис. Старо познанство везивало је Владиславића с кардиналом Пјетром Отобонијем,

пороклом из Венеције. Владиславић се овде по други пут оженио с око тридесет година млађом Вирџинијом Тревизан, кћерком сенатора Камиле Тревизана из познате патрицијске породице која је Венеџији дала више дуждева. Расположиви извори указују да је Владиславић први пут ступио у брак за време боравка у Цариграду, и да је с том женом, Српкињом или Гркињом, имао сина Луку који се касније преселио у Русију (умро је у Москви 1737. године). О његовој првој жени готово ништа није познато осим да је 1714. очекивао њен долазак у Русију ради чега јој је набавио гардеробу. Она међутим није стигла. Сматра се да су је османске власти задржале као таоца [Павленко 1994: 347]. Заједно са Савом и његовом лепом младом женом, у руску престоницу је 1722. године стигла и његова мајка Сима, тада већ у дубоким годинама. Сава је с Вирџинијом Тревизан имао три кћерке – Ану, Катарину и Теодору које су све умрле већ у првим годинама живота. Према руским изворима, поред смрти две кћерке, за време његовог боравка у Кини, умрла му је и мајка Сима, у монаштву Теофанија. Преовлађује мишљење да се супруга Вирџинија вратила у Венеџију са кћерком Теодором пре његовог повратка у Санкт Петербург, да би се осам месеци после Савине смрти верила у Венеџију с патрицијем Захаријем Каналом. Јован Дучић, међутим, пише да је мала Теодора умрла у Русији 1730. године.

Сава Владиславић је био вешт и на перу. С италијанског је на руски превео *Краљевство Словена* Мавра Орбина и објавио га 1722. године. Дело је изазвало велики интерес цара Петра Великог. Цару је посветио и рукописни превод италијанског дела *Савези ђреумдрости* или *Збирка мисли Соломонових* [Лециловская 2006: 285].

У мноштву политичких и дипломатских мисија грофа Саве Владиславића у Кини 1725–1728. године у својству „изванредног посланика и опуномоћеног министра”. Из Санкт Петербурга је кренуо децембра 1725. године а вратио се децембра 1728. године. Циљ ове мисије био је регулисање трговачких односа с Кином и пограничних питања између два царства која су остала нерешена после Нерчинског уговора 1689. године. Владиславић је 1727. закључио Бурински а 1728. године Кјахтински уговор с Кином којим је утврђена руско-кинеска граница у области Монголије, међусобни трговачки односи и принцип вечног мира. У самом Пекингу је боравио шест месеци, од 21. октобра 1726. до 23. априла 1727. године. Осим аудијенција код кинеског цара Владиславић је с кинеским министрима (Чабина, Тегу и Тулишењ) имао укупно 34 конференције на којима је разматрано 20 различитих пројеката мировног уговора које су предлагале обе стране. Кјахтински уговор је имао важну улогу у односима Русије и Кине и практично све до средине 19. века, до 1851. године био је правна основа међународних односа две државе. Сава је на реци Кјахти, на граници Русије и Монголије, подигао насеље које је назвао Троицкосавск, у коме је изградио и цркву посвећену Св. Сави Српском, страдалу у пожару током 19. века. На њеним темељима подигнута је нова црква али је и она пострадала у револуционарном метежу [Владиславић 2011: 12–13]. Приликом његовог боравка у Пекингу установљена је

и стална руска духовна мисија у кинеској престоници на челу с Антонијем (Платковским). За успех у овој изузетној дипломатској мисији Сава Владиславић је унапређен у чин тајног саветника а добио је и дворца у Санкт Петербургу, на Дворцовој Набережној поред Неве. Године 1730. Сава је руској царици Ани Ивановној поднео обиман извештај под насловом *Тајна информација о снази и стању кинеске државе*. Дело представља синтезу његових обавештења, знања и утисака о Кини. *Информација* је први пут објављена (сматра се не у целини), у часопису *Руски весник* за 1842. годину, у два наставка. Дело садржи за оно време низ веома значајних података о родослову Кинеског царства, снази његових најважнијих градова и њиховом становништву, престоници Пекингу, дворцу кинеског цара, стању тврђава у кинеским градовима, копненој војсци и ратној морнарици, о снази Монгола и осталих кинеских поданика који живе уз границу Русије. Драгоцени су подаци о стању и врстама путева којима се из Русије може стићи у Кину, о кинеској трговини и начину трговања, о кинеској дипломатији и односима с другим државама, о животу Кинеза, њиховом браку, сахранама, далај-лами и уопште духовном животу Кинеза. Сам наслов двадесет друге главе довољно говори о закључцима до којих је Сава дошао током боравка у Кини: *Мишљење да без ваљаног разлога с Кинеским царством и са његовим поданицима не треба зајочињати рат без уозорења и без највећих могућих припрема* [Владиславић 2011: 21–283]. Руска академија наука (Институт за Далеки исток) и Министарство иностраних послова Русије, заједно с Федералном службом архива Руске Федерације објавили су два велика тома архивске грађе о руско–кинеским односима 1725–1728. године под уредништвом и у редакцији академика В. С. Мјасникова, који се највећим делом тичу активности Саве Владиславића.

Велика дипломатска мисија Саве Владиславића у Кини представља врхунац његове дипломатске и државничке делатности и оличење дипломатске вештине, такта, стрпљивости и упорности у вођењу преговора с великом империјом чији су менталитет, цивилизација и политичка култура били мало познати у Европи и Русији. Током преговора у Пекингу, у којима је питање разграничења свакако било најделикатније, Владиславић је предлагао да се постигне договор о „осталим питањима” – о трговини, кореспонденцији, духовној мисији и другим сличним питањима, остављајући у први мах питања разграничења. Кинези, међутим, нису прихватили овакав предлог, инсистирајући да прво треба завршити велики посао као што је питање уређења границе па тек онда прећи на остале „мање послове” [Русско-китайские отношения 2006: 434]. Владиславић је био предвидео да ће Кинези током преговора „пресећи” преписку с руским двором. За све време боравка посланства у Пекингу, ни посланик ни чланови посланства нити су могли примати ни слати било каква писма. Поред тога, један од видова притиска кинеске владе на руску страну било је задржавање руских трговачких каравана према Пекингу. Тако је, на пример, караван С. М. Третјакова који је стигао на границу Кине у лето 1724. године чекао три године на граници да би био

пропуштен за Пекинг тек после закључења Буринског уговора 20. августа 1727. године. Једна од способности Саве Владиславића била је у томе што је на вешт начин умео да одржава везе с личностима различитих профила и да се врло добро користи њиховим услугама. Током преговора у Пекингу велику помоћ пружао му је Швеђанин у руској служби Ланг Лоренц, затим преводилац у његовој мисији опат Иван Крушала али и француски језуитски мисионар у Пекингу Доменико Паренин (Парени), који је био саветник кинеског цара. Ланг Лоренц је био трговачки агент дипломата, касније администратор Источног Сибира, у руској служби се налазио од 1712. године. Током 1715–1737. више пута је путовао у Пекинг с руским трговачким караванима а у посланству Саве Владиславића обављао је дужност секретара. Лоренц је уживао велико поверење Петра Првог и Саве Владиславића, био је у пријатељским односима с језуитом Паренином и осталим мисионарима у Пекингу, а уживао је и поштовање и кинеских власти. Биографија опата Ивана Кушале, преводиоца за латински језик у Владиславићевом посланству, још је необичнија. Био је син турског чиновника Хасана Вурсарића, а за време венецијанско-турског рата 1687. године доспео је с другом децом у град Пераст где га је усвојио капетан Матија Крушала. После преобраћења у нову веру уместо имена Хасан добио је име Иван. Школовао се у Риму у Колегији неофита а затим на римокатоличком богословском факултету Универзитета у Падови. Године 1708. или 1709. постао је римокатолички свештеник у Перасту, израстајући касније у песника, неуморног путника и дипломату. У српској култури остао је познат по епској поеми *Пераски љуџи бој* о бици с Турцима код Пераста 1654. године. Крушала је био пореклом из српске фамилије која је примила ислам, а усвојио га је такође бокелски Србин католичке вере. Чињеница да је био један од зачетника српске епске херојске поезије, да је врло добро познавао ову поезију, утицала је на то да га Сава Владиславић позове у руску службу. Има мишљења да је Крушала управо био творац неких српских народних песама о Петру Првом и Сави Владиславићу [Русско-китайские отношения 2006: 444]. Владиславић је Крушалу срео у Венецији августа 1717. године где је овај подучавао 27 руских морнара италијанском језику. Владиславић га је позвао у руску службу и већ 19. септембра 1717. Крушала се јавио на двор Петра Првог у Гдањску а октобра је већ био у Петрограду где је примљен у Колегиј иностраних дела као преводилац за латински и италијански језик. У Пекингу је поред превођења по налогу Владиславића одржавао контакте с језуитским мисионарима. Његова карта путовања из Русије у Кину чува се данас у музеју у Перасту, у коме је и умро 28. децембра 1735. године. Француски језуитски мисионар у Пекингу Доменико Паренин (Парени), био је један од оних с којим је Крушала одржавао везе. Паренин је у Пекинг стигао 1698. године, био је саветник кинеског цара, преводилац за време пријема мисија из Русије и Португалије. Преводио је с руског и манџурског на латински језик преписку између Русије и Кине, био у пријатељским односима с Лангом Лоренцом и Владиславићем коме је пружао тајну подршку за време преговора у Пекингу. Био је

дописни члан париске Академије наука. Ових неколико наведених детаља из Владиславићевог окружења илуструје широке видике и његове изузетне способности у успостављању и неговању друштвених веза.

Гроф Сава Владиславић очигледно није имао много времена за приватни и породични живот. По повратку из Кине живео је усамљенички, пред смрт је продао велики део своје имовине а остатак је завештао своме синовцу Мојсију Владиславићу. Умро је 17. јуна 1738. године, на пољском имању код Петрограда и сахрањен је у Благовештенској цркви манастира Александар Невски у Петрограду у чијој крипти почивају и његова мајка Сима (монахиња Теофанија) и ћерка Катарина. На истом месту почивају и земни остаци последњег српског патријарха Василија Јовановића Бркића (пре укидања Пећке патријаршије), црногорског митрополита Василија Петровића и генерала Михаила Милорадовића. Иако је био успешан човек у великом свету гроф Сава Владиславић није заборављао свој народ. Окупљао је и подржавао Србе и у Цариграду и у Русији и у Венецији, упућујући их кад год је могао у руску службу, нарочито Србе из приморских градова који су били вични мору и морнаричким пословима. Као што је био заслужан за долазак Максима Суворова у Сремске Карловце 1725. године и оснивање школе 1726, као и за долазак Емануила Козачинског, Владиславић је многе српске цркве и манастире по Херцеговини, Боки и другим српским земљама даривао драгоценим књигама и црквеним предметима. Велика трговачка, дипломатска, културна па и списатељска делатност остаје и даље велика тема за истраживање и руске, која се њиме далеко више бавила, а нарочито српске историјске науке.

ЛИТЕРАТУРА

- Андросов, С. О. *Пејџ Велики и скулптура Италији / Pietro il Grande e la scultura italiana*, Санкт-Петербург: Арт, 2004.
- Владиславић, Сава. *Тајна информација о снази и стању кинеске државе / Секретная информация о силе и состоянии Китайского государства*, превео и приредио Владимир Давидовић, Москва–Београд: Радио Телевизија Србије, 2011 /1731/.
- Дучић, Јован. *Један Србин дипломат на двору Пејџа Великог и Катарине I: Гроф Сава Владиславић*, Сарајево: Светлост, 1969.
- Лешиловская, И. И. *Сербский народ и Россия в XVIII веке*, Санкт-Петербург: Алетеја, 2006.
- Павленко, Н. И. *Пејџ Велики*, Москва: Мысл, 1994.
- Павленко, Н. И. *Пшеницы гнезда Пејџова*, Москва: Мысл, 1994.
- Русско-китайские отношения в XVIII веке*, том III 1727–1729, Редактор В. С. Мясников, Москва: Российская академия наук – Институт Дальнего Востока, Министерство иностранных дел РФ, Федеральное агентство архивов РФ, 2006.
- Синдик, Душан. Тестаменти Саве Владиславића, *Мешовића грађа* 8, Београд 1980, 141–159.
- Синдик, Душан. Превод писма Саве Владиславића генерал-фелдмаршалу Борису Петровићу Шереметеву 1713. године, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 1, Београд 1995, 175–190.
- Синдик, Душан. *Прилози биографији Саве Владиславића, Сениндрепски зборник* 3, Београд 1997, 163–171.

COUNT SAVA VLADISLAVIĆ'S EURO-ASIAN HORIZONS

by

Slavenko Terzić

SUMMARY: The paper deals with the diplomatic, political, trade and cultural activity of the well-known man from Herzegovina, count Sava Vladislavić, born in Dubrovnik. It provides a short review of his trading activities in Venice, Spain and France, and then in greater detail sheds light on his business and his political-intelligence work in Constantinople at the end of the 17th and the beginning of the 18th century for the state interests of the czarist Russia. Gifted and educated, tactful, with good knowledge of west and east languages, Vladislavić gained an excellent insight into the circumstances in the Ottoman Empire. From 1705 to 1738 he lived mostly in Russia, becoming one of the most accomplished Russian diplomats and one of the richest persons in the czarist Russia. During his stay in Venice in 1716-1722, he did several different tasks (trading, negotiations with the Pope Clement XI about the concordat); in these activities, he left a deep trace collecting statues, busts and other works of art for the decoration of the newly-founded Russian capital Sankt Peterburg. The peak of his diplomatic state activity was his diplomatic mission in China in 1725-1728.

KEY WORDS: Sava Vladislavić, Dubrovnik, Serbs, Venice, Spain, France, Constantinople, Russia, Ottoman Empire, Peter the Great, China, trade, diplomacy, culture

*Тајџјана Пайић Бранков и
Ковиљко Ловре*

УЛОГА МЕЋУНАРОДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ШИРЕЊУ ГЕНЕТСКИ МОДИФИКОВАНЕ ХРАНЕ

САЖЕТАК: Бројне међународне организације на посредан или непосредан начин утичу на дифузију генетски модификоване (ГМ) хране. Посебно значајну улогу у том процесу играју Светска банка (СБ), Светска трговинска организација (СТО), Консултативна група за међународна истраживања у пољопривреди (CGIAR), Организација за храну и пољопривреду Уједињених нација (FAO), различите међународне фондације, универзитети и друге научне институције. У раду се закључује да увиђајући неравномерност дифузије ГМ биљних култура, занемаривање интереса сиромашних фармера и земаља, ограничења у трансферу технологије и општу доминацију приватног сектора одређене међународне организације настоје да помире интересе мултинационалних компанија и потребе сиромашних.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ГМ храна, FAO, СБ, СТО, CGIAR

УВОД

Прва ГМ биљка, парадајз Флавр Савр (Flavr Savr), одобрена је за комерцијални узгој 1994, али се ове културе гаје на значајним површинама тек од 1996. године. Укупне површине под ГМ културама у свету, у протеклих шеснаест година узгоја представљене су у Табели 1. Прошлогодишњих 160 милиона хектара чини увећање за око 94 пута у односу на почетних 1,7 милиона хектара и показује да Генска револуција несумњиво представља најбрже усвојену биљну технологију у модерној историји људског рода.

Иако импресивна, дифузија ГМ биљних култура је веома неравномерна. Укупан број земаља произвођача ових усева је 29, али само пет земаља учествује са 90% у укупним површинама под биотехнолошким биљним културама (САД 69,0 милиона хектара; Бразил 30,3; Аргентина 23,7; Индија 10,6; Канада 10,4). Са значајних 9,4% у укупним површинама учествује следећих осам држава: Кина 3,9; Парагвај 2,8; Пакистан 2,6; Јужноафричка Република 2,3; Уругвај 1,3; Боливија 0,9; Аустралија 0,7 и Филипини 0,6 милиона хектара. Мјанмар, Буркина Фасо, Мексико,

Шпанија, Колумбија, Чиле, Хондурас, Португалија, Чешка Република, Пољска, Египат, Словачка, Румунија, Шведска, Костарика и Немачка учествују с преосталих 0,6% у укупним површинама под ГМ усевиима.

Табела 1. Укупне површине под ГМ културама у свету

Година	Хектари (милион)
1996	1,7
1997	11,0
1998	27,8
1999	39,9
2000	44,2
2001	52,6
2002	58,7
2003	67,7
2004	81,0
2005	90,0
2006	102,0
2007	114,3
2008	125,0
2009	134,0
2010	148,0
2011	160,0

Извор: James 2008 & 2012

Ширење нове технологије изазвало је глобалну дебату, веома интензивну и понекад емотивну, по свом опсегу до сада незапамћену. Поларизовало је научнике, произвођаче хране, потрошаче, јавне интересне групе, државе и креаторе политике. Постоје велика неслагања о еколошким, здравственим и друштвено-економским последицама употребе ГМ хране.

СВЕТСКА БАНКА

САД су прва држава која је развила, а потом и комерцијализовала ГМ биљне културе. ГМ храну промовишу с великим ентузијазмом, а термин „генетска модификација“ користи се за све врсте селекције, односно и за генетски инжињеринг (ГИ) и за традиционалну селекцију. Садашњи однос САД према пољопривредној биотехнологији остао је непромењен у односу на почетни. Како би задржали позицију светског лидера у пољопривреди, од прве примене ГИ на биљним културама, државни апарат је подржао индустрију. Исту политику наставили су кабинети Р. Регана (R. Reagan), Џ. Буша Старијег (G. Bush Senior) и Џ. Буша Млађег (G. Bush Junior). Пласирање ове хране на тржиште без обележавања и одвајања од не-ГМ хране с минималним законодавним прописима даје мултина-

ционалним компанијама, произвођачима, велику предност и у осталим деловима света. Осим тога, због своје унутрашње политике САД производе велике количине хране коју продају на страним тржиштима по нижим ценама или је испоручују у облику донација. Политика САД према ГМ храни је добила велику подршку значајних међународних организација.

У односу на биотехнологију и ГМ храну, СБ је заузела јасно позитиван став. Биотехнологија је понудила решење за повећање приноса усева на ограниченим површинама, очување ресурса (посебно биодиверзитета) и смањење сиромаштва, али је проблематично што се прогресивно развија у индустријским земљама, а применљива је у само неколико земаља у развоју. Стога је Банка уложила у развој биотехнологије у Кенији, Зимбабвеу, Индонезији и Мексику неколико стотина милиона америчких долара (USD), а преко подрегионалног Акционог плана за земље Јужне Африке (Малави, Мозамбик, Замбија и Зимбабве) у фебруару 1999. покренула је иницијативу за оснивање одрживог семенског система Африке, којом је предвиђено хармонизовање законских регулатива и промовисање нових, унапређених сорти, као и повећање конкурентности афричке пољопривреде [World Bank 1999]. У Акционом плану наводе да постојећа национална легислатива спречава интродукцију унапређених сорти, ограничава међународну сарадњу, инхибира развој домаћих семенских компанија и оснивање удружења за трговину семеном која треба да лобирају државни апарат, обезбеде размену информација и олакшају производњу и комерцијализацију семена. Ову иницијативу подржала је и Афричка организација за трговину семеном (основана 1999) и Афричка семенска мрежа (основана од стране ФАО 2000. године) која ради директно с фармерима подсахарске Африке. У децембру 2000. године, СБ је организовала састанак с представницима Авентиса (Aventis), БАСФ-а (BASF), Бајера (Bayer), Каргила (Cargill), Дауа (Dow), Дипона (DuPont), Емерџент Џенетикса (Emergent Genetics. LLC), Махикоа (Mahuco), Мериал Лимитида (Merial Limited), Монсантоа (Monsanto), Рокфелер Фондације (The Rockefeller Foundation), Семиниса (Seminis) и Синђенте (Syngenta), у циљу изналажења најбољег друштвено прихватљивог решења за повећање здравствене безбедности хране и пољопривредне продуктивности (водећи рачуна о очувању животне средине). На том заседању представници СБ су истакли да су пољопривредна истраживања, укључујући биотехнолошка, кључни фактор здравствене безбедности хране, али да је већина пољопривредних, посебно биотехнолошких истраживања у рукама приватних компанија које у стицању профита често не размишљају о потребама земаља у развоју. Други састанак организован је у јануару 2004. године. Банка је остала доследна политици олакшавања трансфера технологија и унапређења сарадње приватног и јавног сектора [World Bank 2004]. Четири године касније, у Јоханесбургу, према финалном извештају Међународне процене пољопривредне праксе, науке и технологије за развој (IAASTD) шездесет земаља света (изузимајући САД, Канаду и Аустралију) уз подршку СБ и већег броја организација УН zaloжило се за радикалне промене у систему светске пољопривреде у циљу решавања

проблема недостатка хране у многим земљама, ублажавања последица скока цена основних животних намирница и загађења животне средине [IAASTD 2008]. У Извештају о светском развоју, наводи се, да иако су потенцијали биотехнологије обећавајући, већина улагања је у рукама приватног сектора, који не води довољно рачуна о потребама сиромашних, те је стога потребно: хитно повећати на националном и међународном нивоу јавна улагања у усеве и особине од значаја за сиромашне, унапредити капацитете за процену ризика и усвојити регулативе којима би се повећало поверење јавности у ГИ [World Bank 2008].

СВЕТСКА ТРГОВИНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

СТО је често инструмент претње у сталној напетости између САД и ЕУ, која је кулминирала, у јуну 1999, увођењем мораторијума на трансгене биљке, односно забраном увоза свих америчких ГМ производа (семе, намирнице, храна за стоку) у ЕУ. У мају 2003, САД су СТО, уз подршку Аргентине, Канаде, Египта, Аустралије, Новог Зеланда, Мексика, Чилеа, Колумбије, Ел Салвадора, Хондураса, Перуа и Уругваја, поднеле тужбу против ЕУ. СТО је након више одлагања, у фебруару 2006. донела прелиминарну одлуку, да је ЕУ нарушила међународна трговинска правила, да је мораторијум нанео штету извозу из САД, Канаде и Аргентине и да је забрана нелегална и незаснована на научним доказима. Такође је утврђено да су шест чланица Уније: Француска, Немачка, Аустрија, Италија, Луксембург и Грчка прекршиле прописе увођењем забрана (пресуда се односи само на период од јуна 1999. до августа 2003. године, јер је Брисел поново одобрио увоз ГМО у мају 2004) [GENET 2006]. Покушај забране увоза ГМ хране од стране Шри Ланке, 2001. године, пропао је након захтева СТО о одлагању примене забране на 60 дана (уз образложење да је потребан одређени период за усклађивање) и претњи САД да ће употребити механизме ове организације. Сличан покушај Хрватске 2001. године изазвао је идентичну реакцију САД. Боливија, која је усвојила резолуцију о забрани ГМО, у јануару 2001. године је била присиљена да опозове закон због притиска Аргентине и биотехнолошких компанија [FOE 2001]. Након укључивања Кине у СТО, 2001. године, очекује се да ће тржиште ове државе постати много отвореније и конкурентније, односно да ће се повећати увоз нових страних технологија, посебно биотехнологије и њених производа [Tisdell and Sen 2004].

Усвајање СТО Општег споразума о трговини услугама (GATS), 1995. године, олакшало је сарадњу индустрије и универзитета. Индустрија финансира одређена истраживања универзитета и научних институција, а заузврат користи већ постојећу инфраструктуру универзитета и добија интелектуални капитал и репутацију. Један од кључних разлога најбржег раста (20%) *науке о животињу* (life science) универзитетског сектора у периоду од 1995. до 2000. управо је сарадња универзитета и мултинационалних компанија које су од 1970. године седмоструко увећале финансирања универзитета [Major 2000]. Тако је, на пример, биотехнолошка истраживања на Универзитету у Вашингтону донирао Монсанта са 23,5

мил. USD; Бајер је спонзорисао истраживања Макс Планк Института (Max Planck Institute), а Хекст (Hoechst) Општу болницу у Масачусетсу (70 мил. USD) [GRAIN 1999]. Већином Уговора дефинише се право компанија да прве виде резултате истраживања и евентуално спрече њихово објављивање уколико постоје услови за патентирање. У фискалној 1999. години око 120 америчких универзитета аплицирало је за 7.612 патената, а остварили су бруто приход од 641 мил. USD преко лиценци датих индустрији [Clayton 2001].

Други веома значајан Споразум СТО, Споразум о трговинским аспектима права интелектуалне својине (ТРИПС), такође је усвојен на Уругвајској рунди преговора 1994. Споразум обавезује чланице СТО на патентирање биотехнолошких проналазака (производа и процеса) и биљних варијетета и по први пут предвиђа правна средства за заштиту интелектуалне својине, што је подстакло улагања приватног сектора у пољопривредну биотехнологију. Као последица пет мултинационалних компанија одређују правац биотехнолошких истраживања, јер поседују 71% биотехнолошких патената [Папић и Ловре 2008].

Уклањању баријера слободној трговини и улагањима, осим СТО доприноси и Трансатлански бизнис дијалог (ТАБД). ТАБД промовише партнерство између друштвених и приватних фирми и покушава да хармонизује регулативе ЕУ и САД (узајамно признавање стандарда, квалификација, захтева за дозволе или методе тестирања и резултате тестирања). Према ТАБД предлогу, на Самиту САД – ЕУ, у јуну 1999, усвојен је низ принципа који чине Рани механизам упозорења, у случају потенцијалних трговинских спорова. ТАБД се противи деловању науке као трговинске баријере, иницијативама о заштити животне средине које су препрека слободној трговини и обележавању које утиче на слободно кретање роба и услуга. Уколико би ТАБД успео у својим намерама ЕУ не би више могла пружати отпор прихватању ГМ производа.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЗА ХРАНУ И ПОЉОПРИВРЕДУ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА

Са Светском здравственом организацијом (СЗО), ФАО УН управља Комисијом за Кодекс Алиментаријус (Codex Alimentarius Commission) која је веома значајна јер њене стандарде у потпуности поштује СТО. Након финалних преговора у Маракешу 1994. (Уругвајска рунда преговора), усвојена су два споразума за спречавање дискриминаторних трговинских баријера: Споразум о примени санитарних и фитосанитарних мера (СПС) који дозвољава државама да уведу санитарне и фитосанитарне мере неопходне за заштиту здравља људи, али спречава увођење било којих других мера које могу деловати као прикривене баријере светској трговини и Споразум о техничким препрекама трговини (ТБТ) који осигурава да технички прописи и стандарди, укључујући захтеве код паковања, обележавања и етикетања и поступци за процену усаглашености с техничким прописима и стандардима, не представљају непотребне препреке међународној трговини. Због великог утицаја Комисије на националну по-

литику држава чланица, развијене државе укључују у њен рад представнике највећих компанија, нпр. Кока-Кола (Coca-Cola) и Пепсија (Pepsi).

Став ФАО према ГМО најбоље је дефинисан у финалној декларацији Светског самита о храни: пет година касније, одржаном 2001. године у Риму. У овом документу се наводи да ФАО у сарадњи са CGIAR-ом и другим међународним истраживачким институцијама треба да утиче на унапређење пољопривредних истраживања, укључујући и биотехнолошка истраживања, као и да се усвајање нових, тестираних технологија, за унапређење пољопривредне продуктивности у земљама у развоју може извршити безбедно, уз адаптацију на локалне услове [FAO 2001]. На Светском самиту о одрживом развоју, одржаном у Јоханнесбургу, 2002. године, генерални директор ФАО Ж. Диуф (J. Diouf) констатовао је да ГМ храна највероватније не штети људском здрављу и позвао земље Јужне Африке, да пажљиво размотре научне чињенице пре одбијања помоћи у храни која садржи ГМО [FAO 2002].

КОНСУЛТАТИВНА ГРУПА ЗА МЕЂУНАРОДНА ИСТРАЖИВАЊА У ПОЉОПРИВРЕДИ

Као колекционер и чувар (за добробит човечанства) генетичких ресурса (гермоплазме) из целог света CGIAR се суочио с изазовом креирања новог облика партнерства друштвеног и јавног сектора, које истовремено штити и интелектуалну својину и интересе сиромашних. У највећем броју случајева, мултинационалне компаније добијају приступ CGIAR колекцији гена, а заузврат дозвољавају националним станицама и истраживачким центрима приступ огледима и патентираним производима и технологијама. Као резултат таквог партнерства, у циљу заштите генетичких ресурса, CGIAR је са ФАО, Гатсби Черитејбл Фондацијом (The Gatsby Charitable Foundation), Агенцијом за међународни развој САД (USAID), Глаксом (GlaxoSmithCline) и Синђентом (Syngenta) на Светском самиту о одрживом развоју одржаном у септембру 2002. године, у Јоханесбургу, основао Глобал Консервејшн Траст (Global Conservation Trust). Посредством CGIAR, Међународни пољопривредни истраживачки центри (IARCs) и приватне компаније реализовале су бројне заједничке пројекте из области биљне и сточарске производње, шумарства и рибарства.

Упркос истицања значаја међусобне сарадње, сукоб између фармерских организација, CGIAR и корпорација се наставља. Према ФАО Споразуму, из 1994. године, који штити банку гена (6 милиона гена) од биопиратерије, CGIAR је задржао контролу над 10% колекције гена (већином из 1960-их), односно над преко 650.000 гена из више од 3.000 култура (укључујући крмно биље и шумске врсте), углавном конзервираних *ex situ* (ван природног станишта). CGIAR колекција је добро документована, чувана, и од посебне важности јер укључује и дивље врсте из којих су фармерске и унапређене сорте креиране (према неким проценама у овој колекцији се налази око 40% уникатних фармерских сорти). CGIAR годишње улаже око шест мил. USD за очување колекције. Након дугих и упорних кампања невладиних организација које је изазвало патентира-

ње најмање четири сорте из CGIAR колекције, усвојен је ФАО-CGIAR Споразум којим је дефинисано да гермоплазма из колекција, као јавно добро, не подлеже патентирању и мора бити доступна без ограничења свим истраживачима у свету. Међутим, бројне дискусије се воде око интерпретације Споразума о трансферу материјала (МТА) који је такође део система старатељства над гермоплазмом, а који забрањује патентирање гермоплазме само у изворном облику. Постоје мишљења да МТА отвара могућност патентирања свега што проистекне из гермоплазме, а различито је од оригинала (што подразумева и све ГМО) [Paul and Steinbrecher 2003]. Дискусија је настављена и након усвајања последњег ФАО Споразума о биљним генетичким ресурсима (Међународни уговор о биљним и генетским ресурсима за храну и пољопривреду). И у овом Споразуму наводи се да је патентирање гермоплазме забрањено у изворном облику, односно да примаоци неће полагати право ни на какву интелектуалну својину или друга права која ограничавају олакшани приступ биљним генетским ресурсима за храну и пољопривреду или њихове генетске делове или компоненте у облику добијеном од Мултилатералног система (члан 12). Ипак, направљен је изванредан помак који чак и опоненти ГМО признају, јер члан 9. Споразума штити пољопривредне произвођаче, укључујући заштиту традиционалног знања од значаја за биљне генетске ресурсе, право фармера да правично учествују у расподели користи, право да учествују у доношењу одлука на националном нивоу, као и право на чување, коришћење, размену и продају сетвеног материјала (у зависности од националног закона). Од јануара 1997. на снази је Стандардни споразум о трансферу материјала којим се утврђују услови размене генетичких ресурса. Ресурси из мултилатералног система могу се добити за коришћење у сврху истраживања, оплемењивања биља или едукације, под условом да та сврха не укључује хемијску, фармацеутску и/или индустријску употребу.

РОКФЕЛЕР ФОНДАЦИЈА

Рокфелер фондација, једна од најзначајнијих фондација укључених у пољопривредна истраживања, уложила је више од 100 мил. USD у пољопривредна биотехнолошка истраживања и обуку око 400 научника из Азије, Африке и Латинске Америке. Заузела је средњу позицију у светској дебати о ГМ храни. Г. Конвеј (G. Conway), председник Фондације сматра да треба одвојено дискутовати о методи културе ткива за укрштање врста које се врло ретко укрштају у природи, о употреби маркера у селекцији и о ГИ. У складу с његовим мишљењем, да се истовремено могу задовољити потребе сиромашних и интереси биотехнолошких компанија, Фондација подржава учешће приватног сектора у ширењу биотехнологије, али осуђује примену Терминатор технологије (као и CGIAR) и патентирање усева који су важни за егзистенцију фармера. Први компромис ове врсте направљен је у пројекту Златни пиринач који је Фондација финансирала. Синђента је добила патентну заштиту, с тим да мали фармери (с прима-

њима мањим од 10.000 USD годишње, тј. они који неће извозити златни пиринач) имају слободан приступ технологији [Potrykus 2001]. За спровођење овог уговора надлежан је и Јавни сектор за заштиту интелектуалне својине пољопривредних ресурса (PIPRA) који је основан 1993. године.

ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПРОМОТЕРИ БИОТЕХНОЛОГИЈЕ

Најважније међународне организације директни промотери биотехнологије су Међународна агробиотехничка агенција (ISAAA) и Грађанска мрежа за послове с иностранством (CNFA).

ISAAA подржава изградњу капацитета, обезбеђује стипендије и организује радионице и обуке националних политичара и научника. Између осталог, посредовала је у сарадњи Монсанто и научних институција Мексика и Кеније. ISAAA је важна биотехнолошкој индустрији јер јој, с једне стране, помаже у Односима с јавношћу (PR), а са друге ствара неопходне услове за пословање у земљама у развоју [Paul and Steinbrecher 2003].

CNFA доприноси сарадњи приватног и друштвеног сектора у различитим економским гранама у земљама бившег СССР (Украјина, Русија, Молдавија и Белорусија), Јужној Африци (Зимбабве, Мозамбик и Замбија) и другим областима у развоју. Преко америчких фирми и USAID је 1993. године обезбедила средства (146 мил. USD) за имплементацију Програма реконструкције система хране у бившем СССР [CNFA 1997]. Циљ Програма у коме су учествовали и руски и украјински партнери био је трансформација старих друштвених фирми у приватне, оперативне компаније. Пројект је окончан 1996. године у Русији, а с додатних 100 мил. USD које је обезбедио приватни сектор успешно је примењен у Украјини, Белорусији и Молдавији. Тренутно постоји 19 партнерстава ове врсте у Украјини и Молдавији који покривају целокупан систем хране, од пољопривредних инпута (семена, ђубрива и пестицида) до производње хране (и крмива) и њене комерцијализације. Компаније које посредством CNFA учествују у овом пројекту су Монсанто, Глобал Агрикултурал Менаџмент Ентерпрајзис (Global Agricultural Management Enterprises), Карцил (семена и ђубрива), Цианамид (Cyanamid), Прогресив Генетикс (Progressive Genetics), Пјур Саншајн (Pure Sunshine), Девелопт Технологи Ресурс Инк. (Developed Technology Resource Inc.), Каив-Атлантис (Kyiv-Atlantic) и Фуд Про (Food Pro). Програм ширења пољопривредних инпута (RAISE) који CNFA спроводи у Зимбабвеу директно стимулише продају инпута малим фармерима veleпродајом и малопродајом. У јуну 2002. CNFA је 2 мил. USD од Рокефелер фондације употребила за имплементацију RAISE пројекта у Малавију [CNFA 2003].

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Генерално посматрајући приватан сектор одређује правац пољопривредних биотехнолошких истраживања, захваљујући уступцима јавног сектора и великим улагањима. С обзиром на то да мултинационалне

компаније штите своју позицију патентирањем, обавезивањем узгајивача ГМ биљака на годишњу куповину семена, судским споровима с кршиоцима тих уговора и, коначно, развојем терминатор технологије, може се закључити да су економски мотиви и настојање за монополском позицијом основни генератори дифузије ГМ хране [Рајић 2008].

Увиђајући неравномерност дифузије ГМ биљних култура, занемаривање интереса сиромашних фармера и земаља, ограничења у трансферу технологије и општу доминацију приватног сектора, неке међународне организације настоје да помире интересе мултинационалних компанија и потребе сиромашних. СБ се залаже за повећање улагања у модификоване особине и усеве који су важни сиромашним фармерима, CGIAR координира успостављањем партнерских односа између јавног и приватног сектора, а Рокфелер фондација је дозволила бесплатан приступ малих фармера технологији *злајни иринач*. СТО не учествује у овим настојањима, остаје доследна почетној улози инструмента који омогућава приступ мултинационалних компанија тржиштима и сировинама сиромашних земаља.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге

- Paul, Helena and Steinbrecher Ricarda. *Hungry Corporation, Transnational Biotech Companies Colonise the Food Chain*. London & New York: Zed Books, 2003.
- Tisdell, Clem and Sen, Raj Kumar. *Economic Globalisation: Social Conflicts, Labour and Environmental Issues*. Cheltenham: Edward Elgar, 2004.

Докторске дисертације

- Papić, Tatjana. *Ekonomске i етичке импликације дифузије генетски модификоване хране*. Докторска дисертација, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, 2008.

Чланци у часописима

- Папић, Татјана и Ловре Ковиљко. Политика мултинационалних компанија у производњи генетски модификованих биљних култура. *Економика пољопривреде*, LV, број 4, 2008, 389–396.
- Potrykus, Ingo. Golden Rice and Beyond. *Plant Physiology* Vol. CXXV, No. 3, 2001, 1157–1161.

Интернет извори

- Clayton, Mark. Corporate cash and campus labs, *Christian Science Monitor*, 2001; Приступљено 22. 2. 2009. на <http://theuniversityfaculty.cornell.edu/forums/pdfs/christiansimon102203.pdf>.
- CNFA (1997). *A New Era in Public-Private Sector Partnership*. Приступљено 28. 2. 2009. на http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNACG748.pdf.
- CNFA (2003). *Enterprise Driven Development. Planting seeds of opportunity, Annual report*. Приступљено 27. 2. 2009. на http://www.cnfa.org/uploads/News_Resources/CNFA_AR_2003_WEB_Document.pdf.

- FAO (2001). *Declaration of the World Food Summit: five years later*. Приступљено 27. 2. 2009. на <http://www.fao.org/DOCREP/MEETING/005/Y7106E/Y7106E09.htm>.
- FAO (2002). *Director-General urges countries to think carefully before rejecting GM food aid*. Приступљено 12. 5. 2008. на <http://www.fao.org/english/newsroom/news/2002/8844-en.html>.
- FOE (Friends of the Earth International) (2001). *U.S. and Biotech corporations impose genetically modified organisms worldwide under WTO threats*. Приступљено 7. 6. 2008. на <http://www.foeeurope.org/press/17.12.01.htm>.
- GENET (2006). *WTO decision on EU GMO moratorium: International media*. Приступљено 22. априла 2008. г. на <http://www.gene.ch/genet/2006/Feb/msg00047.html>
- GRAIN (1999). *FOOD? HEALTH? HOPE?*, Seedling. Приступљено 1. 3. 2009. на <http://www.grain.org/seedling/?id=170>.
- IAASTD (2008). *Summary for Decision Makers of the Global Report*. Приступљено 10. 1. 2009. на http://www.agassessment.org/docs/IAASTD_GLOBAL_SDM_JAN_2008.pdf.
- James, Clive (2008). *Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops: 2008 The First Thirteen Years, 1996 to 2008*. Приступљено 20. 1. 2009. на <http://www.isaaa.org/resources/publications/briefs/39/executivesummary/default.html>.
- James, Clive (2012). *Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops: 2011*. Приступљено 06. 3. 2012. на <http://www.isaaa.org/resources/publications>.
- Major, Elliot (2000). *Dawn of a new era; Commercial Potential Has Helped Boost Grants For Life Sciences*, The Guardian. Приступљено 25. 6. 2008. на <http://ngin.tripod.com/JM064.htm>.
- World Bank (1999). *Initiatives for sustainable seed system in Africa*. Washington DC. Приступљено 27. 7. 2008. на <http://www.fao.org/ag/AGP/agps/Abidjan/Paper12.htm>.
- World Bank (2004). *Second Agricultural Science and Technology/Rural Development Roundtable with the Private Sector*. Приступљено 16. 8. 2008. на <http://econ.worldbank.org>.
- World Bank (2008). *The World Development Report, Agriculture for Development*, Washington DC. Приступљено 15. 3. 2009. на http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2008/Resources/2795087-1192112387976/WDR08_12_ch07.pdf.

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANISATIONS IN THE SPREAD OF GENETICALLY MODIFIED FOOD

by

Tatjana Papić–Brankov and Koviljko Lovre

SUMMARY: Numerous international organizations on the direct or indirect way influence the diffusion of genetically modified (GM) food. Particularly important role in this process play a World Bank (WB), World Trade Organization (WTO), Consultative Group for International Agricultural Research (CGIAR), the Organization for Food and Agriculture United Nations (FAO UN), various international foundations, universities and other scientific institutions. The paper concludes that taking in consideration, inequality of diffusion recognizing GM plant culture, ignoring the interests of poor farmers and countries, restrictions on technology transfer and general domination of the private sector, certain international organizations are trying to reconcile interest of multinational companies and the needs of the poor.

KEY WORDS: GM food, FAO, WB, WTO, CGIAR

Ђорђе Бекић

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО ПРАВО: ОД ОСВЕТЕ ДО РЕЗЕРВАТА СУДСКИХ

САЖЕТАК: Правне норме у старом српском праву прешле су дуг пут од освете до резервата судских; у раду се даје одговор на питања како је текао овај процес. Како се резервати судски јављају први пут крајем 12. века јасно је да је овај процес до тада морао да буде завршен. У преддржавном периоду код Срба постојале су освета и умир (кумство), док се претпоставља да је постојао систем композиције. У државном периоду се јавља и побратимство као облик умира. Освета и систем композиције су остала правно ваљани начин решавања спорова у Босни до краја 15. века. Како је она била у саставу Србије до краја 10. века то значи да је дотле и у Србији постојала освета као правно ваљани начин решавања спорова. То би значило да је до укидања освете и преласка овог спора у надлежност владара, када се за њега плаћа вражда (остатак система композиције), дошло у периоду од 10. до 12. века када је постао и писано право.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: освета, умир, систем композиције, побратимство, кумство, резервати судски, Србија, Босна

Правне норме су у свом развоју прешле дуг пут од освете до јавних казни које прописује и извршава држава односно владар као онај који отелотворава државу. Најизразитији пример значаја једног кривичног дела је када сам владар преузима у своју искључиву надлежност да решава тај спор. Ти случајеви се називају резерватима судским и њих владар преузима само за најтежа кривична дела или она од највећег значаја за државу. Овај процес је у науци давно забележен и описан тако да ћемо у овом раду настојати да одговоримо на питање када се овај процес код Срба у немањихкој држави завршава.

Кривично право води своје порекло од освете [Тарановски 1931: 2–4; Кадлец 1924: 90–92. 99; Јиричек 1990: 134] коју можемо одредити као одмазду према лицу које је извршило кривично дело тј. „кривду” тиме што је напало нечију личност, имовину или неко друго добро. Она потиче из непосредног инстинкта самоодржања, те у њеном основу лежи „природни рефлекс животињског организма, који на ударац одговара ударцем”. Снага испољавања освете зависи од осетљивости, љутње и снаге нападнутог. Најжешће испољавање освете долази код крвне освете када се освећује убиство или наношење тешких телесних повреда.

Она има корен у анимизму и његовом веровању да душа убијеног тражи освету и да она не може да се смири ако се освета не изврши [Тарановски 1931: 2]. Она је истовремено везана и за култ мртвих па је обавеза да се изврши освета део овога култа. Доношење одлуке да се освета изврши и њено извршење део је погребног ритуала [Ћуџковић 1971: 257].

Право да изврши освету има првооштећени, а уколико је он лишен живота, онда њу има право и обавезу да изврши цео род оштећеног над лицем или припадником рода из које је кривац. Тиме се цео род из које је оштећени идентификује с њим, као што се врши идентификација кривца с његовим родом. Освета има приватноправни, а не јавни карактер и прожета је тежњом не да се кривци устраше и учине нешкодљивим, већ да оштећена страна задовољи саму себе и властито самољубље. Како се заснивала на начелу крвног сродства имала је друштвени карактер.

Интервенција друштвене заједнице у прво време испољава се само у помоћи оштећеној страни да изврши освету. Затим се интервенција заједнице огледа у томе што она настоји да спречи извршење кривичног дела које узрокује освету. Када нападно лице затражи помоћ у тренутку напада, лица која се налазе у његовом окружењу и која виде или чују да се напад догађа имају право и обавезу да му помогну и заштите га од другог лица које над њим извршава кривично дело. На тај начин друштвена заједница преузима улогу обезбеђења јавног мира, а кривично дело престаје да буде само штета нанета појединцу и његовој широј породици, већ се третира као повреда јавног мира читаве заједнице [Тарановски 1931: 2].

Псеудо Маврикије у свом делу *Сиртаиџикон* наводи да је освета постојала код Јужних Словена крајем 6. односно почетком 7. века: „пријатни су пред онима који им долазе као странци и пријатељски их проводе од места до места, кудгод затраже, тако да, ако се небрижљивошћу домаћина догоди да странац настрада, против њега (домаћина) покреће рат онај који му га је поверио, јер освету странца сматра светом” [Византијски извори за историју народа Југославије I 1955: 131–132]. Његове речи ће готово дословно навести у делу *Такџика* византијски цар Лав VI Мудри: „Према онима који им долазе у госте они бејаху пријазни и благи, пријатељски их примају и чувају и пратећи их на смену од места до места, и чуваху их неповређене, предајући један другима непрекидно храну. Тако да ако се деси да због непажње примаоца странац претрпи штету, против њега (сц. примаоца) покреће рат онај који му га је поверио, према веровању сматрајући освету странца светом” [Византијски извори за историју народа Југославије I 1955: 2]. Оба аутора наводе да је путник био освећен од претходног домаћина који га је проследио другом домаћину, ако је путник, док је био под заштитом другог домаћина, настрадао. Претходни домаћин је освету путника сматрао светињом. Једина разлика која постоји између ова два текста је што, како је у литератури примећено, царев текст у прошлом времену, што може да упућује да ово правило више не важи у времену када он пише. У сваком случају сматра се да, ако је она примењивана према госту, онда је била и начин решавања спо-

рова Словена између себе. Такође се прихвата да је морала да важи и код Срба у то време [Лексикон 1999: 326].

Друштвена заједница се, међутим, показала заинтересована да се изађе из круга освете због чега је и она трпела. Излаз је нађен у систему композиције и умиру. Да би увођење решења спора неким другим начином било могуће морала је да се промени и религиозна свест. Наиме, освета како смо већ навели почива на анимизму и веровању да душа убијеног не може да нађе свој мир ако се крвна освета не изврши. Промена религиозне свести је морала да наступи у новом веровању да је душевни мир убијеног могућ и без крвне освете.

Обичајно право временом почиње полако да одређује све прецизније за коју кривицу освета сме и мора да се изврши, врсту казне и сл. Исто-времено долази и до смањивања броја лица која имају право да је изврше. Тако се временом ограничава само на чланове задруге или инокосне породице. Затим се уводи да само један члан из те заједнице може да изврши освету. Тај члан постаје временом само онај ко је лично оштећен.

Кривична дела за која је допуштена освета временом се свде на убиство, ноћну крађу и увреду части да би се и то свело само на једно кривично дело – на убиство. На крају држава настоји да укине право освете и за убиство [Кадлец 1924: 99; Тарановски 1939: 2–4].¹

Систем композиције укључује у себе два елемента: тражење опраштања кроз понижење кривчеве стране и материјалну надокнаду коју она исплаћује оштећеној страни. Он није укинуо освету већ је оштећеној страни препустио избор да ли ће да се свети или ће да примени систем композиције. Талион, који постоји код освете у преддржавном периоду утиче и на систем композиције. Временом се установљава износ откупа за поједине повреде права [Кадлец 1924: 91–92; Тарановски, 1931: 3–4; *Pravna enciklopedija* 1979: 1441–1442]. У тренутку настанка државе постоје и освета и систем композиције. Држава подржава систем композиције јер га сматра погоднијим за одржавање јавног мира и прихватљивијим за државу [Тарановски 1931: 4–5]. Директних података о томе када се јавља систем композиције код Срба нема. Ипак, може се претпоставити да се он мора јавити и код Срба у исто време, односно у преддржавном периоду или након стварања првих српских држава. У прилог томе да је код Срба морао да постоји у раном средњем веку тј. до краја 10. века може се навести податак да је у Босни, која је до краја 10. века била саставни део Србије, постојао систем композиције и да се очувао до краја средњег века [Суџковић 1971: 255–274]. Ако се крене од претпоставке да је у целој Србији која се неколико векова развијала и постојала као јединствена држава, пре краја 10. века када се од ње одвојила Босна, постојало исто или бар приближно исто обичајно право, мора се претпоставити да је онда морао да постоји и систем композиције.

¹ Тако, на пример, Руска правда из 11. века у првом члану одређује ко има право да изврши и крвну освету: брат за брата или отац или син или братанац или сестрић. Као што се може приметити, број лица која су имала право да изврше крвну освету је сужен на само неколико рођака. И даље се, међутим, одржао принцип да су жене искључене из крвне освете [Николић 2000: 85–110].

Сама казна има две намене: да спречи извршење кривичног дела и застраши могуће преступнике. Међутим, могуће је и другачије третира-ти кривично дело. Код умира оно се сматра поремећајем равнотеже од-носа у једном друштву. па стога казна има задатак да изврши повраћај те равнотеже и изврши повратак у пређашње стање колико је то могуће. Извршилац кривичног дела треба да испуни празнину која је настала ње-говим кривичним делом.

У развоју умира постоје две етапе. Старија, када долази до замене убијеног другим лицем, има две варијанте. Прва, када долази до непо-средне замене убијеног убицом. Тада убица постаје брат, син или муж породици из које је убијени. Друга варијанта, када род убијеног из рода убице узима жену која треба да роди дете у замену за изгубљеног члана.

Друга, млађа етапа је када долази до умира склапањем духовног сродства тј. кумством или побратимством, потом и склапањем брачних веза између страна умирница.

Замена је својствена родовским друштвима с неразвијеним економ-ским и друштвеним односима, док се други систем јавља у тренутку када долази до постепеног раслојавања тог друштва [Pavković 1977: 627–632]. Како је реч кум позната свим словенским народима, произилази да је кумство као облик вештачког сродства старије од настанка државе [Лексикон 1999: 343–344]. Као доказ да је код Срба постојало кумство још у најраније доба може се навести пример склапања кумства између бугарског цара Симеона и српског кнеза Петра Гојниковића 897–913. го-дине [Византијски извори за историју народа Југославије II 1959: 53]. Могуће је наћи тумачење да је овом приликом склопљено побратимство, а не кумство [Живковић 2006: 36–38].² Побратимство срећемо код Срба крајем 11. века када се краљ Бодин побратимио с Рајмоном Тулским да би се на тај начин смањио антагонизам између крсташа и Срба [Ћирко-вић 1981: 196; Живковић 2006: 101–102]. Дакле, циљ казне није да што строжије казни починиоца кривичног дела, већ да се „успоставе и обнове нарушени друштвени односи” [Pavković 1977: 639].

Кривично дело и кривични процес који се покрећу због учињеног кривичног дела представљали су у почетку приватну ствар појединца, чак и у тренутку када настаје држава, за најтежа кривична дела као што је убиство. Композиција се, међутим, сматрала прихватљивијом за одржа-вање јавног реда и мира, од освете. „згоднијом да се прилагоди држав-ним циљевима” [Кадлец 1924: 93]. Она је спречавала државу да матери-јална надокнада добије јавни карактер тј. да постане глоба. Узрок томе лежи у чињеници да је изрицање казне искључиво зависило од оштеће-не стране, да ли она хоће и може да покрене кривични поступак против оног ко је учинио кривично дело. Ако оштећена страна није покретала сама поступак, није га покретала ни држава. То је водило томе да су кри-вична дела дуго одржала приватни карактер.

² У [Живковић 2006: 36–38] наведена су и ранија тумачења.

Српско средњовековно право је, као и право других народа, прошло „кроз период приватне реакције постепено се претварајући у државну реакцију” [Стојановић 2003: 51–52].

Постепеном тежњом да преузме обезбеђење јавног мира од друштвене заједнице, држава исказује тежњу да то постане њен монопол. Пошто је обезбеђење јавног мира постало монопол државе она је одатле извела и своје монополско право на реакцију због његове повреде. Држава настоји да укине право освете и за убиство [Тарановски 1931: 4], а део материјалне надокнаде који је плаћала кривчева страна или сам кривац код система композиције почиње да јој припада. Тако је настала глоба, која се наплаћивала у натури или у новцу [Кадлец 1924: 93].³ Глоба је била, у почетку, одштета за повреду јавног мира која се плаћала држави као заинтересованој страни за одржавање јавног мира. Временом глоба губи тај карактер и добија значај јавне казне тј. казне због повреде правног поретка. Под утицајем композиције глоба дуго времена постоји као основни облик казне и најчешћи у пракси.

Пут који се прошао до тога да казна добије јавни карактер био је дуг и различит код сваког народа и државе. Моменти који су довели до тога да кривично право добије јавни карактер су следећи: чињеница да је кривично дело и повреда јавног мира и правног поретка, постепено укидање мирења и његово свођење на случајеве искључиво личног карактера, увођење искључивог права државе на организовану правну реакцију против кривичних дела, еволуција кривичног права од одмазде и откупљивање кривца, преко примењивања казни у циљу застрашивања и на крају поправљања кривца [Тарановски 1931: 5–7].

Стари српски закон настао 80-их година 12. века у држави Стефана Немање, спомиње вражду, као резерват владаревог суда, која се плаћала за убиство. Висину њеног износа одређивао је владар. Други резерват владаревог суда била је крађа црковна тј. крађа предмета које припадају цркви.⁴ Наведени подаци указују да се вражда јавља у то време као развијена правна институција која се није јављала спорадично, већ као правна норма која је дуго у правној пракси, тако да је могла прво да настане као неписано обичајно право, а када се иста у неписаном обичајном праву показала довољно добра и ефикасна и у интересу државе, могла је да постане оно највише што је једна правна норма могла да буде у то доба – писано право.

У наведеном случају налазимо државу, оличену у владару, која је на себе преузела искључиво право решавања спорова за кривично дело убиства. То показује да је за кривично дело убиства, у којем се најчешће и јављала освета, истовремено и последње кривично дело за које је осве-

³ У тој борби она је наступала с организованим сталним органима власти које друштвена организација није имала, располагала је сталним органом силе коју је такође друштвена заједница имала. То је управо разлог зашто је држава ову своју тежњу успела да оствари.

⁴ Он је записан у Грачаничкој повељи изdatoј око 1316. године [Живковић 1992: 91]. О томе из ког је периода овај закон видети: [Михаљчић 1990: 21–25].

та била дозвољена [Тарановски 1931: 4], казна попримила јавни карактер. То истовремено указују да су крвна освета, као и систем композиције, у то време, већ давно нестали. Систем композиције тако је посведочен чињеницом да се враждем називало и материјална надокнада за убиство, као и само кривично дело. То је истовремено додатни доказ да је систем композиције у вековима који су претходили, од 6. века када је записана примена освете, па до краја 12. века морао да постоји и да је у међувремену нестao, као, од државе дозвољен, начин решавања спорова за убиство.

Посебно треба обратити пажњу на чињеницу да је крађа црквених ствари била крајем 12. века резерват владаревог суда. То показује жељу владара да по сваку цену гарантује пружање највеће заштите цркви. Ово је јединствен случај и у каснијем периоду, то кривично дело се више не јавља као резерват владаревог суда. Истовремено показује да је положај цркве у време доношења Старог српског закона још увек био слаб, а она недовољно заштићена, што свакако не одговара приликама из 13. и 14. века.

Међутим, ово нису једини подаци који сведоче о заштити црквене имовине. Постоје и подаци које се односе на Захумље у 10. веку када у њему влада Михајло Вишевић, на чијој територији се налази Стонска епископија и који због тога узима учешће у раду Сплитских сабора. Међу одлукама првог Сплитског сабора одржаног 925. године налазе се и оне које обавезују поштовање црквене имовине, било да се она не користи у световне сврхе или уништава, обавеза да се имовина дарована цркви у Риму њој не ускраћује, казна за убиство свештених лица, забрана свештеницима да напуштају своју цркву и казна за њих ако то учине [Klaić 1967: 95–105]. Не наводи се, међутим, ко има право да суди за наведена кривична дела. Ипак постоје два случаја која могу да помогну одговору на ово питање. У случају убиства свештеника предвиђено је да епископ мора да буде задовољан казном која је изречена. То директно значи да је он тај који казну не изриче. Други податак се односи забрану свештеницима да уништавају црквену имовину или да без разлога напуштају своју цркву, у супротном следује им изопштење. Казна изопштења је свакако црквена и односи се на изопштење из цркве, а то је казна коју свакако изриче епископ. Дакле, у случају да је извршилац кривичног дела свештеник онда он подлеже црквеном суду. То би директно значило да је владар, било лично или преко својих органа власти или неки други државни орган, дужан да решава надлежне спорове, ако извршилац није свештено лице. Дакле он је решавао спорове око поштовања црквене имовине и водио рачуна да се она не користи у световне сврхе, да се не уништава, да се имовина дарована цркви у Риму њој не ускраћује и да се одговарајућом казном казни убица свештеног лица. Да ли је то значило да су ови спорови резерват владаревог суда ипак не можемо да закључимо. Наведне одлуке Сплитског сабора сведоче да у раном средњем веку црквена имовина није била довољно заштићена, па је стога и могла да се јави крађа црквених ствари као резерват владаревог суда.

Иако Стари српски закон не наводи остале резервате владаревог суда може се претпоставити да је морао постојати бар још један – невера. То је кривично дело које се у различитом облику извршавало према личности владара и његове породице. Пре свега то се односи на супарнике око престола којима је по суштини кривичног дела и могао само да суди владар. Тако је, на пример још у 9. веку Мутимир своју браћу предао Бугарима, Петар Гојниковић, од два своја супарника око престола једног ослепио, а другог убио [Византијски извори за историју народа Југославије II 1959: 52–53]. Летопис попа Дукљанина доноси и друге примере у којима је владар кажњавао за неверу. Право владара да суди за неверу тиче се саме одбране њега као владара и његовог престола па зато није ни за очекивати да је неко други могао да суди за ово кривично дело. Може се претпоставити да је, баш по угледу на неверу која је била резерват владаревог суда, уведено да то буде и вражда као и крађа црквених ствари.

На крају, можемо да закључимо да је за разлику од Босне, која је остала изван византијског утицаја, Србија, баш захваљујући византијском утицају, било да је он ишао преко цркве или на други начин у периоду од 11. до 12. века, укинула освету као начин решавања спорова, дозвољен и прихваћен и увела да убиство буде резерват владаревог суда. Признање византијске врховне власти, колико год то неповољно утицало на развој државности у Србији, у области права довело је до позитивних помака.

ЛИТЕРАТУРА

- Византијски извори за историју народа Југославије*. том I, обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић и Лидија Томић. ур. Г. Острогорски. Београд: Византолошки институт САНУ, 1955.
- Византијски извори за историју народа Југославије*. том II. обрадио Божидар Ферјанчић, Београд: Византолошки институт САНУ, 1959.
- Живковић, Бранислав. *Грачаничка повеља*, Београд: Синод СПЦ, 1992.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама*. Београд: Историјски институт и Службени гласник, 2004.
- Живковић, Тибор. *Поријекли српских владара (IX–XII век)*. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства, 2006.
- Јиречек, Константин. *Историја Срба II*. Београд: Змај, 1990.
- Кадлец Карло. *Првобитно словенско право пре X века*. Београд: Геца Кон, 1924.
- Лексикон српског средњег века*. Приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић. Београд: Knowledge 1999.
- Михаљчић, Раде. Стари српски закон, *Историјски часопис*, књ. XXXVII, 1990, стр. 21–25.
- Николић, Драган. *Древноруско словенско право*. Београд: Службени лист СРЈ, 2000.
- Стојановић, Зоран. *Кривично право*, општи део. Београд: Правни факултет, 2003.
- Тарановски, Теодор. *Историја српског права у немањинској држави*, део: II. Београд: Геца Кон, 1931.
- Ћирковић, Сима. Осамостаљивање и успон Дукље, у: *Историја српског народа*, књ. I, ур. С. Ћирковић, Београд: Српска књижевна задруга 1981, стр. 182–196.

- Čučković, Vera. Krvna osveta u srednjevekovnom bosanskom pravu. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, knj. XIX. Sarajevo: Pravni fakultet. 1971, стр. 255–274.
- Klaić, Nada. *Historia Salonitana Maior*, Посебна издања САНУ CCCXCIX, Одељење друштвених наука књ. 55. Београд: САНУ, 1967.
- Pravna enciklopedija*. ur. B. Blagojević. Beograd: Savremena administracija, 1979.
- Pavković, Nikola, F. Питање првобитног умира крвне освете, *Balkanica*, св. VIII, 1977 (Balkanološki institut SANU, Београд), str. 627–632.

SERBIAN MEDIEVAL LAW: FROM REVENGE TO RULER'S PREROGATIVE

by

Đorđe Đekić

SUMMARY: Since legal norms have come a long way from revenge to the ruler's prerogative in the period between the Slavic arrival to the Balkans and the 12th century, this paper is an attempt to offer solutions for the chronology of these events. As the ruler's prerogative occurs for the first time at the end of the 12th century, it is clear that this process had to have been completed by then. In the pre-state period Serbs had revenge and pacification of blood (godfatherhood), which were retained even after the state was established. In the state period the phenomenon of blood brothers occurred as another form of pacification of blood. The existence of the system of composition payments can be proven indirectly. At the end of the 12th century the Old Serbian Law was created, which proscribed that the ruler tried for murder and theft of church property. This is the evidence that revenge disappeared in the meantime. Revenge and the system of composition payments remained legally valid ways of settling disputes in Bosnia until the end of the 15th century. As Bosnia was part of Serbia until the end of the 10th century, this implies that until that time revenge was a legally valid way of settling disputes in Serbia. This would mean that the abolishment of revenge and the transfer of this dispute to the competence of the ruler, when a blood debt was settled, which had been a remnant of the system of composition payments, occurred in the period between the end of the 10th century and the end of the 12th century, when it became part of the written law. As for the theft of church property, it must be said that the decisions of the Split (Spalatum) Assembly of 925 AD lead to the conclusion that the state accepted to regulate the theft of church property, which indicates that the mention of the theft of church property could have been the record of the ruler's prerogative. Finally, it was noticed that at least one more felony – treason – had to be regulated by the ruler's prerogative. It was a felony that could be committed only against the ruler and the throne, for which the ruler himself tried the guilty party. Examples have proven that this is the oldest ruler's prerogative and a presupposition was made that other forms of court orders were introduced after this model.

KEY WORDS: revenge, pacification of blood, system of composition payments, blood brothers, godfatherhood, the ruler's prerogative, Serbia, Bosnia

Александар Марџиновић

ПРАВНА ЗАСНОВАНОСТ АКТА ВЛАДЕ И АКТА РАСПОЛАГАЊА У СИСТЕМУ ЈАВНОГ ПРАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

САЖЕТАК: Једно од најсложенијих питања у науци уставног и управног права односи се на древну теоријску дилему о томе да ли су извршна (извршно-политичка) и управна функција државне власти суштински идентичне или међу њима постоје и одређене разлике. У зависности од одговора на ово питање, правне теорије које се овим проблемом баве детерминишу се као тријалистичке или као квадријалистичке. Према тријалистичким теоријама, акти којима се један појединачни случај решава на бази широке политичке слободе којом располаже доносилац акта представљају само једну врсту управних аката (управни акти који се доносе на основу дискреционе оцене). Присталице квадријалистичких схватања, пак, сматрају да овде није реч о управним актима, већ о тзв. актима владе, односно политичким актима, који се доносе у стварима политичког а не управног карактера. Важећи правни прописи у Републици Србији, пре свега Устав и Закон о Влади, праве јасну разлику између управних и политичких аката. Када је реч о нашој судској пракси, она у том погледу није јединствена. У ситуацијама које су суштински истоветне, судови су заузимали различита становишта: понекад су један акт третирали као управни, а понекад као политички.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: управни акти, акти владе (политички акти), Устав Републике Србије, Закон о Влади, судска пракса

Теоријски спор о томе да ли су функција владе (извршно-политичка функција) и управна функција државне власти идентичне или је реч о блиским, али садржински различитим државним функцијама пуним интензитетом траје више од две стотине година. Готово да нема јавно-правног теоретичара који о овом веома сложеном и деликатном теоријском проблему није изнео свој став. С друге стране, овај проблем може да се посматра не само као теоријски, односно научни, већ и као позитивноправни проблем и проблем којем судови приступају на различите начине. Један од елемената овог сложеног проблема јесте и питање постојања тзв. аката владе (политичких аката), те аката располагања, као правних аката различитих од управних аката. Ова питања своју актуелност у Републици Србији црпе из чињенице да је 2006. године донет нови

Устав, који је у српски систем јавног права унео бројне новине у односу на до тада важећи Устав од 1990. године, на чији рачун су углавном упућивани приговори да није политички легитиман, будући да га је усвојила једнопартијска Народна скупштина Социјалистичке Републике Србије 28. септембра 1990, нешто више од два месеца пре него што су у Републици Србији одржани први вишестраначки избори после Другог светског рата. Такође, треба имати на уму и то да је јавно право у Републици Србији изложено константним променама још од 2005, дакле и пре него што је донет нови Устав, пошто је те године Народна скупштина усвојила скуп реформских закона из области јавног права, од којих су за потребе овог рада нарочито значајни Закон о државној управи и Закон о Влади. Коначно, крајем 2009. донет је и нови Закон о управним споровима, који је унео нову светлост у разликовање управних аката од аката владе (политичких аката). Када је реч о савременој судској пракси у Републици Србији, која се односи на питање разликовања управних аката од аката владе (политичких аката) и аката располагања, њено основно обележје је да је врло неуједначена у ситуацијама које су суштински истоветне, што читав проблем додатно усложњава.

АКТИ ВЛАДЕ (ПОЛИТИЧКИ АКТИ) У ПОЗИТИВНОМ ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Важећи Устав Републике Србије [Службени гласник РС, бр. 98/2006] не садржи ниједну одредбу у којој се користи синтагма „акти владе”, у смислу политичких аката Владе Републике Србије као државног органа који је, сходно члану 122. Устава, дефинисан као „носилац извршне власти у Републици Србији”. Као позитивноправна категорија, термин „акти Владе” садржан је у глави IV Закона о Влади [Службени гласник РС, бр. 55/2005, 71/2005 – исправка, 101/2007, 65/2008 и 16/2011], и то у виду појма који обухвата све акте које Влада Републике Србије има право да доноси у вршењу послова из своје надлежности – уредба, пословник, одлука, решење, закључак, меморандум о буџету, стратегија развоја и декларација. Обележје аката владе, у смислу политичких аката, сматрамо да имају решења којима Влада, на основу члана 43. став 2. Закона о Влади, „одлучује о постављењима, именовањима и разрешењима”. Наиме, наведеном одредбом Закона о Влади је прописано да Влада Републике Србије „решењем одлучује о постављењима, именовањима и разрешењима, у управним стварима и у другим питањима од појединачног значаја”. Законска формулација недвосмислено упућује на следећи закључак: ствари у којима Влада решава о постављењима, именовањима и разрешењима функционера и државних службеника у органима државне управе нису управне ствари, мада имају појединачни карактер, тачније представљају „питања од појединачног значаја”. Додуше, карактер програмско-политичких аката имају и меморандум о буџету, стратегија развоја и декларација, но, за разлику од решења о постављењима, именовањима и разрешењима, овим актима се ни о чему не одлучује, односно не решава, будући

да се меморандумом о буџету само излажу „основни циљеви политике јавних финансија и макроекономске политике”, стратегијом развоја се утврђује „стање у области из надлежности Републике Србије и мере које треба предузети за њен развој”, док се декларацијом манифестује „став Владе о неком питању”. Решење о постављењу државног секретара у министарству (реч је, заправо, о заменику министра) доминантно је политичког карактера, с обзиром на чињеницу да нису прописани било какви посебни услови за постављење на ову државну функцију (школска спрема, радно искуство и сл.). Уместо тога, Влада се у поступку доношења овог акта руководи пре свега политичким разлозима и мотивима. Сходно Закону о државним службеницима [Службени гласник РС, бр. 79/2005, 81/2005 – исправка, 83/2005 – исправка, 64/2007, 67/2007 – исправка, 116/2008 и 104/2009], министар и државни секретар су једине политичке личности у министарству, док су сви остали кадрови у министарствима и другим органима управе, чак и они који су високо позиционирани, само државни службеници на положају – помоћник министра, секретар министарства, директор органа управе у саставу министарства, директор посебне организације и др. Будући да се не доносе у управним стварима, већ у стварима политичког карактера, решења о постављењима, именовањима и разрешењима у органима управе Републике Србије (министарствима, органима управе у саставу министарстава и посебним организацијама) од управних аката се разликују по субјекту који их доноси, затим по облику и саставним деловима, те поступку доношења. Што се тиче правног режима контроле аката владе (политичких аката) у правном систему Републике Србије, до доношења важећег Закона о управним споровима [Службени гласник РС, бр. 111/2009] решења о постављењима, именовањима и разрешењима (из члана 43. став 2. Закона о Влади) била су скоро сасвим имуна од судске контроле законитости. Доношењем поменутог Закона, ствар је из корена промењена. Наиме, према новом Закону о управним споровима, суд у управном спору „одлучује и о законитости коначних појединачних аката којима се решава о праву, обавези или на закону заснованом интересу, у погледу којих у одређеном случају законом није предвиђена другачија судска заштита” (члан 3. став 2), односно суд у управном спору „одлучује и о законитости других коначних појединачних аката када је то законом предвиђено” (члан 3. став 3), док се одредбе Закона о управним споровима које се односе на управни акт примењују „и на друге акте против којих се може водити управни спор” (члан 3. став 4). Практично, нови Закон о управним споровима је укинуо сваку разлику између управних аката и политичких аката, али само у погледу судске контроле законитости у управном спору.

Поред решења о постављењима, именовањима и разрешењима (које доноси Влада Републике Србије), политичког су карактера и одређени акти Народне скупштине Републике Србије, као и одређени акти председника Републике. Народна скупштина доноси политичке акте у следећим ситуацијама: када „одлучује о рату и миру”, „бира Владу и одлучује о престанку Владе и министара”, „бира и разрешава судије Уставног суда”,

„бира председника Врховног касационог суда, председнике судова, Републичког јавног тужиоца, јавне тужиоце, судије и заменике јавних тужилаца”, „бира и разрешава гувернера Народне банке Србије”, „бира и разрешава Заштитника грађана”, те када „бира и разрешава друге функционере одређене законом” (члан 99. Устава Републике Србије). Председник Републике, пак, доноси политичке акте када „поставља и опозива указом амбасадоре Републике Србије на основу предлога Владе, односно када „даје помиловања и одликовања” (члан 112. Устава Републике Србије).

АКТИ ВЛАДЕ (ПОЛИТИЧКИ АКТИ) ПРЕМА СУДСКОЈ ПРАКСИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

За разлику од важећих закона у Републици Србији (пре свега, Закона о Влади), који углавном праве јасну дистинкцију између управних аката и појединачних аката политичког карактера, судска пракса у нашој земљи је у том погледу врло шаролика и неуједначена. У том смислу, врло је индикативна једна одлука Врховног суда Србије у којој је заузет сасвим супротан став у односу на прилично јасну одредбу члана 43. став 2. Закона о Влади према којој одлучивање о постављењима, именовањима и разрешењима од стране републичке Владе нема карактер решавања у управним стварима. Наиме, Врховни суд Србије је у својој пресуди У. 3930/2006 од 28. фебруара 2007. године заузео став да решење Владе о именовању судије општинског органа за прекршаје представља „управни акт донет по слободној оцени чија се целисходност не може испитивати у спору о законитости управног акта”. Аргументујући своје становиште, Врховни суд Србије је у образложењу наведене пресуде, између осталог, истакао да „нема неправилне примене прописа када је надлежни орган решавао по слободној оцени на основу и у границама овлашћења које му је дато правним прописима, у складу са циљем у коме је овлашћење дато. Суд је у управном спору овлашћен да испита и оцени да ли је орган материјалним прописом био овлашћен за решавање по слободној оцени, да ли је решење донето у границама тог овлашћења и у складу са циљем у коме је овлашћење дато, да цени правилностведеног поступка и утврђеног чињеничног стања, али не и да проверава избор најпогодније алтернативе за задовољење јавног интереса, у овом случају би то био избор једног од више кандидата који испуњавају законом прописане услове за именовање судије за прекршаје који ће ту дужност обављати на најбољи начин.”

Да ли се за још неке акте Владе Републике Србије може рећи да имају политички карактер, осим оних који су наведени у члану 43. став 2. Закона о Влади (решења о постављењима, именовањима и разрешењима)? На ово питање, наша судска пракса је дала потврдан одговор. Тако, према решењу Врховног суда Србије У. 1965/2002 од 4. децембра 2002. године, одлука Владе Републике Србије о оснивању Спортске гимназије није представљала управни акт у смислу члана 6. став 2. у том тренутку

важећег Закона о управним споровима од 1996. године, него „акт који Влада Републике Србије доноси у оквиру права и овлашћења утврђених Уставом и законом у вршењу власти и спровођењу политике на свом подручју, па се такав акт не може оспоравати тужбом у управном спору”. Врховни суд Србије је на следећи начин образложио наведену пресуду: „Одредбом члана 6. Закона о управним споровима прописано је да се управни спор може водити само против управног акта. Управни акт, у смислу овог закона, јесте акт којим државни орган и предузеће или друга организација у вршењу јавног овлашћења решава о одређеном праву или обавези физичког лица или правног лица или друге странке у управној ствари... Како су тужиоци у конкретном случају тужбу поднели против одлуке Владе Републике Србије о оснивању Спортске гимназије у Београду, која не представља управни акт, то нису испуњени законом прописани услови за вођење управног спора, па је суд одлучио као и диспозитиву овог решења применом одредбе члана 28. став 1. тачка 2) Закона о управним споровима, којим је прописано да ће суд решењем одбацили тужбу ако утврди да акт који се тужбом оспорава није управни акт.”

Каквог су карактера акти о избору, постављењу, именовању или разрешењу донети од стране министарстава, као и одговарајућих недржавних субјеката, а не од стране Владе, председника Републике и Народне скупштине? Да ли је ту реч о управним актима или о актима политичког карактера. О овим питањима изјаснила се судска пракса у Републици Србији, али на начин који није једнозначан и једнообразан. На пример, у пресуди Врховног суда Србије Увп. I 404/2004 од 15. јуна 2005. године заузет је став да постављење заменика секретара скупштине општине, као и његово разрешење, представља појединачни акт о избору и именовању, односно разрешењу од дужности лица у изборним звањима, из чега следи недопуштеност вођења управног спора, па је Врховни суд Србије потврдио одлуку Окружног суда у Београду којом је, као недопуштена, одбачена тужба против решења СО Гроцка бр. 112-4 од 30. децембра 2002. године, којим се тужилац пре истека мандата разрешава функције заменика секретара СО Гроцка. Такође, Врховни суд Србије је у одлуци Увп. I 259/2001 од 30. јануара 2002. године констатовао да одлука о избору председника скупштине зграде нема карактер управног акта. Образлажући своју одлуку, Врховни суд Србије је, поред осталог, навео и следеће: „Правилно је поступио окружни суд када је одбацио поднету тужбу којом се тражи поништај одлуке о избору председника скупштине зграде, с обзиром на то да и према ставу Врховног суда Србије одлука о избору председника скупштине зграде нема карактер управног акта из члана 6. Закона о управним споровима.” Сличан став заузео је Врховни суд Србије и у својој пресуди Увп. I 10/2007 од 29. јануара 2009. године, у којој је истакао да одлука скупштине општине о разрешењу директора јавног предузећа није управни акт, те да о законитости таквог акта не треба да одлучује окружни суд у управном спору, будући да „Врховни суд Србије налази да је погрешно становиште Окружног суда у Чачку да је акт о разрешењу дужности в.д. директора Јавног пре-

дузећа за путеве општине Горњи Милановац управни акт у смислу члана 6. Закона о управним споровима. Одредбом члана 14. став 1. Закона о јавним предузећима и обављању делатности од општег интереса прописано је да директора јавног предузећа именује и разрешава оснивач, а чланом 30. став 1. тачка 8) Закона о локалној самоуправи прописано је да Скупштина општине у складу са законом именује и разрешава управни и надзорни одбор, поставља и разрешава директоре комуналних јавних предузећа... чији је оснивач и даје сагласност на њихове статуте у складу са законом. Из наведених одредби произлази да се ради о именованом лицу, па акт о именовању, а и о разрешењу именованог лица, није управни акт у смислу члана 6. Закона о управним споровима.”

Но, постоји и неколико одлука Врховног суда Србије, односно Врховног касационог суда у којима је заузет дијаметрално супротан став. Пресудом Врховног суда Србије У. 1079/2002 од 26. септембра 2002. године поништено је решење Министарства здравља и заштите животне средине, којим је разрешен један директор дома здравља, јер поништено решење није било образложено нити је садржавало упутство о правном средству. У образложењу наведене пресуде Врховни суд Србије је истакао да „оспорено решење представља у смислу члана 6. Закона о управним споровима управни акт против кога је дозвољено вођење управног спора, јер је донето од стране туженог органа као државног органа у вршењу јавног овлашћења из члана 49. став 4. Закона о здравственој заштити. По налажењу овог суда, при доношењу оспореног решења учињена је битна повреда одредбе члана 196. став 3. Закона о општем управном поступку (даље: ЗУП), јер оспорено решење уопште нема образложење нити упутство о правном средству. Према наведеној одредби закона писмено решење садржи увод, диспозитив (изреку), образложење, упутство о правном средству, назив органа с бројем и датумом доношења решења, потпис службеног лица и печат, а у случајевима предвиђеним законом или другим прописом решење не мора садржавати поједине од ових делова. Цитираним законом, а ни неким другим прописом, није предвиђено да решење о именовању директора дома здравља не садржи поједине од делова предвиђених чланом 196. став 3. ЗУП, с тим што образложење решења мора да буде садржано у самом решењу, чиме се омогућава да у управном спору суд цени да ли је чињенично стање у одређеној управној ствари правилно утврђено и да ли је правилно примењен материјални пропис на који се орган позива приликом доношења решења.” Исти став заузео је Врховни суд Србије и у пресуди У. 2313/2003 од 15. јануара 2004. године. У тој пресуди Врховни суд Србије стао је на становиште да разрешење директора Покрајинског завода за здравствено осигурање представља управни акт, „односно у конкретном случају ради се о акту којим тужени орган у вршењу јавних овлашћења разрешава тужиоца дужности директора Покрајинског завода за здравствено осигурање. Доношењем наведеног управног акта, тужени орган је повредио одредбу члана 196. став 3. Закона о општем управном поступку, јер одлука садржи уводни део – позив на доношење решења, назив одлуке и

диспозитив који чине три члана, напред наведена, назив органа који је акт донео, број, датум, име председника, односно потпис и печат доносиоца. Међутим, овако донета одлука нема образложење и поуку о правном средству на који начин је повређена одредба члана 196. став 3. Закона о општем управном поступку, како тужилац основано истиче у тужби.” Исто тако, Врховни касациони суд је пресудом Уж. 243/2010 од 15. априла 2010. године утврдио да решење Покрајинског секретаријата за привреду АП Војводине о томе да тужилац постаје нераспоређени покрајински службеник има карактер управног акта „о чијој законитости, након укидања ожалбеног решења, одлучује Управни суд”, како је то прописано важећим Законом о уређењу судова [Службени гласник РС, бр. 116/2008, 104/2009 и 101/2010]. Коначно, у пресуди У. 15854/2010 (2009) од 15. децембра 2010. године – примењујући „стари” Закон о управним споровима од 1996. године – Управни суд је заузео став да решење Привременог органа општине Врбас бр. 112-48/2009-1/01 од 8. јула 2009. године, којим је тужилац разрешена функције директора Дома здравља „Вељко Влаховић” у Врбасу, представља управни акт. Образлажући своју пресуду, Управни суд је нарочито подвукао да се оспорено решење заснива на „битним повредама одредаба члана 199. став 2, у вези члана 125. став 1. Закона о општем управном поступку [Сл. лист СРЈ, бр. 33/97 и 31/01]. Према наведеним одредбама Закона у образложењу оспореног решења је потребно навести чињенично стање и разлоге који су били одлучни при оцени доказа, с тим што се пре доношења решења морају утврдити све одлучне чињенице и околности које су од значаја за доношење решења, како би се странкама омогућило да остваре и заштите своја права и правне интересе. Међутим, у образложењу оспореног решења нису наведени докази на основу којих је тужени утврдио одлучне чињенице, односно конкретни разлози којима се руководио при доношењу оспореног решења, па је нејасно који су то разлози и чињенице на којима је оспорено решење засновано, односно са којих разлога је тужилац разрешена дужности директора Дома здравља „Вељко Влаховић” у Врбасу.”

Када је реч о тзв. актима располагања, различитих од управних аката, треба рећи да се ови акти у важећим јавноправним прописима Републике Србије не помињу *expressis verbis*, али ако је судити по судској пракси чини се да се њихова егзистенција у нашем правном систему не може доводити у питање. Тако је Врховни суд Србије у решењу У. 3501/2000 од 13. јуна 2001. године закључио да одлука Комисије за стамбена питања Владе Републике Србије о додели стана није управни акт, већ акт располагања, па је поднету тужбу одбацио као недопуштену, будући да је „тужилац у конкретном случају поднела тужбу против решења Комисије за стамбена питања Владе Републике Србије о додели стана”, које решење „представља акт располагања па се против њега не може водити управни спор”.

* * *

Акти којима се одлучује о избору, постављењу, именовању или разрешењу имају јединствен правни карактер, без обзира на то који субјект

се појављује у улози доносиоца одређеног акта – Влада, председник Републике, Народна скупштина, министарство или одговарајући недржавни субјект. Са становишта кохерентности правног система и правне сигурности грађана и правних лица, није добро да се ови акти различито третирају у ситуацијама које су у суштини идентичне. Ми сматрамо да се ради о актима који су другачији од управних аката, и то из једног основног разлога: доносе у стварима које нису управне ствари. Због тога би дистинкција између ствари у којима се одлучује о постављењу, именовању или разрешењу и управних ствари, прописана у члану 43. став 2. Закона о Влади, морала на једнак начин да се примењује од надлежних судских инстанци у Републици Србији, односно других надлежних органа.

ЛИТЕРАТУРА

Устав Републике Србије.

Закон о Влади [РС].

Закон о државним службеницима.

Службени гласник РС, различити бројеви.

Службени лист СРЈ, различити бројеви.

LEGAL JUSTIFICATION OF GOVERNMENT ACTS AND ACTS OF DISPOSAL IN THE PUBLIC RIGHTS OF THE REPUBLIC OF SERBIA

by

Aleksandar Martinović

SUMMARY: The acts deciding on selection, appointment, nomination or deprivation have a unique legal character, regardless of which subject appears in the capacity of the enactor of the respective act – the Government, President of the Republic, National Assembly, ministry or the appropriate non-governmental subject. From the viewpoint of the coherence of the legal system coherence and of the citizens' or artificial persons' legal security, it is not good to treat these acts differently in situations which are in essence identical. We consider that it is a question of acts which differ from administrative acts, for a basic reason: they are passed in matters which are not administrative ones. Therefore, the distinction between matters in which decisions are made in regard to appointment, nomination or deprivation and matters of administration, regulated in Art. 43, Par. 2 of the Government Act, should be equally implemented by competent judicial instances, or by other appropriate authorities in the Republic of Serbia.

KEY WORDS: administrative acts, Government (political) acts, Constitution of the Republic of Serbia, judicial practice

*Снежана Сјасеновић
Мирјана Девеџић*

ФЕРТИЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА БЕОГРАДА У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ ДРУГЕ ДЕМОГРАФСKE ТРАНЗИЦИЈЕ

САЖЕТАК: У раду се маркирају одлике фертилитета становништва Београда које се могу посматрати као манифестација друге демографске транзиције. Основни предмет анализа су: пад фертилитета, његов старосни модел, одлагање рађања, ванбрачна рођења и неучествовање у репродукцији. Компарирају се општине ужег градског језгра и приградске, и проверава да ли промене у фертилитету одговарају контексту теорије друге демографске транзиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: теорија друге демографске транзиције, фертилитет, Београд

Средином шездесетих година 20. века развијене европске земље су, супротно очекивањима, изашле из завршне фазе демографске транзиције, која је подразумевала стационарно становништво, фертилитет изнад нивоа замене и коњугалну породицу. Очекивано заустављање фертилитета на нивоу просте репродукције није се десило. Транзиција је настала и већ током седамдесетих година петнаест земаља Северне и Западне Европе је ушло у фазу фертилитета испод нивоа замене. Тиме је створена нова неравнотежа и изразита тенденцију према негативном природном прираштају, и отворен нов период у европској демографској историји. Инспирисани недовољном репродукцијом, која се одиграва у условима постиндустријског друштва, Ван де Ка (Van de Kaa) и Лестхиц (Lesthaeghe) су формулисали Теорију друге демографске транзиције (ТДДТ). И ова теорија транзиције је настала као резултат емпиријских генерализација кретања плодности у развијеним европским земљама у савременом периоду. Аутори теорије сматрају да демографске промене нису резултат искључиво социо-економских услова, већ подједнако представљају израз социо-културних промена које се у најкраћем могу свести на промене у вредносном систему, ставовима и нормама које појединца удаљавају од породичног живота и брака, а усмеравају на остваривање личних амбиција.

Основна обележја друге демографске транзиције, како су их груписали и излистали творци теорије, налазе се у три сфере: брачности, фертилитета и социјалног окружења. Док нупцијалитет одликују

- пад удела особа у браку
- пораст просечних година приликом склапања брака
- пораст кохабитација
- пораст и ранији разводи
- смањење поновног ступања у брак;

главне карактеристике фертилитета се у ТДДТ препознају у:

- фертилитету испод нивоа замене
- одлагању рађања
- порасту просечних година при рођењу првог детета
- ефикасној контрацепцији
- порасту ванбрачног фертилитета и родитељству у оквиру кохабитација
- порасту броја жена које не учествују у прокреацији [Lesthaeghe, Neidert, Surkyn 2006].

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет анализе у овом раду је фертилитет према обележјима која истиче ТДДТ, док ће брачност и међусобна прогресија нупцијалитета и плодности, бити предмет наредних истраживања. Овом приликом се неће разматрати само фертилитет из кохабитација, с обзиром на то да статистика још не располаже подацима о томе, као ни преваленција употребе контрацептивних средстава, јер није у домену виталне и пописне статистике на којима се истраживање заснива. Остала обележја могу довољно документовати промене и процесе које се могу приписати другој транзицији фертилитета. У развијеним европским популацијама елементи друге демографске транзиције присутни су од средине шездесетих те, сходно томе, временски оквир истраживања представља период од почетка седамдесетих до данас.

Промене демографских трендова у последњој деценији прошлог века у Централној, Источној и Јужној Европи биле су чак интензивније него у земљама на чијем примеру је друга демографска транзиција описана и формулисана. Специфичности у Србији, где је недовољно рађање присутно још од средине педесетих година прошлог века, довољан је разлог за истраживање овог феномена из перспективе ТДДТ и проверу њене универзалности.

Разлози усредсређивања на Београд су вишеструки. Реално је очекивати да је становништво највеће урбане агломерације у Србији најпре испољило неке од одлика друге демографске транзиције. Београд је, с обзиром на своје социо-економске и социо-културне карактеристике и раније био генератор демографских промена у Србији. Из истог разлога

су карактеристике фертилитета праћене посебно за општине које чине уже градско језгро (Београд Насеље)¹.

НИВО ФЕРТИЛИТЕТА У БЕОГРАДУ

Друга демографска транзиција подразумева пад фертилитета испод нивоа неопходног за обнављање. Стопа укупног фертилитета (СУФ) испод 2,1 је поуздан индикатор да је та граница достигнута. Просечан број деце по жени у статистици није дат на општинском нивоу. Посебно је тешко обезбедити дужу временску серију овог показатеља, па ће се испратити само период од 1990. до данас. Ипак, ослањајући се на податке за Републику и централну Србију, у којима је СУФ била недовољна за обнављање још од средине педесетих година, Београд свакако карактерише дуг период изразито ниског фертилитета. Данас се више поставља питање колико је низак, и да ли је већ у категорији екстремно ниског, односно испод 1,3 детета по жени.

Једна од демографских карактеристика становништва Србије у периоду од 1991. до 2008. године јесте рапидно повећање броја општина са СУФ испод вредности од 1,50, а затим и спуштање на најниже вредности, оне које су у демографској теорији означене као екстремно ниске. МакДоналд [Peter McDonald 2008] вредности СУФ које су ниже од 1,50 означава веома ниским и указује на тежак опоравак фертилитета у популацијама које у дужем периоду имају стопу испод ове вредности. У литератури се често упозорава на једноставну демографску чињеницу да стопа укупног фертилитета од 1,3 имплицира годишње смањење популационе величине за 1,5% у стабилној популацији [Kohler, Billari, Ortega 2002].

Екстремно низак фертилитет се најпре јавио на простору Централне Србије у трогодишту 1997–1999, док у трогодишту 2006–2008. доживљава кулминацију. За мање од деценије екстремно низак фертилитет проширио се на 68 општина (41,2%). У Београду је СУФ током деведесетих година била нижа него у Централној Србији и Војводини, и опала с 1,42 на 1,27 [Рашевић и Пенев 2009], почетком новог века је остварила пораст на 1,44, док су у трогодишту 2006–2008. жене у Београду у просеку рађале 1,33 детета. И поред тога што су београдске општине међу првима забележиле екстремно низак ниво рађања, он се углавном задржао у оквирима ужег градског језгра. Минималан ниво рађања био је у општини Стари град (1,09 деце по жени), али је интересантно да су и максималне вредности забележене у урбаним деловима Београда, тј.

¹ Шест општина се налази на подручју централне урбане агломерације: Стари град, Савски венац, Врачар, Нови Београд, Звездара и Раковица. Четири општине се делом налазе на ужем градском подручју, а делом на ширем подручју града (Чукарица, Палилула, Вождовац и Земун). Изван подручја Београд Насеље налази се седам општина: Сопот, Младеновац, Лазаревац, Обреновац, Гроцка и Барајево и Сурчин. У посматраном периоду су извршене у два наврата измене у административном смислу. Године 1974. општина Раковица је издвојена из општине Чукарица, а 2004. године од дела општине Земун је формирана општина Сурчин, што је приликом анализа уважено и омогућена територијална упоредивост.

Земуну и Савском венцу (1,47). Овај распон је готово двоструко мањи него у периоду 1990–92, што указује на тенденцију смањивања поларизације унутар београдског подручја.

Табела 1. Стопа укупног фертилитета у општинама Београда

Општина	1990-92.	2001-03.	2006-08.	Општина	1990-92.	2001-03.	2006-08.
Барајево	1,68	1,65	1,44	Обреновац	1,75	1,65	1,45
Вождовац	1,50	1,31	1,22	Палилула	1,65	1,49	1,41
Врачар	1,35	1,33	1,14	Раковица	1,36	1,33	1,25
Гроцка	1,70	1,44	1,37	Савски венац	1,57	1,61	1,47
Звездара	1,45	1,50	1,35	Сопот	1,83	1,64	1,39
Земун	–	1,64	1,47	Стари град	1,35	1,47	1,09
Лазаревац	1,99	1,52	1,40	Сурчин	–	1,16	1,41
Младеновац	1,90	1,53	1,46	Чукарица	1,51	1,39	1,32
Нови Београд	1,31	1,30	1,22	Земун 2002.	1,62	1,55	1,46

Извор: Општине Републике Србије, Основни демографски, економски и социјални показатељи релевантни за популациону политику

Ни у једној општини последње вредности стопе нису више од оних с почетка деведесетих. У свим временским пресецима, и у свим општинама Београда, указују на недовољно обнављање становништва. Више деце у просеку су рађале само жене у Младеновцу и Лазаревцу (1,90 и 1,99), и то почетком деведесетих. Пораст фертилитета у периоду 2001–03, који је у демографији Србије забележен као краткотрајна посткризна ревитализација плодности, примећује се само у најурбанијим општинама, односно „строгом центру” – Савском венцу, Старом граду и Звездари.

Кохорџина анализа, међутим, потврђује да између градског и приградског подручја Београда постоје значајне и очекиване разлике у нивоу плодности. Према подацима последњег пописа, жене које су на самом крају репродуктивног периода, у ужем градском подручју родиле су у просеку 1,61 дете, а у приградским општинама 1,90 дете. Разлике у нивоу плодности млађих кохорти на различитим подручјима Града последица је високе контроле фертилитета и интензивнијег одлагања рађања женске популације која живи у урбаним деловима Града. Нешто мања разлика у нивоу плодности старијих кохорти (30–44) показује да су нека одложена рођења у ужем градском подручју касније и реализована. Стопе кумулативног фертилитета кохорти жена које живе на подручју Града Београда 2002. године биле су приметно ниже у свим старосним групама у односу на одговарајуће у макроцелинама.

„СТАРЕЊЕ” ФЕРТИЛИТЕТА

Основно обележје друге демографске транзиције представља и одлагање рађања. Проблем одлагања рађања је вишеслојан. Он има јасну демографску и у вези с тим социјалну димензију, а затим и индивидуал-

ну, личну. У литератури као пример служи западноевропски модел, чија је карактеристика повећање рађања после 30. године и највише специфичне стопе фертилитета код кохорти 25–29 и 30–34. Оваква прерасподела рађања је карактеристична за земље у којима је транзиција одмакла. Бројне демографске анализе указују на постојање снажне везе између фертилитета испод нивоа замене и одлагања рађања [Lesthaeghe 2001; Kohler, Billari, Ortega 2002; Sobotka 2004].

Централна Србија и Војводина су још пре седамдесетих година била подручја веома ниског фертилитета [Брезник и други 1972; Брезник и други 1980]. Фертилитет тог периода карактерисао је скоковит пад после 30, односно 35 година старости. Општа стопа фертилитета задржала је тенденцију пада и након седамдесетих. У оба региона, у посматраном периоду, значајне промене се дешавају по питању расподеле живорођене деце по старости жена у репродуктивном периоду. У том смислу, последње деценије 20. века доносе преокрет у трендовима фертилитета у свим старосним групама, с изузетком оне старости 20–24 године, која је наставила да снижава фертилитет, само бржим темпом.

Старосни модел фертилитета

У Београду је дошло до промене старосног модела рађања. Транзицији фертилитета у посматраном периоду највише доприноси пад рађања у две најмлађе старосне групе. Специфична стопа фертилитета је за старосну групу 15–19 у периоду од 1971. до 2008. смањена три пута. Редукција рађања следеће две старосне групе наступила је касније: жена старости 20–24, осамдесетих, а старости 25–30, деведесетих година прошлог века. С друге стране, процес повећања рађања жена старијих од 30 година, присутан током целог посматраног периода, интензивирањем је деценију раније у односу на централну Србију и Војводину. Београд је, као метропола, напредовао брже у процесу модернизације. Бројни фактори који делују у условима градске средине (виши ниво образовања, већа запосленост) утичу на брже померање битних догађаја у животном циклусу (запослење, рађање, брак). Тако је кохорта жена старости 30–34 године 2008. остварила специфичну стопу фертилитета од 79,67‰ и само је кохорта 25–29 имала виши ниво плодности, али је разлика између њих све мања, у односу на претходне године. С обзиром на то да старија група жена бележи узлазни тренд рађања, за разлику од старосне групе 25–29, њихов највећи допринос рађању у ближој будућности прилично је извештајан. Промену старосног модела рађања илуструје и више него двоструки пораст специфичног фертилитета жена од 35 до 39 година, као и наредне старосне групе.

Већ почетком деведесетих, жене старије од 30 година су оствариле учешће у формирању стопе укупог фертилитета какво се у макро целинама показало тек на почетку овог века. Године 2008. учествовале су са 44,6%, што је 2,3 пута више него 1971. (19,5%), и чак 10% веће него што је удео који су оствариле жене на нивоу макро целина. Значајан податак

је да се 2/3 рађања одвијало у оквиру само две кохорте 25–29 и 30–34, као и да су жене старије од 35 године три пута увећале своје учешће у формирању СУФ у односу на 1971. годину, тачније с 5,4% на 16,1%. Кон-траст између млађих и старијих кохорти у погледу рађања постаје све израженији, и у одређеној мери репродуктивне улоге су замењене.

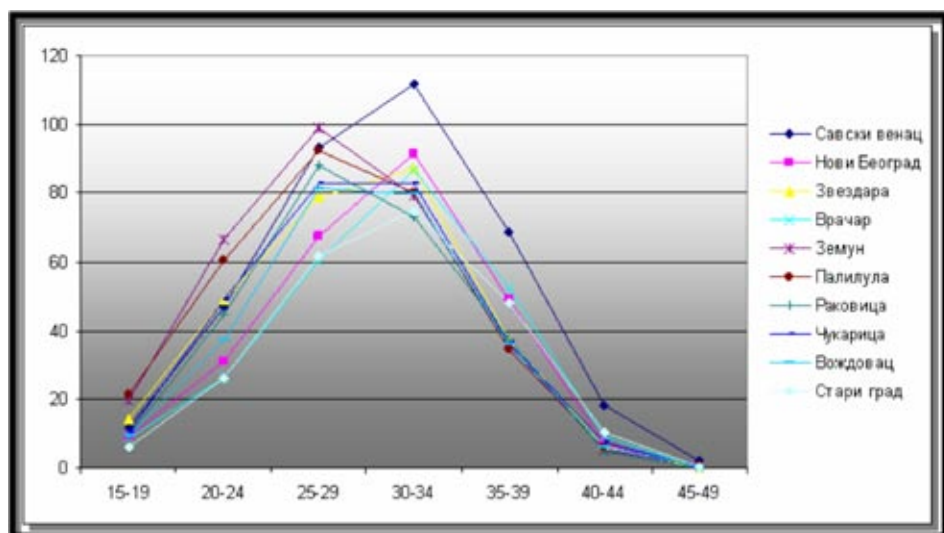
Табела 2. Специфичне стопе фертилитета по старости

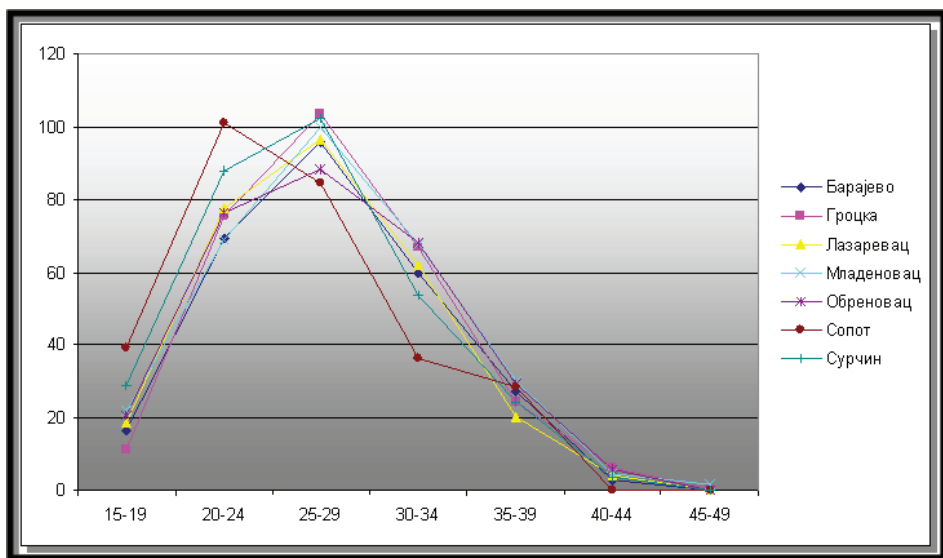
	f	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	СУФ
1971.	48,17	45,91	126,62	96,15	46,95	15,15	2,47	0,52	1,67
1981.	52,89	34,64	126,15	108,66	55,34	17,70	3,29	0,27	1,73
1991.	42,20	23,49	99,48	108,33	58,84	19,54	3,99	0,24	1,57
2002.	40,21	14,31	67,04	95,26	76,60	30,16	5,32	0,13	1,44
2008.	42,55	15,09	53,54	84,17	79,67	37,72	6,57	0,51	1,39

Извор: Статистички годишњаци Београда 1971–1991, а за 2002. и 2008. посебна обрада података у РЗС

Разлике су видљиве и с територијалног аспекта. У централним град-ским општинама репродуктивни врх 2008. године формирала је кохорта 30–34. Овакав распоред рађања се региструје у развијеним европским земљама, а уже градско подручје Београда је предводник када је реч о овом старосном моделу рађања. Одлагање рађања највише је присутно у општинама Савски венац, Нови Београд и Врачар. У осталим београд-ским општинама највиши ниво рађања је имала кохорта 25–29 година. Изузетак је била општина Сопот с распоредом рађања у којем је доми-нирала кохорта 20–24 година.

Графикон 1. Дистрибуција рађања по старости у 2008. години

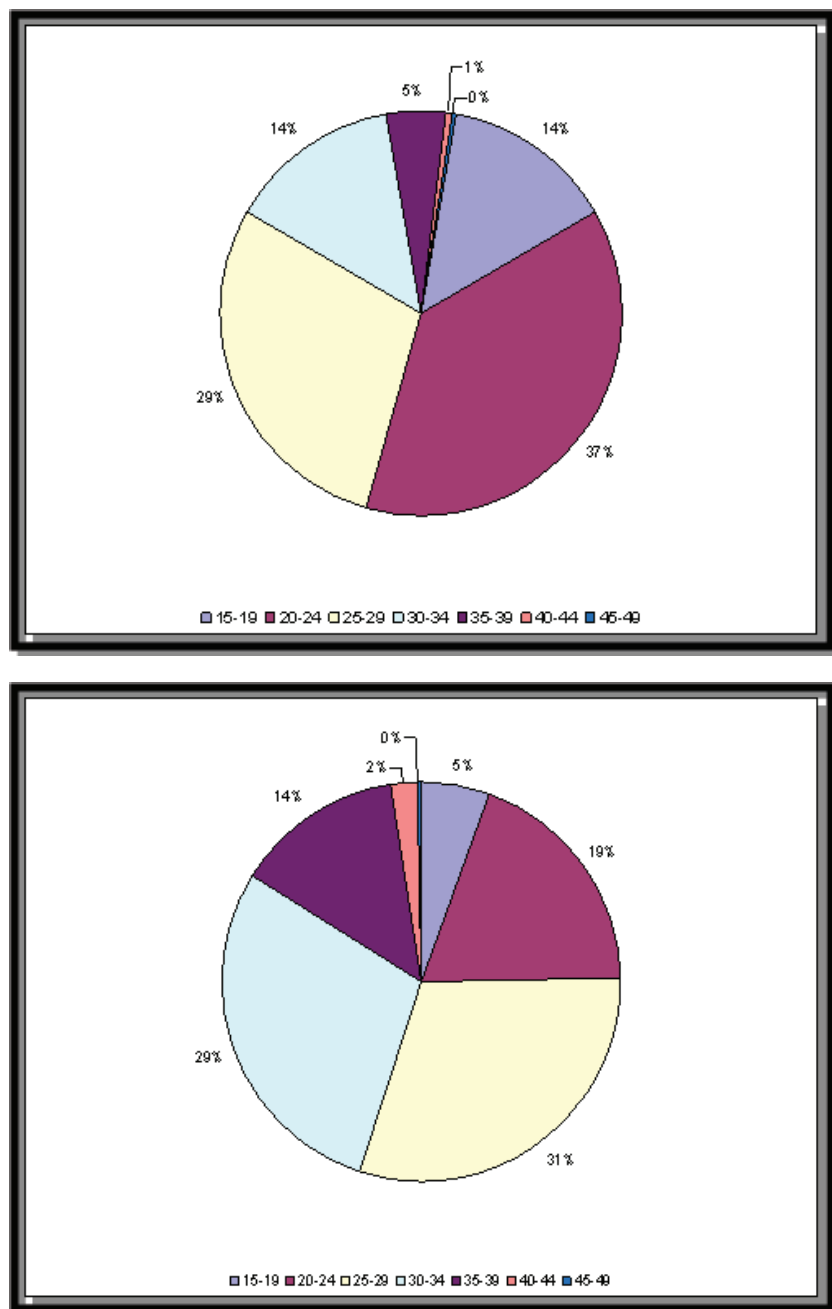

Извор: Документациони материјал Републичког завода за статистику

Женска урбана популација Београда се показала као предводник у процесу старења фертилитета. У неким градским административним целинама, жене старије од 30 година учествовале су с преко 2/3 рођења (општина Стари град 59% и општина Врачар 61%). Стопе фертилитета у овој групи општина кретале су се од 74,81 (Стари град) до 111,66 (Савски венац). Учешће жена старијих од 35 година у рађању је било најниже у Земуну и Палилули (14%), а највише у општинама Стари град, Савски венац и Врачар, у којима је свако четврто дете родила жена старија од 35 година. С друге стране, у другој групи општина жене ове старости су дале знатно мањи допринос, односно тек свако 9. дете је родила жена ове старости.

Графикон 2. Удео плодности појединих кохорти у СУФ, 1971. и 2008.

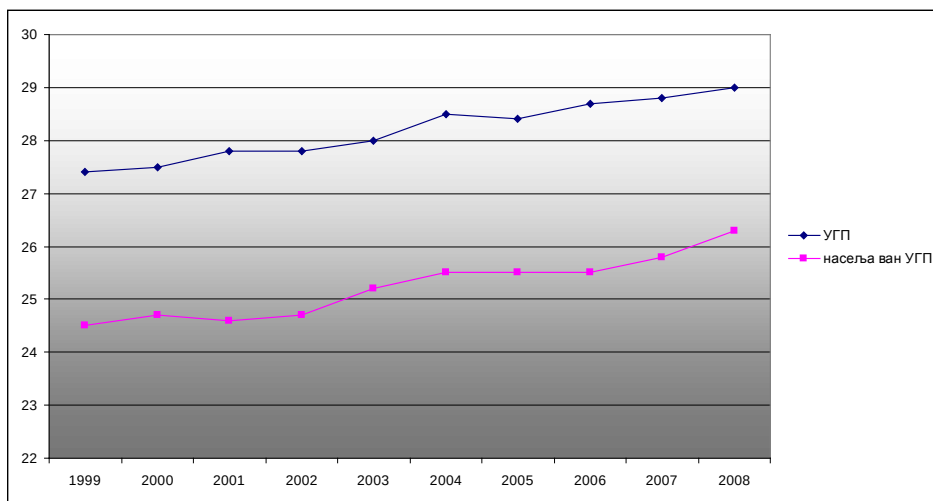
Извор: Документациони материјал РЗС

Просечна старост приликом прворођења и ред рођења дејтећа²

Померање старосне границе рођења првог детета значајно сужава ефективни репродуктивни период и не оставља превише простора мајкама за планирање нити реализацију свих жељених трудноћа, што неминовно води недовољној искоришћености репродуктивног периода и наставку снижавања фертилитета. Стални пораст просечне старости жена при рођењу првог детета у прошлости наводи на закључак да ће ова граница наставити померање и прећи вредност од 30 година, што се већ десило у неким централним београдским општинама (Врачар и Стари град), где је капацитет за опоравак фертилитета значајно смањен.

Простор Града Београда је у погледу одлагања родитељства подељен. Жене у централним општинама су 2008. године у просеку почињале прокреацију тек након навршене 29. године. Оне су за чак 2,9 година подигле границу прворођења у односу на жене које живе у приградским општинама. Поред тога, мајке на подручју ужег градског језгра у просеку су старије од мајки које живе у другим деловима града, али и од мајки у централној Србији и Војводини за око 2 године.

Графикон 3. Просечна старост жене при рођењу првог детета, Град Београд, 1999–2008.

Извор: Документациони материјал РЗС

Поларизација општина у погледу просечне старости жена при рођењу првог детета прати разлике у степену социо-економског развоја и

² Подаци за израчунавање просечне старости жене приликом рођења првог детета и просечне старости мајке добијени су у РЗС само за период од 1999. до 2008. године.

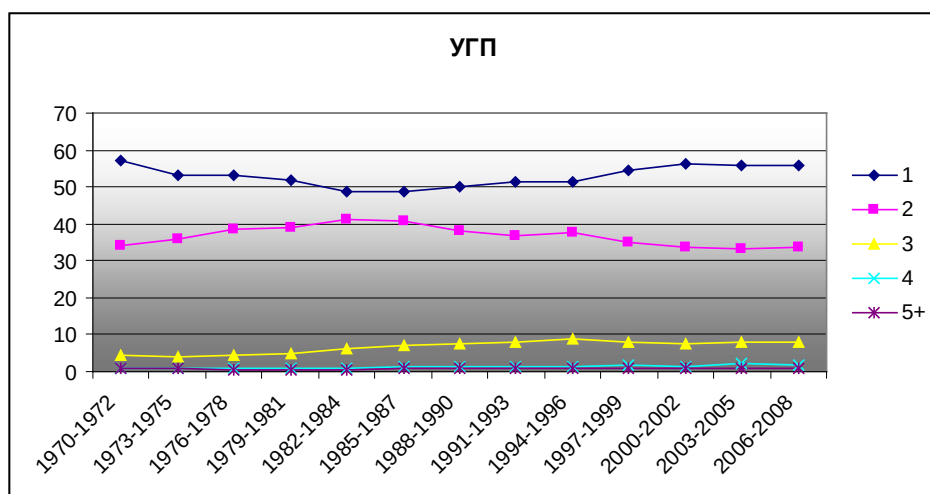
урбанизације, и видљива је не само на простору Града Београда већ и на целокупном простору Србије.

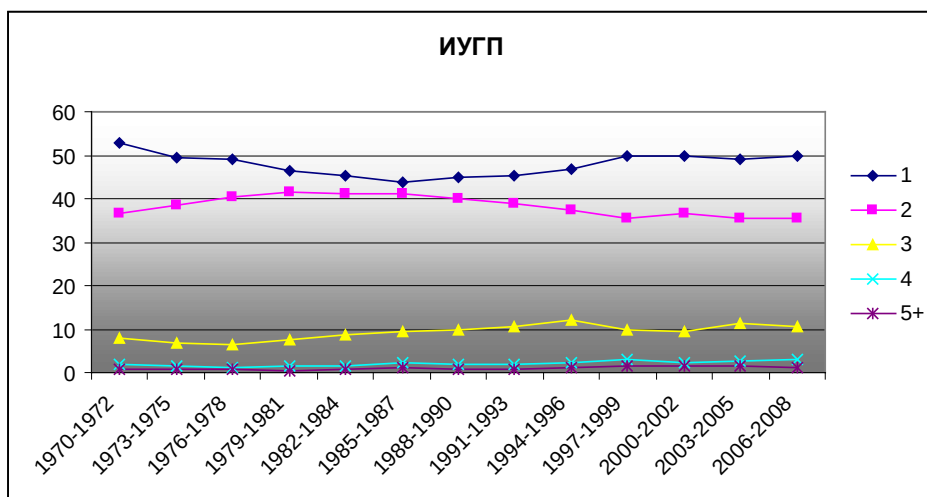
Пад укупног нивоа рађања је вођен најпре падом рођења виших редова (изнад четири), а затим и прво и другорођења. Током осамдесетих година удели прворођења и другорођења су били најприближнији и говоре о тада преовлађујућој норми од два детета. Деведесетих, крива прворођења и другорођења је почела да дивергира, разлике у партиципацији постајале су све веће, што је био одраз ниског квалитета свакидашњег живота и јачања структурних и психолошких препрека плодности у кризном периоду.

Разлика у *реду рођења* је уочљива између различитих делова Града. На подручју ужег градског језгра прворођења током целог периода учествују с 50–60% (и сугеришу појаву ограничавања рађања на једно дете), док изван централних општина њихова партиципација углавном не прелази половину. Крајем периода, деца рођена као прва или друга чинила су заједно 88,6% свих рођења ван насеља Београд, а у централном подручју 91,3%. Овако висок удео рођења првог и другог реда говори да су ниске репродуктивне норме прихваћене у највећем делу популације.

Кретање стопа рођења трећег реда је показало узлазни тренд и максималан ниво у трогодишту 1994–1996, с тим да је он на подручју изван ужег градског језгра био нешто виши у односу на уже градско подручје, па чак и макроцелине. Забележен пораст трећерођења може се схватити као последица дуалног модела репродукције, односно задржавања виших редова рођења у одређеним субпопулацијама, уз истовремено одлагање прворођења становништва другачије репродуктивне оријентације.

Графикон 4. Кретање удела рођења према реду рођења, Град Београд, 1970–2008.

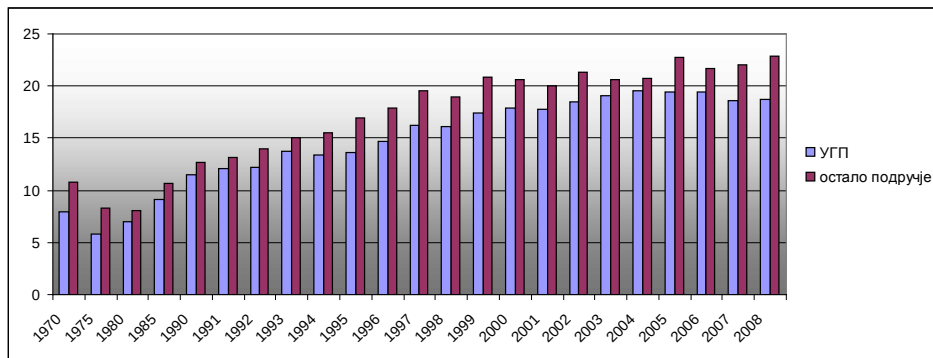
Извор: Демографска статистика за одговарајуће године

ВАНБРАЧНА РОЂЕЊА

Константан пад брачног и супротан тренд ванбрачног фертилитета сматрају се интегралним делом свеукупних промена у оквиру друге демографске транзиције. Објашњење оваквог тренда се налази у порасту постмодернистичких вредности. Већина ванбрачних рођења у земљама Северне и Западне Европе је планирана, очекивана од стране оба родитеља и она се често реализују унутар стабилних кохабитација [Sobotka, Toulemon 2008]. Величина саме појаве, као и узроци који су довели до повећања удела ванбрачних рођења су веома различити, а пораст ванбрачног фертилитета се не може објаснити увек растућом независношћу и индивидуализмом појединаца већ и неповољном социо-економском ситуацијом [Perelli-Harris 2008; Perelli-Harris, Gerber 2009].

Основно питање везано за пораст ванбрачних рођања је да ли су она производ идеационих промена, растуће независности, односно одбацивања брака као традиционалне институције, или, пак, у основи ове појаве леже економски фактори или традиција. Уколико је узрок првонаведено, онда би пораст ванбрачног фертилитета требало очекивати у великим урбаним центрима, пре свега у централним београдским општинама (виши друштвени слојеви, већи удео жена с вишим образовањем). Уколико је узрок економска несигурност, неразвијене средине ће имати виши ниво ванбрачног рађања, те би се показало да у овом погледу ипак пратимо образац земаља Источне и Централне Европе [Sobotka 2008]. Поред овог, треба имати у виду да су ванбрачна рођења у неким руралним деловима Србије традиционално више заступљена као резултат специфичних историјских и социо-културних услова.

Графикон 5. Удео ванбрачних рођења, 1970–2008.

Извор: Статистички годишњаци Београда за одговарајуће године

У периоду 1971–2008, на подручју Града Београда, удео ванбрачних рађања био је незнатно, али ипак стално испод републичког просека. Према подацима за 2008, на подручју Града Београда је износио 19,5%, тј. за 3,3% нижи од републичког просека [Пенев и Станковић 2010]. Међутим, у целокупном посматраном периоду, а посебно од средине деведесетих, општине које се налазе изван ужег градског језгра показују виши удео ванбрачних рођења. Према истраживању Пенев и Станковића, најмањи удео ванбрачних рађања у 2008. години је регистрован у општини Раковица (14,7%), а највећи, и то двоструко већи, у општини Сопот (29,7%). Процентно учешће рођених ван брака је у свим општинама с ужег градског подручја (17,3%) било испод просека за Град Београд. С друге стране, све приградске општине су имале натпросечне уделе (22,9%), осим Лазареваца (18,2%).

Удео ванбрачних рођења зависи и од кретања нупцијалитета и рођења у браку, али треба приметити да је процес модернизације вероватно дао одређен допринос повећању ванбрачног фертилитета и сигурно је био присутнији у градском језгру. Ипак, преовладавање посматране појаве у приградским општинама, у којима доминира сиромашнија и мање образована популација упућује на другачији узрок. Према објашњењу економске несигурности ванбрачна рођења треба да расту већином међу онима с лошом економском перспективом, односно код оних с нижим образовањем [Соботка 2008; Бобић 2003]. Школска спрема и занимање жена које су родиле ванбрачну децу у последњој деценији 20. века потврђују овакво објашњење. Највише мајки ванбрачно рођене деце током 1997. имало је завршену само основну школу, а чак 72% су биле издржавана лица [Гудац-Додић 2003]. Тако, када је реч о рађању изван брака не можемо говорити о другој демографској транзицији. Пример Београда пре указује на ванбрачна рођења од самохраних мајки, односно, доминацију економске компоненте у односу на модернизациону.

ЖЕНЕ КОЈЕ НИСУ РАЂАЛЕ

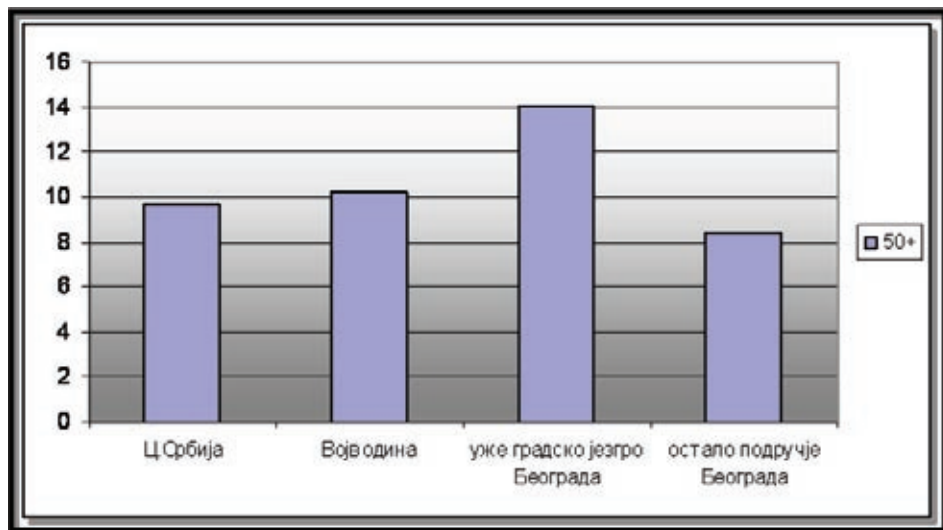
Поред година старости када се почиње остваривање репродуктивне функције и изграђених норми о рађању, за ниво фертилитета битан је и обим жена које не учествују у обнављању становништва. Пораст учешћа жена које не учествују у репродукцији указује на одлагање рађања али може посредно да покаже раширеност појаве тзв. социјалног стерилитета као ефекта промена у вредносном систему.

Анализа посматране појаве у оквиру макроцелина је показала масовно одлагање рађања међу женама репродуктивног периода, али не и одустајање од истог (судећи према кохортама које су окончале репродуктивни период или су на самом његовом крају). Самим тим, претпоставка о повећању удела жена које добровољно одустају од рађања није потврђена. Међутим, простор Града Београда у овом погледу пружа другачију слику.

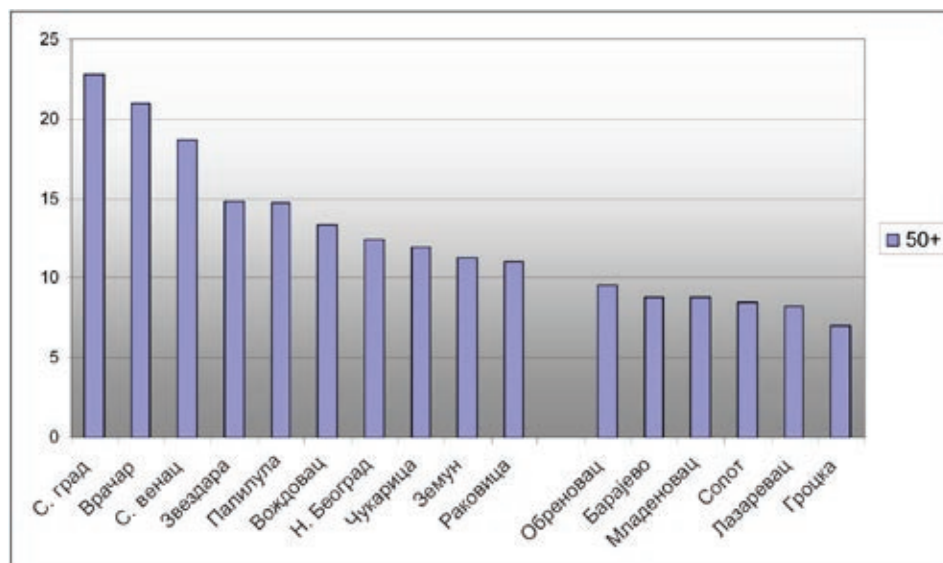
Према последњем попису, на простору Града Београда 44% фертилних жена није учествовало у репродукцији. Значајне разлике су регистроване између градских општина (45% жена фертилног периода није рађало) и оних које се налазе изван ужег градског језгра (35%). У централним општинама посебно се издвајају Врачар, Савски венац и Стари град, у којима је тај удео преко 50%. С друге стране, висок удео жена из репродуктивног периода које не рађају, виши од 30%, имају и општине изван ужег градског језгра.

Са становишта ТДДТ веће учешће жена на простору Града Београда које нису оствариле репродуктивну функцију, као и подељеност између градских и приградских општина је очекивана. Познато је да се ефекти модернизације најјаче испољавају на простору већег степена социо-економског и културног развитка. Млађе, високообразоване генерације у сваком друштву чине авангарду у модернизационом процесу и најпре прихватају нове обрасце понашања и размишљања. Измењен вредносни систем, и последично животни стил, појединца у градској средини удаљава од репродукције. Од укупног броја жена из ужег градског језгра, старијих од 50 година, 14,02% није рађало, док тај удео за жене исте категорије на осталом подручју Београда износи битно мањих 8,43%. Најкритичнији су у том погледу Врачар, Стари град и Савски венац, у којима је свака пета жена преко 50 година старости без деце.

Графикон 6. Удео жена старијих од 50 година које нису рађале, 2002. година

Графикон 7. Удео жена старијих од 50 година које нису рађале, београдске општине, 2002.

Извор: Попис 2002.

ЗАКЉУЧАК

Подручје Града Београда у посттранзиционом периоду одликује изузетно низак фертилитет и пораст удела рађања жена преко 30 година старости у укупном фертилитету. Одлагање рађања је изражено посебно код популације ужег градског подручја. Ове карактеристике су знатно израженије у Београду него у централној Србији или Војводини. Београд има и за око 10% виши удео жена које не учествују у репродукцији, целибатера у централном делу репродуктивног периода, као и већи удео разведених жена. Диспропорције између макро целина и Београда, између ширег и ужег подручја престонице (схваћене као репрезента социјалног миљеа и степена модернитета) дају елементе за препознавање друге транзиције фертилитета у Београду. Стога би се могло поједностављено закључити да је Београд типичан представник оваквог процеса. Ипак, бројна демографска истраживања у Србији показују да и традиција и транзиција могу имати сличне демографске манифестације, посебно на пољу брачности а да секуларан пад фертилитета и дугогодишње недовољно обнављање становништва не морају бити ефекти искључиво идеационих промена, какве ТДДТ акцентира. Нека одступања, као што је тип ванбрачног фертилитета и узрочност појединих појава у фертилитету, потврђују да ДДТ нема универзалне токове и да не постоји њен јединствен модел, него пре велики варијетет демографских ситуација. Сумаран закључак анализа свих појава у области фертилитета које ТДДТ истиче, јесте да друга транзиција фертилитета у Београду има своје специфичности и да се, у компарацији с осталом територијом где се те појаве такође манифестују, Београд издваја темпом и интензитетом промена, као и начином њиховог иницијања. За разлику од „прве” демографске транзиције која се у Србији ширила од североистока према југозападу, друга транзиција фертилитета је „урбаног карактера” те се Београд може сматрати предводником оваквих трансформација. Предстојећи попис становништва ће евидентирањем стварног, а не само формалног, брачног стања омогућити детаљније испитивање брачности, што је неопходно за комплетну проверу веродостојности контекста теорије ДДТ у Београду.

ЛИТЕРАТУРА

- Бобић, Мирјана. *Брак или/и њарџнерсџво, Демоџрафско социолошка сџудија*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 2003.
- Брезник, Душан и др. *Ферџилиџиџи сџановниџиџва у Јуџославији*. Београд: Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, 1972.
- Брезник, Душан и др. *Ферџилиџиџи сџановниџиџва и џланирање џородице у Јуџославији*. Београд: Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања, 1980.
- Гудаџ Додић, Вера. Брак и породични односи у Србији у другој половини 20. века, *Токови исџорије*, 3–4, 2003, 39–52.
- Пенев, Горан и Биљана Станковић. Карактеристике ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. и почетком 21. века, *Сџановниџиџво* 2, 2010. (Београд: Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања).

- Рашевић, Мирјана и Горан Пенев. *Општинске Републике Србије, Основни демографски, економски и социјални показатељи релевантни за популациону политику*. Београд: Друштво демографа Србије, 2009.
- РЗС. Општине у Србији: Подаци о виталним демографским догађајима од 1970. до 2009. године. Београд, 1973–2010.
- РЗС. *Попис становништва, домаћинства и становна у 2002*. Књига 15: *Женско становништво старо 15 и више година*. Београд 2004.
- РЗС. Демографска статистика од 1970. до 2008. године, Београд.
- Статистички годишњаци Београда од 1970. до 2008. године. Завод за информатику и статистику, Београд.
- Kohler, Hans-Peter, Francesco Billari, and Jose Antonio Ortega. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s, *Population and Development Review*, Vol. 28, No. 4, 2002, 641–680.
- Lesthaeghe, Ron. *Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries*, IPD Working Paper 2001-1, Interface Demography, VU Brussel 2001.
- Lesthaeghe, Ron, Lisa Neidert and Johan Surky. *Europe's demographic future: facts and figures*, Brussels, Commission of the European communities 2006.
- McDonald, Peter. Very low fertility. Consequences, causes and policy approaches, *The Japanese Journal of Population*, Vol. 6, No. 1, 2008, 19–23.
- Perelli-Harris, Brienna. Ukraine: On the border between old and new in uncertain times, *Demographic Research*, Volume 19, 2008, Article 29, 1145–1178.
- Perelli-Harris, Brienna and Ted Gerber. *Non-marital childbearing in Russia: Second demographic transition or pattern of disadvantage?*, MPIDR Working Paper 2009–007, Max-Planck Institute for Demographic Research, Rostock 2009.
- Sobotka, Tomas. Is lowest-low fertility in Europe explained by the postponement of child-bearing?, *Population and development review*. Volume 30 (2004), 2, 195–220.
- Sobotka, Tomas. The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe, *Demographic Research*: Volume 19, 2008, Article 8, 171–224.
- Sobotka, Tomas and Laurent Toulemon. Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe, *Demographic Research*, Volume 19, 2008, Article 6, 85–138.

FERTILITY OF BELGRADE'S POPULATION IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION

by

Snežana Spasenović and Mirjana Devedžić

SUMMARY: The paper identifies the features of fertility in the population of Belgrade that can be regarded as a manifestation of the second demographic transition. The analysis focuses on fertility decline, its age model, birth postponing, extramarital births, and exclusion from reproduction. It compares the municipalities constituting the inner city to those belonging to the suburbs, and checks whether the fertility changes correspond to the context of the second demographic transition.

KEY WORDS: Second demographic transition theory, fertility, Belgrade

Слађана Анђелковић, Зорица Станисављевић Петровић**,
Стеван Буџарски****

СРПСКЕ ОСНОВНЕ ПРАВОСЛАВНЕ ВЕРОИСПОВЕДНЕ ШКОЛЕ У РУМУНИЈИ (1919–1948)

САЖЕТАК: У раду се указује на значај српских православних вероисповедних основних школа за одржање континуитета у процесу школовања, васпитања и образовања Срба на територији Румуније, као и на њихову изузетну улогу у очувању традиције, националног и културног идентитета. Рад је усредсређен на делатност и организацију српских православних вероисповедних основних школа, пре свега са педагошког аспекта, у смислу анализе наставних планова и програма, уџбеника, организације наставног рада, контроле рада и финансирања. Те школе су зацртале значајан траг у остваривању континуитета у школовању, очувању културе и традиције српског становништва у Румунији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Румунија, вероисповедне школе, настава, традиција

Традиција је важно и моћно средиште у развоју и очувању идентитета сваког народа, посебно делова који се као мањинско становништво зајтекну у страном окружењу. Уз првенство цркве, школе – као установе за васпитање и образовање – имају кључну улогу у очувању традиционалних искустава и образаца претходних генерација; оне су симбол трајања једног народа у одређеном времену и његовог постојања на одређеном простору. У преломним друштвено-историјским тренуцима школе су веома често имале пресудну улогу за васпитање младих генерација у правцу очувања наслеђених културних образаца, који за народ имају универзално значење и вредност. Посматрано са тог аспекта, српске православне вероисповедне школе у Румунији имале су двоструки значај: с једне стране, непроцењив је њихов допринос у одржању континуитета у постојању српских школа у веома тешким околностима; с друге стране, изузетна је улога ових школа у очувању културе, традиције, вере и других елемената националног идентитета српског народа.

* Слађана Анђелковић, доцент Географског факултета у Београду.

** Зорица Станисављевић Петровић, доцент Филозофског факултета у Нишу.

*** Стеван Буџарски, самостални истраживач, Темишвар.

У сложености интереса држава победница, у првом реду великих сила, Версајским миром извршено је, између осталог, разграничење националних држава на територији некадашње Аустроугарске; у том склопу, након разматрања опречних ставова, историјска територија Баната подељена је 1919. године између Румуније, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Мађарске; након тога дошло је и до мањих измена граничне линије на основу међудржавних споразума; тако се на територији која је припала Румунији, у коначном исходу, затекло 44.078 Срба, груписаних највећим делом у 55 насеља [Костић 1925: 90–91].

Румунија је задржала затечену административно-територијалну поделу на жупаније, с тим што су делови Тамишке и Торонталске жупаније који су јој припали, спојени у једну, Тамиш-Торонталску жупанију. Подручје са српским становништвом налазило се на територијама Арадске, Тамиш-Торонталске, Карашке и Северинске жупаније. Ако се изузме краткотрајна подела на традиционалне провинције 1938, подела на жупаније са подручним срезовима, који обухватају по неколико општина, задржана је све до 1950. године, практично, за све време постојања вероисповедних школа. [Сабљић 1996: 26].

ПРАВНИ АСПЕКТИ ПОСТОЈАЊА И ДЕЛОВАЊА СРПСКИХ ВЕРОИСПОВЕДНИХ ШКОЛА

У погледу црквеног организовања српска насеља су потицала из две различите епархије: Темишварске (42) и Вршачке (13). У школском погледу, насеља из Темишварске епархије имала су српске православне вероисповедне основне школе, а насеља из Вршачке епархије, највећим делом из састава некадашње Војне границе, имала су комуналне школе, које су 1919. године претворене у државне, с румунским наставним језиком [Бугарски 1995: 15–17; 184–187].

У оквиру Карловачке митрополије–патријаршије српске школе су постале вероисповедне 1862. године, односно подвлашћене су управним органима Митрополије, а по епархијама – Епархијским школским одборима. За оснивање и рад српских православних вероисповедних основних школа у Епархији темишварској највећу надлежност и одговорност имао је Епархијски школски одбор, а дужности су му биле у следећим доменима:

- да управља српским основним и пофторним школама, задржавајући и право надзора;
- да потврђује и поставља српске народне учитеље за поменуте школе;
- да прима извештаје месних школских одбора и епархијскога школског референта о стању појединих српских народних основних и пофторних школа и да већа о њима;
- да одобрава оснивање нових школа и решава спорове између учитеља и црквених општина, имајући првостепену и другостепену судску надлежност;
- да издаје наредбе за пофторне и основне школе [Уредбе 1872: 30–31].

Посебну тешкоћу за школство Срба у Румунији имала је чињеница што се, након разграничења, односно при подели Епархије на део са седиштем у Темишвару и део са седиштем у Великој Кикинди, ниједан члан Епархијског школског одбора није затекао у Румунији, краће речено: бар неко време таквог одбора није било; одбор је накнадно образован као привремен, али не редовним изборним поступком, него путем именовања чланова свештеника, учитеља и световњака [Гласник 1921: 7]. Први послератни епархијски избори одржани су 1926. и тек тада су, на Епархијској скупштини, редовно обновљени управни одсеци: Епархијска конзисторија, Епархијски административни одбор и Епархијски школски одбор. Тиме је са црквеног становишта настало редовно законско стање.¹

Са аспекта државне законске регулативе, српске вероисповедне основне школе су привремено толерисане, а озваничене су тек румунским Законом о оснивању приватних школа 1925. године (*Legea pentru învățământul particular*, „Monitorul Oficial”, București, 22. 12. 1925). Православне српске вероисповедне основне школе биле су шесторазредне, а затим су омладинци, до своје 15. године похађали такозвану поновну (или пофторну) школу, то јест ишли на обуку зими по 5, лети по 2 сата седмично, приде недељом и празником најмање по 2 часа. Пофторне школе су укинуте 1928. године, када је државним прописом заведена опште-образовна седмогодишња настава.

МРЕЖА ПРАВОСЛАВНИХ СРПСКИХ ВЕРОИСПОВЕДНИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА У РУМУНИЈИ

Непосредно после Првог светског рата, школске године 1920/21, на територији Баната у Румунији радиле су 44 српске вероисповедне школе са 2.960 ученика, од чега у 11 места са више од 100 ученика. На основу румунско-југословенске *Конвенције о уређењу мањинских школа у Банату*, која је ступила на снагу 26. септембра 1933. године, задржане су вероисповедне основне школе у местима где су и до тада постојале, а отворила се могућност да се нове оснивају, на захтев родитеља, у Пољдији и Дунавској клисури, где су до тада школе биле државне, на румунском језику. После извесних припрема то је и уследило школске 1935/36. године, када је број српских вероисповедних школа нарастао на 54, а број ученика на 6.553 [Сабљић 1996: 29–31]. То практично значи да је свако место са српским живљем имало српску школу.

¹ Ако се има у виду закаснило конституисање Епархијске скупштине и дуго нерешена законска регулатива у самом врху надзора и контроле над школама, може се претпоставити какав је био рад месних школских одбора. Наиме, иако су имали велике ингеренције које се тичу функционисања школе и организовања васпитно-образовног рада, као и завидан ниво одлучивања, месни одбори су често били неефикасни, махом неупућени и углавном усмерени на праћење материјалног стања, док су све обавезе око наставног рада у потпуности препуштали учитељима.

ОРГАНИЗОВАЊЕ НАСТАВЕ

Организација, структура и рад вероисповедних школа био је своје-времено прописан *Уредбом за српске народне школе*, одобреном од Краљевског угарског министарства богочасти и јавне наставе под бр. 17.565 од 17. јула 1872 [Уредбе 1872: 1–33] која се већ 1919. није могла доследно спроводити, јер је била превазиђена, неусклађена с румунским законодавством, тим мање са општим друштвеним кретањима и новим потребама српског становништва. Наслеђена је *Наставна основа* састављена 1909. године, такође *Дисциплинска правила за учитеље* прописана 1910. године [Костић 1931: 37]. У новонасталим условима ти прописи, недовољни и застарели, допуњавани су, али емпиријски, према сналажљивости епархијског школског референта [Гласник 1937: 2(140)], јер није било каквог чврстог далекосежног ослонаца, и то је довело до озбиљних тешкоћа у раду српских школа у Румунији. *Конвенцијом о уређењу мањинских школа у Банату* прописане су извесне смернице, оријентација је постала јаснија и објективнија, и то је довело до несумњивог побољшања стања у вероисповедним школама, али су услови за рад из много разлога и даље били тешки, а спровођење *Конвенције* текло је споро и неуједначено.

Под тим и таквим условима, растрзане многобројним, тешко премостивим проблемима, најчешће материјалне природе, српске вероисповедне школе су и под румунским законодавством опстале при цркви тридесетак година, што указује на изузетно залагање, способност и мотивацију људи који су на школским пословима радили у Темишварској епархији.

НАСТАВНА ОСНОВА – ПЛАНОВИ И ПРОГРАМИ

У српским вероисповедним основним школама наставна основа је прописана кад и школска уредба [Школске наредбе 1872: 1–13], а затим је осавремењена 1909. године. Након 1919. године у Румунији наставни садржаји су морали бити допуњавани, мењани и кориговани у складу са конкретним потребама које су се природно наметале: завођење учења државног језика, изучавања историје Румуније и географије Румуније, праћење наставних основа у државним школама и слично.

За потребе српских вероисповедних школа у Румунији састављене су две наставне основе или управо два нацрта наставних основа, и то 1922. и 1937. године; обе су саставили епархијски школски референти. Сваки је нацрт у своје време усвојен од стране Епархијског школског одбора, добио одобрење Министарства наставе и разаслат школама на употребу, уз коментар да представља привремено решење, које треба проверити у пракси и накнадно, побољшано, усвојити на учитељским зборовима. Међутим, оваква процедура није спроведена ни за један од предложених нацрта, премда је на њих било примедби.

Привремена наставна основа из 1922. године садржала је *Наставни план* и *Наставни програм*. У *Наставном плану* дати су наставни предмети и њихова општа расподела по часовима за шесторазредну основну школу у складу са бројем учитеља. *Наставни програм* је садржао тематику за

сваки наставни предмет, посебно по разредима. Према *Наставном плану* у српским вероисповедним православним основним школама изучавани су следећи наставни предмети: веронаука – наука православне вере, црквенословенско читање и разумевање текста и црквено појање; српски језик – читање, вежбање у говору и мишљењу, писмени састави, граматика; рачун и геометрија – рачун и геометријски облици; историјске науке – повесница, права и дужности грађана; земљопис; природне науке – природопис, физика, хемија, господарство; технички предмети – певање, ручни рад, цртање, гимнастика.

Поред основних тема и садржаја, наставним планом и програмом су прописани и васпитно-образовни циљеви које треба остварити. Основни циљеви одређивани су на нивоу сваког предмета. У васпитно-образовним циљевима изражена је оријентација ка неговању и очувању националне културе и традиције. У настави веронауке циљеви су засновани на развијању и неговању вредности православне вере и васпитању у духу хришћанства, тако да се тежило „научити школску младеж о најглавнијим догађајима и истинама православне хришћанске вере и цркве, оспособити је за савесно вођење хришћанских дужности и увести је у живо и слободно учешће у молитви и црквеном богослужењу разумевањем молитава, појања и богослужбеног језика, и тиме васпитавати у духу Православне хришћанске цркве за побожне и поштене људе и верне синове Српске православне цркве” [ТЖУНАР, Наставне основе 1923: 18]. Подаци из истог извора указују да су на сличном принципу одређивани и васпитно-образовни циљеви за остале предмете; на пример, за наставни предмет историја наводе се следећи циљеви: „да се ученици и ученице упознају са прошлошћу наше домовине; предавање треба да утиче како на срце, тако и на разум, да се ученици упознавањем прошлости не само поуче, већ и одушеве и морално оплемене”; за природне науке: „да се код ученика што већма утврди истина и да се искорени код простог народа сујеверје и лажно мишљење, те отклони и искорени кињење животиња и тамањење биљака” [ТЖУНАР, Наставне основе 1923: 31]. Запажа се да су васпитно-образовни циљеви наставних предмета одређивани конкретно, с наглашавањем практичних задатака које треба остварити у наставном раду.

Школске 1922/23. године Епархијски школски одбор је разаслао месним школским одборима и учитељима конкретна упутства за примену *Наставних основа*. С обзиром на то да је при инспекцијама рада школа примећено да се упутства у наставном раду не поштују доследно, за почетак наредне школске године упутства су обновљена. На захтев румунског Министарства просвете, школске 1924/25. године Епархијски школски одбор је допунио *Привремену наставну основу* и увео предмете од националног значаја: румунски језик, историју и земљопис Румуније.

Други нацрт *Наставних основа* из 1937. године почео се примењивати школске 1937/38. године. При његовом састављању узети су у обзир: краљевски декрети бр. 1956/04. 07. 1934. и 578/26. 8. 1936, *Школска уредба* из 1872. године и *Школска конвенција* из 1933. године. *Нову наставну*

основу саставио је Манојло Попов најпре за млађе разреде, односно за децу из I–IV разреда.² Наставни предмети који су прописани *Новом наставном основом* нису се разликовали од претходне *Привремене наставне основе* из 1922. године. Разлика је приметна само у делу временске организације наставе, јер су наставне теме разврставане не само по предметима и разредима, већ је уведена и подела на тромесечја. Такође је значајно напоменути да *Наставна основа* из 1937. године никада није допуњена предвиђањима за V, VI и VII разред; то значи да се, уз наставне основе, радило и импровизовано, према искуству, знању и вољи сваког учитеља.

За школску годину 1940/41. румунско Министарство просвете, под бр. 240.435/1940, прописало је да се наставне основе свих школа на територији Румуније изједначе с наставном основом државних школа. На основу тога, у јесен 1940. године Епархијски школски одбор је усвојио нови *Наставни план* за српске вероисповедне основне школе, позивајући учитеље да саобразно томе разврстају градиво. У том документу садржани су сви предмети прописани државном наставном основом: веронаука, румунски језик (почев од III разреда), рачун и геометрија, историја, земљопис, природне науке, анатомија, устав, пољопривреда, певање, цртање, краснопис, ручни рад, гимнастика; приде су за српске школе предвиђени следећи предмети: српски језик (заступљен са истим бројем часова као и румунски), црквенословенски језик и црквено појање [Гласник 1940: 128].³

Епархијски школски одбор је, на основу *Наставног плана*, под бр. Ш.1672/1940. разаслао школама и упутства за примену Наставног програма изједначеног с наставним програмом државних основних школа, прописујући и јединствене распореде часова за све случајеве симултане наставе [Гласник 1940: 176–189].

² Аутор нових *Наставних основа*, Манојло Попов, предлагао је да се нови предмети, као што је румунски језик, уведу од I а не тек од III разреда, како је то било предвиђено *Школском конвенцијом*. Он је сматрао да је за будуће грађане Румуније неопходно да добро познају државни језик. На основу дугогодишњег искуства сматрао је да би увођење државног језика тек у III разреду довело ученике српских школа у неравноправан положај у односу на децу која похађају државне основне школе, што би могло утицати на њихово даље школовање, у смислу преласка у средње школе. Епархијска управа, под утицајем Министарства спољних послова Југославије, није прихватила предлог Манојла Попова, правдајући свој поступак поштовањем одредби *Школске конвенције*. [ТЖУНАР, фасцикла 68/1–88 из 1937].

³ У српским вероисповедним основним школама посебна пажња се посвећивала изучавању садржаја српског језика, и то су биле једине школе у којима су ученици Срби званично учили матерњи језик. У *Наставним основама* за српски језик приметни су елементи и методички постуци који су и данас, са аспекта педагошке науке, веома значајни. У том делу истиче се постојање континуитета и поштовање принципа поступности, као и извесна систематичност која прати све предмете. Подела садржаја српског језика у пет целина: граматичке вежбе, читање, напаметно учење, писмени састави и очигледна настава, заснована је на захтеву поступности, и имплицира да се у усвајању садржаја иде од лакшег ка тежем. Примера ради, у првом разреду отпочиње се припрема за читање и писање ћирилицом, па се затим прелази на читање и писање слова, речи и кратких реченица. Читање лакших штива са разговором о оном што се чита у складу је са савременим принципима наставе, где се инсистира на учењу са разумевањем.

УЏБЕНИЦИ У СРПСКИМ ВЕРОИСПОВЕДНИМ ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Значајно питање које је пратило развој српских вероисповедних основних школа јесте питање уџбеника. Наиме, писање и штампање уџбеника за српске школе у Румунији било је сложено из више разлога: није било стручних аутора који би радили на састављању уџбеника за сваки наставни предмет, нису постојале оптималне могућности за штампање (у Темишвару је само једна штампарија имала ћирилична слова), ни неопходна материјална средства, а значајну препреку представљало је и питање штампања тиража који би био исплатив. Имајући у виду постојеће тешкоће, Епархијска школска управа је непосредно после 1919. године, као могуће решење, видела увоз уџбеника из Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У допису Епархијског школског одбора бр. Ш.81/1920. године, упућеном Тамишкој жупанијској префектури, наводи се да на подручју Православне српске епархије темишварске нема српских штампарија у којима би се могли штампати, ни књижара путем којих би се могли продавати уџбеници, да у току школске 1919/1920. године није набављена ниједна нова књига, као и да је Епархијска управа наручила из централне манастирске књижаре у Сремским Карловцима око 2.000 примерака разних књига, те се захтева да Тамишка жупанијска префектура, као обласна управна власт, изда дозволу за слободан пренос књига у Темишвар, јер то условљава почетак рада српских школа у школској 1920/21. години. Епархијска управа се посебно обавезала да ће књиге које буду достављене ставити на располагање цензурном надлештву и унапред уверавала румунске власти да у књигама нема ничега што би вређало национална осећања и суверенитет Румуније [Гласник 1921: 1].

Наручене књиге и уџбенике примио је Епархијски школски одбор и доставио епархијском школском референту; школе су дописом упућене да их набављају код школског референта. Неке од приспелих књига биле су: *Каштихизис*, *Библијска њовеси*, *Буквар*, *Црквенословенски буквар*, *Црквенословенска чиианка*, *Рачуница I разред*, *Таблица множења I разред*, *Рачуница II разред*, *Таблица множења за II разред*, *Рачуница III разред* [Сабљић 1996: 33–35]. Из документације сачуване у Тамишкој управи Националног архива Румуније, може се видети да су заједно с књигама неопходним за ученике доспели и методички приручници за учитеље, упутства за организацију наставе, наставне основе, као и остала школска документација, попут извештајних књижица и слично.

Узимајући у обзир бројку од 2.000 наручених примерака књига из десетак наставних предмета, односно број од 2.060 ученика 1920/21. школске године, лако је сагледати максималну могућност за снабдевање школа уџбеницима; а пошто се књиге нису ни продале исте године, него их је Епархијски школски одбор на исти начин препоручивао и наредних година, извесно је да није било уџбеника за све наставне предмете и да су тек ретки ученици стизали до сопствених уџбеника.

Личним залагањем и сопственим трошком епархијскога школског референта Манојла Попова, и у Темишвару је затим штампано неколико

уџбеника: *Чиџанка за друџи разред срѣских вероисџоведних основних џкола* (1930), *Чиџанка за чеџврѣи разред срѣских вероисџоведних основних џкола* (1930), *Исџориџа и ѣприодне науке за срѣску деџу* (1930), *Буквар и чиџанчиџа за ѣрви разред срѣских вероисџоведних основних џкола* (1934). Читанке Маноџла Попова нису биле оно што се под тим поџмом строго подразумева, него нека врста збирки текстова; *Чиџанка за друџи разред* је садржала градиво из веронауке, књижевне лектире, очигледне наставе и музике, а *Чиџанка за чеџврѣи разред* – градиво из веронауке, књижевне лектире, науке о здрављу, граматике, историје Румуна, зоологије, ботанике и физике. *Исџориџа и ѣприодне науке* и није засебно састављен уџбеник, него посебни отисак из *Чиџанке за чеџврѣи разред*.

Године 1938, узимајуџи у обзир промене у наставном плану и нову наставну основу, пратеџи и догађања у државним џколама, а на основу извешатаџа и сугестиџа учитеља с дугогодишњим искуством⁴ и са циљем очувања и неговања матерњега српског језика, Епархиџски џколски одбор расписао је конкурс за састављање следећих уџбеника: *Буквар за I разред*, *Чиџанка за II разред са ѣрамаџиџком и очигледном насџавом*, *Чиџанка за III разред са ѣрамаџиџком и ѣприродним наукама*, *Чиџанка за IV разред са ѣрамаџиџком и ѣприродним наукама*, *Чиџанка за V разред*, *Чиџанка за VI разред*, *Чиџанка за VII разред*, *Рачуница за I и II разред*, *Рачуница за III разред*, *Рачуница за IV разред* [Гласник 1938: 134–135].

Међутим, већ и у самом распису садржана је извесна попустљивост: предвиђено је да читанке за V, VI и VII могу бити уједно, а и иначе, „уџбениџи могу бити састављени за поџедине разреде да обухвате све предмете”.

Од свих предвиђених уџбеника одштампане су до краја само две читанке: *Срѣска чиџанка за ѣрви разред срѣских вероисџоведних основних џкола*, аутори Владимир Шиљеговић и Радивоџ Фенлаџки (1940) и *Срѣска чиџанка са ѣрамаџиџком, рачуницом, анаџџомиџом и науком о вери за ѣреџи разред срѣских вероисџоведних основних џкола*, аутор Радивоџ Фенлаџки (1941). Међутим, обе ове читанке јесу нека врста мешовитих уџбеника, тако да *Чиџанка за ѣрви разред* садрџи градиво из Веронауке, Лектире, Очигледне наставе, Рачунице и рачунских задатака и Упознавања мера, а *Чиџанка за ѣреџи разред* – градиво из свих поглавља наведених у поднаслову, само не истим редоследом [Бугарски 2007: 192–195].

Обе читанке су својевремеено добиле министарску дозволу за примену у џколама, али пошто су издане тек 1940. вероватно нису ни испоштовали пропозиџије конкурса из 1938. године, које су брзо превазиђене,

⁴ За израду уџбеника у складу с новим наставним планом Епархиџски џколски одбор је консултовао искусне учитеље Николу и Катиџу Малетић, Георгиџа Терџића, Петра Костића, Анђелку Келемен, Миливоџа Стоџановића, Јована Поповића и Милана Миџатова, с циљем да се прикупе мишљења о уџбениџима коџи су до сада коришћени, као и предлоџи за израду нових. У своџим кратким и површним рефератима они су указали на недостатке постојећих уџбеника, али њихова мишљења нису била усаглашена по многим основним питањима, већ се уочавало постојање противуречности и неслагања. На основу увида у извештаје поменутих практиџара, Епархиџски одбор је закључио да је потребно расписати конкурс за писање уџбеника коџи су неопходни у даљем наставном раду [Гласник 1938: 47–48].

прописом да наставна основа државних школа постаје општеобавезна. За остале предмете повремено су и даље тражена одобрења за коришћење постојећих уџбеника, којих је, иначе, било у све мањем броју.

На основу свега реченог, може се закључити да су током постојања српских вероисповедних основних школа у Румунији коришћени следећи уџбеници:

- У првом разреду: *Буквар* аутора др Веселина Ћисаловића и Ђуре Терзина; *Буквар са чиианчицом* истих аутора; *Нови буквар са чиианчицом*, Манојла Попова (1934); *Библијска ѿвесѿ*, проте Александра Живановића; *Рачуница*; *Таблица множења*; *Словенски буквар*; *Чиианка*, Радивоја Фенлачког и Владимира Шилеговића (1940); *Румунски буквар*, аутора Костескуа.
- У другом разреду: *Библијска ѿвесѿ* проте Александра Живановића; *Срѿска чиианка*, Мите Клицина; *Чиианка*, Манојла Попова (1930); *Румунски буквар* Костескуа; *Румунска чиианка*, Шујермана; *Таблица множења*; *Земљойис Румуније* – на румунском језику; *Срѿска чиианка*, Ђуре Терзина; *Зборник молийава и црквених ѿесама од II до IV разреда*, проте Александра Живановића.
- У трећем разреду: *Библијска ѿвесѿ за III и IV разред*, проте Јована Бороте; *Кайихизис или Доѿмайѿика ѿравославне цркве*, др Георгија Летића; *Кайихизис за III и IV разред* истог аутора; *Словенски буквар*; *Румунска чиианка*, аутори Шујерман и Саву; *Рачуница*; *Земљойис Румуније*, Манојла Попова (1930); *Срѿска чиианка*, Радивоја Фенлачког (1941).
- У четвртном разреду: *Срѿска чиианка*, Ђорѿа Натошевића; *Срѿска чиианка*, Веселина Ћисаловића; *Срѿска чиианка*, Манојла Попова (1930); *Словенска чиианка*; *Румунска чиианка*, аутори Шујерман и Саву; *Рачуница*; *Конѿиненѿи* – на румунском језику; *Лѿѿурѿика*, Ђоке Милића.
- У V и VI, односно касније VII разреду, у српским школама није било посебних уџбеника, него су се импровизовано користили разни уџбеници, па и они за ниже разреде.

НАСТАВНИ КАДАР У СРПСКИМ ВЕРИСПОВЕДНИМ ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Током читавога свог постојања у Румунији српске вероисповедне основне школе суочавале су се са константним проблемом помањкања стручнога учитељског кадра. Посматрано кроз историјску призму, ово питање у суштини никада није трајно решено, што је значајно утицало на развој српског школства у Румунији.

Одмах по подели Баната 1919. године у румунском делу су радиле 44 школе, потребна су била 53 учитеља, а ипак је тек њих 17 имало стручну спрему. Важно је напоменути да је учитељ обучавао најмање 30 а највише 80 ђака [Уредбе за српске народне школе 1872: 6].

У периоду од 1919. до 1935. године запослена су чак 63 учитеља која нису имала одговарајућу школску спрему, већ свега три или четири разреда ниже гимназије.⁵ Ради њиховог припремања за учитељски рад Епархијска управа је организовала летње течајеве. Летњи течајеви за припремање будућих учитеља одржани су у Темишвару 1920, 1921, 1922. и 1923. године на српском, затим 1924. на румунском језику; због акутне потребе за учитељима, уприличен је још један учитељски течај 1929. године. Од свега 62 полазника течајева, 18 кандидата је стекло учитељске дипломе на државним учитељским школама, и то: 11 у Темишвару, 5 у Клужу и 2 у Букурешту. *Школска конвенција* из 1933. године решила је многа питања или бар пружила могућност за њихово решавање. У погледу наставног кадра, одсудна су била два прописа: један, да се у Темишвару, при Државној учитељској школи, отвори Српска секција; други, да се, до образовања сопственог наставног кадра, за школе могу доводити и контрактуални учитељи из Југославије. Међутим, на основу *Школске конвенције*, број школа је порастао за 122,7% а број ученика за 221,4%, и то је бар удвостручило број потребних учитеља [Сабљић 1996: 36–37].

Заиста, на основу *Школске конвенције*, 1934. године отворена је Српска секција при Државној учитељској школи; премашењем, пак, одредаба Конвенције, отворена је и Српска секција при Државној гимназији у Темишвару; с обзиром на то да је прилив деце био особито са села, Епархијска управа је отворила и ђачке конвикте у Темишвару, што је пружало могућности за школовање деце са села, односно за дугорочно решавање питања учитељског кадра за српске школе у Румунији. Заиста, у периоду од 1929. до 1940. године у Краљевини Југославији оспособљено је свега 18 учитеља из Румуније (у Сомбору, Вршцу, Београду, Новом Саду и Неготину), док су у државној Учитељској школи у Темишвару од 1928. до 1934. године дипломирала свега 4 учитеља, а затим у Српској секцији те школе, до 1947. године још 28 учитеља. Осим тога, одраније је било 10 свршених учитеља и 7 свештеника рукоположених из редова учитеља. Али учитељи нису били потребни само на дуге стазе, на њих се није могло чекати годинама. Зато су од 1934. године у школама почели радити контрактуални учитељи из Југославије, одреда с добром спремом и више-

⁵ Након поделе Баната 1919. године многи учитељи који су имали одговарајућу школску спрему напустили су радна места и одлазили на службовање у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Образовање и припрема нових учитеља одвијала се плански али уз разноврсна отежања, проблеме и потешкоће. Наиме, школовање учитеља за рад у школама на српском језику није било могуће у Румунији, јер није било учитељских школа на српском језику, док је школовање у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца било праћено бројним тешкоћама. Епархијска управа је имала сложен задатак да обезбеди припремање учитеља за рад у српским школама, јер је, као што је поменуто, дошло до значајног осипања школованог кадра, тако да су у многим местима учитељска места била упражњена. Решавање питање кадра у постојећим околностима било је могуће на два начина: слањем младих људи који су били епархијски стипендисти на школовање у разне учитељске школе у Краљевини Југославији или школовањем учитељског кадра на државној Учитељској школи у Темишвару. Оба решења су, дугорочно гледано, била добра, али у пракси се није могло чекати да уписани кандидати заврше школовање, које је трајало годинама, већ се кренуло са попуњавањем учитељских места школованим људима, најчешће монасима и свештеницима.

годишњим искуством, и стање се много побољшало, тако да су у периоду 1934–1938. сва учитељска места била одговарајуће попуњена [Сабљић 1996: 36].

Од 1934. до 1948. године у Румунији су радила 103 југословенска контрактуална учитеља, али се привременост тога решења брзо осведочила: са почетком рата, југословенски учитељи су махом напуштали своја места и враћали се у Југославију или одлазили у иностранство (крај рата дочекало је на својим местима свега седморо). Истовремено су учитељи румунски грађани позивани у војску, те је питање помањкања кадра опет актуелизовано. Занимљиво, вазда је било више кандидата за Српску секцију Гимназије него за Српску секцију Учитељске школе. Осим општих друштвених околности, томе је знатно допринела лоша материјална ситуација школа и ниска а нередовна примања учитеља [Фенлачки 1945: 1–2]. Верисповедни учитељи су имали скромна примања, па и та су у већини црквених општина нередовно исплаћивана; сељаци су могли плаћати углавном када су и сами долазили до новца – после жетве и после бербе, тако да су учитељске плате касниле по неколико месеци, а каткад, при несугласицама, и годинама. Из тога разлога учитељи су често били у сукобу с месним црквеним школским одборима и обраћали се за помоћ вишим црквеним властима [Костић 1931: 40–42; Фенлачки 1945: 1–2]. Међутим, и поред евидентно лошег стања и сталних жалби учитеља, стање се није побољшало, а примања вероисповедних учитеља, грађана Румуније, у послератним годинама су и погоршана, посебно након укидања помоћи Епархијског фонда; додуше, погоршано је стање целог становништва: по селу је реквирирана храна и марва, људи се не беху још вратили сви из рата, у земљи је владала глад, петролеума није било ни за осветљење, а учитељи, завидећи некадашњим контрактуалним учитељима из Југославије, који су били добро плаћани, јадиковали су у штампаријама и на зборовима, жалећи се на прекомеран рад, на велик број ученика, на плате, на нередовну исплату и слично. Замамна левичарска пропаганда обећавала је да ће то држава решити, и учитељи су предњачили у захтевима за подржављење српских вероисповедних основних школа. При првом, опционалном, преласку 1946. године, свега је 8 учитеља (од тога 4 контрактуална из Југославије) остало у вероисповедним школама.

НАДЗОР И ФИНАНСИРАЊЕ РАДА СРПСКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРОИСПОВЕДНИХ ШКОЛА

Надзор и контролу над радом српских вероисповедних православних основних школа вршили су: Епархијски школски одбор преко епархијског школског референта, месни школски одбори, државни школски органи Румуније и – за контрактуалне учитеље – државни органи Југославије.

У складу са *Уредбом за српске народне школе* из 1872. године, контролу над српским православним верисповедним основним школама у Румунији вршили су епархијски школски референти. Њихов задатак

односио се на праћење и контролу рада сваке школе појединачно, као и сваког учитеља, најмање двапут годишње. Приликом сваке инспекције школски референти су састављали записник, такође и редовне извештаје Епархијском школском одбору о затеченом стању у школама. Када је место школског референта бивало упражњено, инспекцијски и надзорни рад обављали су чланови Епархијског школског одбора, или су га поверавали истакнутим учитељима⁶ [Гласник 1937: 3(141)–4(142)].

На основу сачуваних записника школских референата може се констатовати да су инспекције обављане углавном редовно у свакој школи, и код сваког учитеља ако их је у једној школи било више, двапут годишње, сем у ратним годинама. У записницима се наводи да је рад већине учитеља био незадовољавајући, посебно у делу обраде наставних садржаја и поштовању наставних планова и програма. Подаци из записника указују на неадекватне услове рада у школи, лошу материјалну опремљеност школе у погледу школског намештаја, за који се наводи да је стар и дотрајао, на чињеницу да школе немају скоро никаквих наставних средстава, што неповољно утиче на квалитет наставног рада. Из детаљних записника школског референта Танасија Костића у којима су обухваћени сви аспекти школског рада напомиње се и лош материјални статус просветних радника у смислу ниских примања и нередовних исплата [Гласник 1922: 123–196].

Месни школски одбори, састављени претежно, ако не и у целини, од људи са основним образовањем, пратили су материјално стање школа, присуствовали су испитима али нису могли да претендују на стручна мишљења.

Државни школски органи Румуније имали су различите надлежности: у погледу уписивања и похађања ученика, наставних садржаја, предавања на румунском, за језик као наставни предмет и за остале националне предмете, у погледу стручне припремљености ученика и сл. Након обављених инспекција, које су неретко вршили заједно са епархијским школским референтом, државни школски инспектори су записнике о посећеним школама и извршеном надзору прослеђивали Епархијском школском одбору.

Румунско Министарство просвете је решењем бр. 17.771 од 6. фебруара 1937. године делегирало др Атанасија Поповића, управитеља државне Учитељске школе из Темишвара, да надзире рад у школама и секцијама са српским наставним језиком у Румунији. Рад у школама и секцијама са наставом на српском језику, као и контрола над радом контрактуалних професора и учитеља из Југославије, такође је поверена др Атанасију Поповићу. Исте године Министарство просвете Румуније

⁶ У периоду од 1919. до 1946. односно 1948. године, епархијски школски референти Темишварске епархије са седиштем у Темишвару били су: јеромонах Стефан Илкић од 01. 10. 1919. до 30. 09. 1920. године; умировљени учитељ Танасије Костић од 01. 10. 1920. до 30. 06. 1922. године; учитељ Васа Вртипрашки од 01. 07. 1922. до 28. 02. 1924. године; учитељ Манојло Попов од 01. 03. 1924. до 04. 10. 1937. године; свештеник и учитељ Радивој Фенлачки од 01.04.1938. до 01. 06. 1946. године [Сабљић 1996: 38].

је издало детаљна упутства на основу којих се врши надзор приватних школа у Румунији. У том акту прописани су општи нормативи за контролу административног и педагошког рада, као и посебне одребе за контролу рада приватних основних школа [Гласник 1937: 7–16; 76–79].

Рад југословенских контрактуалних учитеља, иако они нису били изузети из надлежности епархијских и румунских државних органа, допунски је био подложен надзору од стране школских органа Југославије. Наиме, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије је известило епископа др Иринеја Ћирића, тада надлежног за Епархију темишварску, да је, према споразуму са Министарством просвете у Београду, за обављање годишњег оцењивања рада југословенских контрактуалних учитеља и професора у румунском Банату, делегиран шеф Одељења за мањинску наставу Министарства просвете Милутин Михајловић [Сабљић 1996: 40–41].

Међутим, и поред толиког броја контролних органа рад у српским вероиповедним православним основним школама није остваривао значајније резултате. Битна суштинска питања за унапређивање рада ових школа остајала су неразрешена током читавог периода њиховог постојања од 1919. до 1946/48. године. О томе сведоче записници школских инспекција, иако је већина њих обухватала само поједине аспекте рада. Сачувани извешатаји упућени Епархијском школском одбору од стране компетентних лица: др Атанасија Поповића, Милутина Михајловића и Радивоја Фенлачког, сачињени приликом инспекција школа у мају 1940. године, указују на опште незадовољавајуће стање. Лоши услови рада, махом недостатак стручног кадра, недостатак уџбеника и наставних средстава, као и незадовољавајући материјални положај учитеља, основне су карактеристике рада српских вероисповедних основних школа од њиховог настанка до укидања [Адамов 1945: 1]. Премда се у појединим периодима бележи успон у раду и развоју ових школа, ипак целовита слика указује на њихов незавидан положај, који је, између осталог, био условљен и бројним неповољним друштвеним околностима, сиромаштвом, ниским материјалним и културним статусом српског становништва, као и недовољним залагањем државних органа земље матице – Краљевине Југославије, за развој и унапређивање рада ових школа.

За финансирање српских православних вероисповедних основних школа постојала су три редовна извора: годишњи прирез (такозвани култус) по свакој српској породици, приходи од црквено-школског земљишта, и приходи из Епархијског фонда.

Оснивање школа и обезбеђење основних материјалних услова за њихов рад, зависило је у највећој мери од финансија које је обезбеђивало српско становништво. Општи друштвени контекст обојен нестабилношћу и сиромаштвом пре, током и после Светског рата 1914–1918, светска економска криза тридесетих година, лоше околности током Другога светског рата, тешко су погађали становништво Румуније, условљавајући значајно опадање квалитета живота. Српско становништво у румунском делу Баната живело је такође у неповољним околностима, што се значајно

одражавало на оснивање и рад вероисповедних основних школа. Други редовни извор, Епархијски фонд, стваран је од разноврсних прилога, користи од заклада, уплата црквених општина, помоћи државних власти и слично; средства Епархијског фонда коришћена су искључиво за покривање дела учитељских плата. Међутим, Епархијски фонд од самог почетка није располагао средствима које би задовољиле све потребе учитеља, него је служио као допунска помоћ црквеним општинама, која се све више тањила. Одмах после 1919. Епархијски фонд је покривао око 65% трошка за плате, пред рат је то спало на око 25%, а укинут је 1941. године. Постојала је још једна могућност за допуну школског буџета: порезну стопу висине 14% законом предвиђену за издржавање месних државних школа плаћали су и Срби, иако њихова деца нису похађала државне школе. На настојање Епархијске управе, Министарство просвете се изјаснило да се у местима где постоје српске вероисповедне школе порезна стопа од 14% подели између државних и вероисповедних школа пропорционално према броју ученика. На нивоу општина, међутим, то није ишло глатко, а зависило је од снажљивости и упорности месних црквених одбора и става месних државних управних органа [Гласник 1935: 34–37; Гласник 1939: 33–36].

Може се закључити да је материјално обезбеђење српских вероисповедних основних школа, као једно од суштинских питања њиховог опстанка, од самог почетка било веома сложено и до самог краја остало нерешено.⁷

ЗАКЉУЧАК

Оснивање и рад српских православних вероисповедних школа у Румунији пратили су бројни проблеми и тешкоће. Из различитих разлога током целог периода постојања ових школа од 1919. до 1946/48. године васпитно-образовни ефекти рада нису били задовољавајући. С друге стране, ове школе су имале изузетан значај, јер су дале непроцењиви допринос одржању традиције, верске и националне свести српског становништва у Румунији.

У току Другога светског рата српске вероисповедне школе у Румунији, услед општих неповољних околности, имале су великих проблема и тешкоћа у организацији рада школских активности. Након окончања рата друштвени и политички токови били су усмерени против Епархијске управе, која се и сама нашла у незавидном положају. Непожељна код послератних државних органа и на сталном удару такозване напредне

⁷ Иако су за то постојали значајни друштвени разлози и објективне тешкоће треба поменути и недовољну заинтересованост Краљевине Југославије, а током Другога светског рата и обезглављеност црквеног врха у Београду. Наиме, епархијски органи у Темишвару остали су упућени на саме себе: надлежни архијереј др Иринеј Тирић није могао да обавља своју дужност у Румунији, а обраћања Светом архијерејском синоду у Београду опет су остајала на нивоу вапаја, јер је и Београдска патријаршија такође била у незавидном положају и није могла позитивно одговорити на све захтеве.

струје српског становништва, она није била у могућности да подржи даљи развој и опстанак српских православних вероисповедних школа.⁸

Са школском реформом из 1948. године, гашење вероисповедних школа је било неминовно, а епархијско залагање за њихов даљи опстанак више је улазило у сферу идеализма, који је далеко од објективних могућности. Може се констатовати да је укидање српских вероисповедних школа, не рачунајући објективне проблеме и тешкоће током њиховог постојања, представљало друштвену и историјску неминовност. Реформисање школског система у Румунији у концепту нове државне политике, није се могло одлагати. Међутим, постојеће друштвено-политичке околности које су довеле до укидања ових школа, нису умањиле њихов значај и изузетну улогу за васпитање и образовање српског становништва у Румунији.

Само опстајање српских вероисповедних школа у тешким друштвеним околностима, говори о потреби српског становништва за очувањем националног идентитета, вере, културе у условима живота на територији друге државе. Српске православне вероисповедне школе опстале су у дугом временском периоду, под веома тешким околностима, захваљујући дубокој вери и залагању Епархијске управе, несебичној подршци српског народа у Румунији, и пре свега ентузијазму вредних и агилних учитеља, који су уз велике личне жртве настојали да се код младих нараштаја развије љубав према матерњем језику, православној вери и цркви, а с циљем очувања традиције и националног идентитета.

У том смислу, посматрано са овог историјског одстојања, српске православне вероисповедне основне школе у Румунији несумњиво имају велику улогу и изузетан значај.

Напомена: Чланак представља резултат рада на пројекту „Модел процењивања и стирање унапређивања квалитета образовања у Србији”, број 179060 (2011–2014), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије и пројекта „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција” (179074), који се реализује на Универзитету у Нишу – Филозофски факултет, а финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

⁸ С променом државне власти настала је нова политичка организација Словенски антифашистички фронт, оформљена након 23. августа 1944. године, а већ наредне године преименована у Савез словенских културно-демократских удружења у Румунији. Представници ове организације су, разматрајући стање српског школства у Румунији, оценили да је кризно, и да га је потребно што пре превазићи. С тим циљем су, уз помоћ организацијског листа *Правда*, покренули читав низ акција с декларативним циљем побољшања српског и хрватског школства у Румунији. У листу су објављиване критике, предлози и мишљења за опоравак школа и за њихово преусмеравање ка новим токовима. У листу је критикована аутономија српске цркве и захтевано раздвајање цркве и школе. Такво стање битно је допринело гашењу српских вероисповедних школа које су још увек радиле.

ЛИТЕРАТУРА

Архивски документи

Тамишка жупанијска управа Националног архива Румуније, Фонд Православни српски викаријат у Темишвару, фасцикле 53/1–105 из 1923; 68/1–88 из 1937.

Монографске публикације

Бугарски, Стеван. *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918–1947*. Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2007.

Бугарски, Стеван. *Српско правослање у Румунији. Преглед Православне српске епархије темишварске*. Темишвар: Православна српска епархија темишварска, Београд: Српска академија наука и уметности, Нови Сад: Издавачко-књижарска агенција „Прометеј”, 1995.

Бугарски, Стеван, Љубомир Степанов. *Срби у Темишвару: Град*. Темишвар: Савез Срба у Румунији, 2011.

Гавриловић, Никола. *Срби и Румуни: Српско-румунске везе кроз векове*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Прометеј, 1997.

Клицин, Мита. *Уредба о уређењу црквених, школских и фондационих дела Грчко-источне српске митрополије, одобрена превишњим краљевским Рескриптом од 10. августа 1868, са изменама, дојунима и важнијим одлукама садашњих авиономних органа*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1909.

Костић, Слободан. *Шемањизам Православне српске епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину*. Темишвар: Управа Православне српске епархије темишварске, 1925.

Костић, Слободан. *Српска црква и школа у Румунији 1930*. Темишвар: Управа Православне српске епархије темишварске, 1931.

Сабљић, Душан. *Српско школство у Румунији: 1919–1989*. Темишвар: Демократски Савез Срба и Карашевака у Румунији, 1996.

Школске наредбе. Нови Сад: Српска штампарија др Јована Суботића, 1872.

Уредбе за српске народне школе. Нови Сад: Српска штампарија др Јована Суботића, 1872.

Прилози у периодичним публикацијама

Именовање држ. Надзорника за контролу рада свих школа које раде на основу школске конвенције. *Гласник XVI* 1–4 (јануар–април 1937): 7–16; 5 (мај 1937): 76–79.

Конвенција о уређењу мањинских основних школа у Банату. *Службене новине Краљевине Југославије XV* 213–LXIV (19. 09. 1933).

Конкурс за уџбенике срп. вероисп. основних школа у Румунији. *Гласник XVII* 7–8 (јули–август 1938): 176–189.

Наставне основе, Државни архив 53/1–105/1923. стр. 18.

Наставне основе за српске православне вероисповедне основне народне школе у Румунији. *Гласник XVI* 1–4 (јануар–април 1937): 18–51.

Постављање средњих школских надзорника. *Гласник XVI* 11–12 (децембар 1937): 3(141)–4(142).

Прва реч. *Гласник I* 1 (01.01.1921): 18–51.

Распоред наставног програма по часовима седмичним, *Гласник XIX* (10–11/1940): 128

Спремање школских књига. *Гласник XVII* 3 (март 1938): 47–48.

Српска вероисповедна школа у краљевини Румунији школске 1921–22. године. *Гласник II* бр. 15 (10. 06. 1922): 123; 16 (20. 06. 1922): 130–131; 17 (01. 07. 1922): 139; 18 (10. 07. 1922): 146–147; 19 (20. 07. 1922): 154; 20 (01. 08. 1922): 163; 21 (10. 08. 1922): 171–172; 22 (20. 08. 1922): 179; 23 (01. 09. 1922): 188; 24 (10. 09. 1922): 195–196.

Српска православна Вероисповедна Школа у Краљевини Румунији. *Гласник I* 1 (01. 12. 1921): 7.

Употреба и подела коте од 14% за издржавање школа. *Гласник* XIV 3 (јули 1935): 34–37; *Гласник* XVII 2–3 (фебруар–март 1939): 33–36.

Упутство за примену аналитичког програма у основним школама 1940/41. године. *Гласник* XIX 12 (децембар 1940): 176–189.

Прилози у новинама

Адамов, Лазар. Наше школе и њихово питање. *Правда* 15. 04. 1945: 1–2.

Фенлачки, Радивој. На крају школске године. *Правда* 01. 07. 1945: 1–2.

SERBIAN ORTHODOX CONFESSIONAL PRIMARY SCHOOLS IN ROMANIA (1919–1948)

by

Sladana Anđelković, Zorica Stanisavljević Petrović and Stevan Bugarski

SUMMARY: This paper shows the importance of Serbian Orthodox confessional primary schools to maintain continuity in the process of upbringing and education of the Serbs in Romania, as well as their outstanding role in preserving traditions, national and cultural identity. The central questions of work related to the operation and organization of the Serbian Orthodox confessional elementary schools, primarily with the pedagogical aspect, in terms of their curricula, textbooks, teaching organizations, as well as control of work and school financing. Serbian Orthodox confessional school during the entire period of its existence, accompanied by numerous problems and difficulties. The establishment and development of school followed by poor material conditions for educational work, a lack of qualified personnel, war (no) opportunities and poverty of the majority Serbian population, which is in a complex constellation of post-war socio-political circumstances, led to the abolition of these schools. Although they worked in very difficult conditions, as the only schools where the teaching is performed in the native language, they have drawn a significant mark on the part of achieving continuity in education, preservation of culture and tradition of the Serbian population in Romania.

KEY WORDS: Serbs, Romania, confessional schools, teaching, tradition

Данијела Шарчевић и Гордана Терзић

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: Трендови у светским пословним токовима и процес глобализације условили су потребу јаснијег и значајнијег испољавања друштвене одговорности у свим областима пословања. На нивоу организација свих врста и величина, већ дуго времена су присутна очекивања етичког и моралног менаџмента која су дефинисана концептом друштвено одговорног пословања (ДОП).

Циљ рада био је да укаже на постојање елемената концепта ДОП-а у научноистраживачким организацијама. У првом делу рада, на основу прегледа литературе, презентована су теоретска мишљења и дефиниције ДОП-а. У другом делу рада представљено је истраживање обављено на узорку од готово 30% научних и истраживачко-развојних института у Републици Србији, заснованих на перцепцији коју запослени и менаџери имају о друштвеној одговорности својих института. Резултати истраживања указују на чињеницу да су у пословању НИО заступљени елементи концепта ДОП-а. Значајне разлике испољиле су се у комуникацији менаџера и запослених која је утицала на њихову различиту перцепцију ДОП-а.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвено одговорно пословање, научноистраживачке организације, Србија

У протеклих неколико деценија уочен је нагли пораст свести о важности друштвене одговорности у пословању као моралне обавезе чувања и обнављања људских, природних и материјалних ресурса. Друштвена одговорност представља обавезу свих организација, без обзира на врсту и величину, да допринесу развоју бољег друштва и чистијег окружења [International Standard ISO/DIS 26 000 2009], изван онога што је законском регулативом прописано, а у циљу постизања дугорочних циљева који представљају корист како за друштво тако и за природу [Buchholz 1990; Robbins and Decenzo 2001].

Ипак, ДОП није нов концепт, јер онолико дуго колико постоји пословање, постоје и очекивања одговорности у пословању [Шарчевић и др. 2009; Cramer 2005]. Концепт ДОП-а, у форми која је данас прихваћена, добио је препознатљив облик средином двадесетих година прошлог века [Fredderik 1994]. Керол [Carrol 1991] је у свом моделу друштвене

одговорности у виду пирамиде приказао ДОП који обједињује економску, законску, етичку и филантропску одговорност. Он је сматрао да елементи друштвене одговорности наглашавају економске циљеве који су главни део ДОП-а. Другим речима, холистички приступ ДОП-у охрабриће организације да у своју стратегију пословања укључе ове одговорности.

Друштвено одговорно пословање је, такође, описано и као средство помоћу којег се гради добра репутација организације [Ивановић 2011]. Луис [Lewis 2003] је у својим истраживањима дошао до резултата који указују да се улога организација у друштву значајно променила. Касних седамдесетих година истраживање, које је спроведено у британској јавности, показало је да је однос оних који сматрају да генерисање великог профита представља корист за друштвену заједницу, и оних који не деле то мишљење, био два према један. Почетком 21. века овај однос се променио. У исто време, 81% британске јавности верује да велике компаније имају моралну обавезу према друштву у коме привређују. Око 61% верује да организације не брину довољно о животној средини и друштвеној одговорности, што указује на чињеницу да је свест јавности о значају друштвено одговорног пословања свих организација у заједници у значајној мери присутна [Lewis 2003].

Комплексно пословање и начини решавања глобалних проблема данас укључују економске, друштвене, политичке, етичке, законске и еколошке утицаје [Шарчевић 2011].

РЕЛЕВАНТНИ ПРИСТУПИ ДЕФИНИСАЊУ ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНОГ ПОСЛОВАЊА

Упркос многобројним дебатама и дискусијама о друштвеној одговорности организација поставља се питање шта је заправо друштвено одговорно пословање?

Први пут у литератури термин ДОП употребио је Боуен [Bowen 1953] када је писао о друштвеној одговорности менаџера. Тревино и Нелсон [Trevino and Nelson 1996] се слажу да организације треба да буду друштвено одговорне, јер је то исправан начин понашања. У својим истраживањима Булут и Раденковић Шошић [Bulut i Radenković Šošić 2011] на основу прегледа литературе закључују да је друштвена одговорност компанија усмерена искључиво према њиховим деоничарима.

За разлику од претходно наведених мишљења, чувени економиста Фридман [Friedman 1960] сматра да је једина одговорност пословања, у односу према друштву, увећање профита деоничара у законским оквирима етички прилагођених држави. Све до данас, неокласични поглед Фридмана је остао примарна парадигма пословања. Ипак, концепт ДОП-а не подржава овакав став и, као што Вудова [Wood 1991] сматра, основна идеја ДОП-а је да се пословање организације и друштво преплићу, пре него да буду удаљени сегменти, што имплицира очекивања које друштво има за одговарајуће начине понашања. Котлер и Ли [Kottler and Lee 2005] сматрају да је ДОП-ом обухваћен став да се ради најбоље за

своју организацију и окружење. То је ангажовање на побољшању стања заједнице кроз добровољну пословну праксу која доприноси одржавању друштвених ресурса. Дефиниција Светског пословног савета за одрживи развој, која је усмерена на економски развој, ДОП објашњава као опредељење организација да потпомажу одрживи економски развој, као и да, у циљу унапређења квалитета живота, сарађују са запосленима, њиховим породицама, локалном заједницом и друштвом уопште [World Business Council for Sustainable Development, 2007. www.wbcsd.ch]. Они у ДОП-у виде покретачку снагу социјалног процеса, који ће подстаћи организације да испуне своје одговорности као добри грађани. Ширу дефиницију дала је организација „Бизнис за друштвену одговорност” која ДОП види као пословање које превазилази етичка, законска, тржишна, али и јавна очекивања, односно очекивања које друштво има од пословања.

Концепт ДОП-а, заправо, нема јасну усаглашену дефиницију, која је универзално прихваћена [Шарчевић и др 2011]. Разлог томе је различито тумачење обавеза и одговорности организација. Ипак, концепт би могао да се дефинише као начин на који организације, свих врста и величина, обједињују друштвене, еколошке и економске ставове у своје вредности, културу, одлучивање и стратегију у циљу транспарентног и одговорног понашања, стварајући профит и примењујући друштвену одговорност чињењем свих оних радњи, које немају обавезу да спроводе, а које су у складу са законом и доносе целокупном окружењу и друштву добит [Шарчевић и др. 2009].

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

Према извештају Европске комисије за област научних истраживања из 2002. налазимо се у времену када само синергијом науке и технологије може да се успешно послује у глобалној светској привреди, за коју се често користи и назив економија знања.

Подаци из литературе указују да су истраживања друштвене одговорности у НИО везивана, углавном, за друштвену одговорност научника и истраживача, где према документу *Научна аџенда – оквири за деловање у сагласности с Међународним телом за науку (ISCU) и UNESCO-вом Светском конференцијом о науци одржаној у Будимпешти*, препоручују да „етика и одговорност науке треба да буду саставни део образовања и обуке истраживача”. Такође, у извештају WSC под називом „Учење етике”, објављеном у августу 2003, поставља се питање како истраживачи могу да одржавају високе стандарде и контролу квалитета, када је све у процесу глобалних промена?” [Cetto 2000].

Промене о којима се говори донела је глобализација, учинивши и од НИО значајне актере на тржишту. Историјски посматрано, ове организације су, до пре неколико година, биле извор нових идеја, које су се спорадично имплементирале у привредним секторима, најчешће као ре-

зултат решавања сасвим конкретних проблема с којима су се произвођачи сусретали. Нова позиција НИО у свету, и код нас, учинила их је друштвено одговорнијим и присутнијим у заједници у којој послују. Привреда заснована на знању захтева њихову већу укљученост у пословање него што је то раније био случај. Значајнија примена научних сазнања у индустрији донела би привредницима перманентно унапређење квалитета производа и услуга, модернизацију, образовање запослених, примену савремених технологија и слично, што директно доприноси конкурентности производа на тржишту. С друге стране, јавност која инсистира на квалитетним производима и dobrим услугама, утиче да се и у НИО развије нови шири контекст препознавања потреба друштвене заједнице, с посебним освртом на очување животне средине и природних ресурса.

Битан фактор постаје и ефикасност НИО. Глобална јавност захтева и објављивање резултата до којих се долази, како би заједница у целини имала корист од истраживања, која у себи треба да обједине и факторе као што су здравље људи и животиња, заштита животне средине, утицај нових технологија на окружење и друго. Нека од истраживања имају, сама по себи, глобалну димензију (на пример, истраживања које се односе на људске ембрионе или клонирање) и укључују и етички момент.

Из тих разлога, у данашњем савременом свету генерализација нових знања и њихова примена у производњи и услугама кључна је за развој привреде, како на државном, тако и на светском нивоу. Неопходно је да се уклоне препреке које постоје између НИО и индустрије, како би се успоставила њихова међусобна сарадња у циљу максимизирања друштвених и економских користи, које доносе нове идеје. Јавља се и потреба да се, осим код привредних субјеката, концепт ДОП-а примени и у НИО, што захтева њихово много веће учешће у решавању проблема друштвене заједнице и одрживог развоја. Укључењем концепта ДОП-а у стратегију пословања НИО постижу: побољшање имиџа и угледа у јавности; бољу сарадњу са свим заинтересованим групама које непосредно утичу на реализацију циљева организације (запослени, пословни партнери, државне институције и др.); промовисање стручности кроз друштвено одговорне иницијативе, посебно оне које се односе на подизање нивоа свести и квалитета живота и рада у појединим областима и појачану потражњу услуга од стране компанија и великих корпорација за применом техничких и технолошких знања у разним привредним гранама.

ДРУШТВЕНО ОДГОВОРНО ПОСЛОВАЊЕ У НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА У СРБИЈИ

Основни проблем НИО је њихова неадекватна позиционираност у јавности. Шта то заправо значи? НИО у Србији су дуги низ година биле заштићене од стране државе, али с глобалним економским променама, њихова позиција се мења. Осим трансформација, које се по закону дешавају, НИО мењају и своју економску позицију добијањем значајније улоге на тржишту. Српско друштво, које се налази на путу модернизације,

мора посебну пажњу да посвети улози науке у концепту промена у привреди, култури, политици, односу према животној средини итд. Савремени свет полази од постулата да је развој знања, посебно научног знања, окосница укупног друштвеног развоја. Репозиционирање НИО подразумева и неопходност уношења начела ДОП-а у стратегију организације, што резултира конкурентском предношћу, с једне стране, и доприносом за добробит заједнице, с друге стране.

Према закону, научноистраживачка делатност је од посебног интереса за свеукупни развој Србије у процесу стварања друштва заснованог на знању, а, заједно с високим образовањем, главни је чинилац и покретач привредног и укупног развоја [Службени гласник Републике Србије, бр 55/05, 71/05, 101/07 и 65/08]. Такође, саставни је део међународног научног, образовног и културног европског простора, док је научноистраживачки рад систематски стваралачки рад предузет ради откривања нових знања, с циљем подизања општег цивилизацијског нивоа друштва и коришћења тих знања у свим областима друштвеног развоја, укључујући и развој технологија и њихову примену.

Закон о научноистраживачкој делатности Републике Србије указао је и на циљеве научноистраживачке делатности: убрзани развој науке, технологије и образовања ради подстицаја привредног развоја; повећање друштвеног производа и подизања стандарда грађана и квалитета живота; очување општег фонда знања, као услова за укључивање у светске интеграционе процесе; очување и развој укупних научноистраживачких потенцијала (научноистраживачких организација, научних кадрова и научноистраживачке инфраструктуре); подизање општег нивоа технологије у привреди и обезбеђивање конкурентности роба и услуга на домаћем и светском тржишту; успостављање међународне сарадње ради брже интеграције у светске привредне и друштвене токове и укључивање у европски истраживачки простор; усмеравање друштва ка иновацијама, стварању културног амбијента и стваралачког образовања у циљу очувања цивилизацијских баштина и националног идентитета [Службени гласник Републике Србије бр. 18/2010].

Научни рад је слободан и не подлеже никаквим ограничењима, осим оних који се односе на поштовање етичности у научноистраживачком раду, заштиту људских права, као и заштиту животне средине.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ДОП-А У НИО У СРБИЈИ

Истраживање је обављено на узорку од деветнаест научноистраживачких институција, од укупно педесет осам, у Републици Србији. Научноистраживачке институције су по Закону о научноистраживачкој делатности подељене на научне и истраживачко-развојне институте. Од деветнаест научноистраживачких институција, било је осам научних и једанаест истраживачко-развојних института. На територији Града Београда анкета је спроведена у 16, а преостала 3 института била су из Новог Сада.

у оквиру анкетног упитника 1 обради и друштвено одговоран однос према деоничарима. Након бољег упознавања с узорком, утврђено је да то нема смисла, јер у својинској структури ових организација нису постојали деоничари. У већини случајева су то државни институти или је њихова структура мешовита.

Анкетни упитник 2 за запослене је попуњавало 10% запослених у научноистраживачким институцијама. По свом садржају, такође, био је усмерен да својим питањима утврди да ли запослени препознају неке од елемената друштвене одговорности.

Истраживање је спроведено са циљем да се утврди постојање елемената концепта ДОП-а на интерном нивоу у овим институтима, а на основу перцепције менаџера и запослених у овим организацијама. За статистичку обраду података коришћени су уобичајени поступци дескриптивне статистике и статистике закључивања.

Технике дескриптивне статистике (аритметичка средина и стандардна девијација) примењене су за утврђивање изражености основних варијабли истраживања.

Статистика закључивања обухватала је корелативне технике за утврђивање степена и смера повезаности независне и зависне варијабле (Пирсонов коефицијент корелације), т – тест и анализу варијансе за утврђивање значајности разлика између аритметичких средина. Све статистичке анализе рађене су у оквиру статистичког пакета SPSS 17.0 (Statistical Package for the Social Sciences for Windows).

Структура узорка, према старости испитаника, као и структура узорка према степену формалног образовања испитаника представљене су у табелама 2 и 3.

Табела 2. Структура узорка према старосној доби испитаника

	Фреквенција	Процент (%)
25–35	47	21,9
36–45	72	33,5
46–55	64	29,8
56–69	32	14,9
Укупно	215	100,0

Табела 3. Структура узорка према степену формалног образовања испитаника

	Фреквенција	Процент (%)
Средња стручна спрема	17	7,9
Виша и висока стручна спрема	67	31,2
Магистеријум или докторат	131	60,9
Укупно	215	100,0

Из презентованих података може да се уочи да су, у структури узорка према старости, највеће учешће имали испитаници старости од 36–45 година (33%), а најмање испитаници старости 56–69 година (15%). Испитаници са средњом стручном спремом, у структури узорка према степену формалног образовања, остварили су учешће од 7,90%, с вишом и високом стручном спремом 31,40%, док су испитаници с магистеријумом и докторатом остварили учешће од 60,90%. Из наведеног може да се закључи да су највеће учешће у структури узорка према степену формалног образовања испитаника имали испитаници с магистеријумом или докторатом, док је најмање учешће оних са средњом стручном спремом.

Истраживање је постављено тако да су подаци из анкетних упитника 1 и 2 обрађени у односу на контролне варијабле: године старости и степен формалног образовања испитаника и позицију у организацији.

Испитивана је и разлика у перцепцији друштвено одговорног пословања менаџера, с једне, и запосленог, с друге стране.

Група питања односила се и на ниво прихваћености друштвено одговорног пословања према друштвеној заједници, запосленима и животној средини, где су подаци обрађивани на нивоу укупног узорка и поједине групе.

Узорци су обрађивани збирно.

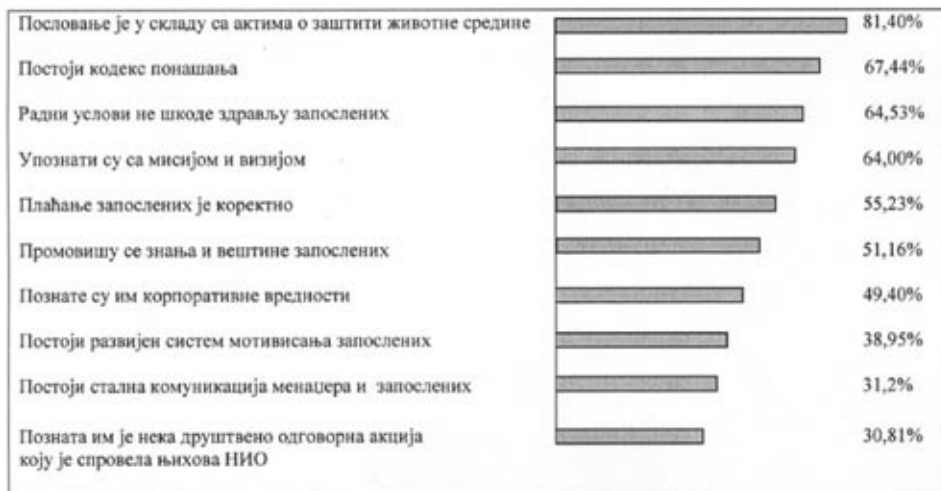
Резултати истраживања су показали да у појединим питањима постоје различита мишљења у ставовима запослених и менаџера, што је приказано у графиконима 1 и 2.

Графикон 1. Приказ перцепције менаџера о појединим питањима ДОП-а

Наиме, свега 31,2% запослених сматра да постоји стална комуникација менаџера и запослених, а 30,81% да им је позната нека друштвено одговорна акција коју је спровела њихова организација, што указује на чињеницу да још увек није присутна двосмерна комуникација између менаџмента и запослених у НИО. Када је у питању промовисање кодекса понашања и корпоративних вредности организације 49,4% запослених и 67,44% менаџера су потврдили његово постојање. Разлике у перцепцији су се испољиле и код питања које се односило на коректно плаћање

Графикон 2. Перцепција запослених о појединим питањима ДОП-а

запослених, где је половина испитаника (55,23%) сматрала овај исказ тачним, а у случају менаџера тај процент је био знатно већи (79,09%). Из наведеног може да се закључи да менаџери верују да примењују политику коректног и транспарентног плаћања запослених, док готово 45% запослених сматра да њихов рад није коректно плаћен.

Такође, 38,95% запослених сматра да је менаџмент развио систем мотивисања запослених, а код менаџмента тај процент је био 65,12%, што указује на чињеницу да користи које постоје (могућност усавршавања, учешће на научним скуповима, повећање зарада, одлазак у иностране организације ради упознавања нових технологија и слично) нису довољне да мотивишу запослене да примене максимум знања и вештина током обављања задатака и процеса рада.

Велика разлика у перцепцији испитаника испољила се и код питања које се односи на обезбеђење радних услова који не штете здрављу запослених, где менаџмент у високом проценту, 93,2%, сматра да је обезбедио услове за безбедан рад, док 64,53% запослених сматра да су у њиховим организацијама безбедни услови рада. Из наведених података може да се закључи да запослени сматрају да услови безбедности могу још више да се унапреде у односу на постојеће, што би подразумевало куповину средстава и опреме за личну заштиту (заштитне рукавице, обућа, одећа, наочаре, антифони за заштиту слуха итд.), обезбеђење посебних здравствених услова рада (бука, осветљење, температура радних просторија), као и предузимање превентивних мера у циљу смањења могућности настанка повреде запослених.

Познавање визије и мисије менаџери су оценили с 88,37%, а запослени са 64%, што указује на чињеницу да запослени, у односу на менаџере, нису подједнако упознати са циљевима и стратегијом развоја њихових

института, односно потребу да интерна комуникација менаџера и запослених буде боља и квалитетнија с правовремено прослеђеним јасним информацијама.

Резултати истраживања показали су да сви запослени једнако перцепирају друштвену одговорност, када је у питању ниво формалног образовања запослених, иако је претпоставка била да ће се ту појавити статистички значајне разлике.

ДОП према животној средини и друштвеној заједници института у којима раде запослени су оценили као осредње, што указује на чињеницу да су препознали основне елементе концепта ДОП-а у пословању организације, али и да сматрају да поједине елементе ДОП-а треба даље развијати (табела 4). Резултати анкетног истраживања показују да су запослени оценили пословање својих института као друштвено одговорно (табела 5).

Табела 4. Перцепција запослених о друштвено одговорном пословању у односу на животну средину и друштвену заједницу

	Мин	Макс	АС	СД
ДОП према животној средини	12	31	21,62	5,884
ДОП према друштвеној заједници	14	37	25,40	7,164

Легенда: АС – аритметичка средина; СД – средња вредност

Табела 5. Прихваћеност друштвено одговорног пословања према запосленима у научно-истраживачкој организацији

	Мин	Макс	АС	СД
ДОП према запосленима у НИО	23	60	37,16	8,818

Легенда: АС – аритметичка средина; СД – средња вредност

Статистички значајне разлике испољиле су се у перцепцији ДОП-а према друштвеној заједници, животној средини и запосленима с обзиром на позицију менаџер/запослени (табела 6). Наиме, у односу на запослене, менаџери су позитивније оценили друштвено одговорно пословање својих института према запосленима, животној средини и друштвеној заједници, што поново указује на чињеницу да је потребно радити на побољшању комуникације, како би и једни и други имали приближно исту перцепцију ДОП-а института у којима раде.

Табела 6. Разлике у перцепцији ДОП-а према друштвеној заједници, животној средини и запосленима с обзиром на позицију испитаника: менаџер/запослени

	ПОЛ	АС	СД	Т	дф	значај-ност
Друштвено одговорно пословање према запосленима	радник	26,7	7,11	5,793	211	,000
	менаџер	20,1	4,42			
Друштвено одговорно пословање према животној средини	радник	38,9	8,53	6,378	213	,000
	менаџер	30,1	6,00			
Друштвено одговорно пословање према друштвеној заједници	радник	22,4	5,83	4,793	213	,000
	менаџер	18,3	4,86			

Легенда: АС – аритметичка средина; СД – средња вредност; Т – тест (урађен да би се утврдила разлика између две велике групе независних узорака); дф – степен слободе (односи се на величину узорка и један је од елемената значајности)

ЗАКЉУЧАК

Комплексно пословање и начини решавања глобалних проблема данас укључују економске, друштвене, политичке, етичке, законске и еколошке утицаје. Из тих разлога, друштвено одговорно пословање посматра се у много ширем контексту, па обухвата организације, свих врста и величина, широм света и њихове стејкхолдере (заинтересоване групе) који су препознали потребу и користи које доноси друштвено одговорно понашање. Привреда заснована на знању захтева већу укљученост НИО у привреду него што је то раније био случај. Нова позиција научних организација у свету, и код нас, учинила их је друштвено одговорнијим и присутнијим у заједници у којој послују. Српско друштво, које се налази на путу модернизације, треба да посебну пажњу посвети улози науке у концепту промена у привреди, култури, политици, односу према животној средини итд. Савремени свет полази од постулата да је развој знања, посебно научног знања, окосница укупног друштвеног развоја.

Резултати истраживања присуства друштвено одговорног пословања у НИО у Србији указују на охрабрујућу чињеницу да и менаџери и запослени препознају одговорност својих института препознавањем основних елемената концепта ДОП-а. Недовољно развијена двосмерна комуникација између менаџера и запослених има за последицу различиту перцепцију ДОП-а, која је према резултатима истраживања много више присутна код менаџера, него код запослених. Овакви резултати нас упућују на даља истраживања у области друштвене одговорности како у интерној комуникацији у НИО, тако, још више, екстерно у њиховом присуству у јавности.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон о научноистраживачкој делатности, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 110/2005, 50/2006 и исправке 18/2010.
- Ивановић, Милка. *Стратегија друштвеног маркетинга у позиционирању непрофитних организација*, Факултет организационих наука, Београд 2011.
- Матекало Сверак, Весна, Славица Весковић Морачанин и Аурелија Спирић (ур). *Зборник крајних садржаја са Међународног 55. савештовања индустрије меса*, Научни скуп, 15–17. јун 2009, Тара, Институт за хигијену и технологију меса, Београд 2009, стр. 115.
- Милићевић, Драган и Аурелија Спирић (ур). *Зборник крајних садржаја међународног 56. савештовања индустрије меса*, Научни скуп, 12–15. јун 2011, Институт за хигијену и технологију меса, Београд 2011, стр. 161.
- Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010 до 2015. године, *Службени гласник РС*, бр 55/05, 71/05, 101/07 и 65/08.
- Шарчевић, Данијела. *Истраживање значаја концепција друштвено одговорног пословања у научноистраживачким институцијама*, Докторска дисертација, Факултет организационих наука, Београд 2011.
- Bowen, Howard. *Social responsibilities of the businessman*. Harper and Row, New York 1953.
- Buchholz, Rogen. *Essentials of public policy for managment*. Prentice Hall, Saddle River, New York 1990².
- Bulut, Ivana and Bojana Radenković-Šošić. Are socially responsible activities a modern method of advertising? *Megatrend Review*, vol. 8, 2011, № 1, pp. 37–55.
- Business for Social Responsibility, *Introduction*, www.bsr.org. 2007.
- Carroll, Archie. A pyramid of corporate social responsibility: toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, vol. 34, 1991, № 4, pp. 39–48.
- Cetto, Cathy. Proceedings of the WSC, UNESCO, www.unesco.org/science/wsc, 2000.
- Cramer, Jacqueline. Company Learning about Corporate Social Responsibility. *Business Strategy and the Environment*, vol. 14, 2005, № 4, pp. 255–265.
- Fredderik, William. From CSR 1 to CSR 2. *Business and Society*, vol. 33, 1994, № 2, pp 150–164.
- Friedman, Milton. The social responsibility of business is to increase its profits, *New York Time Magazine*, 1960, pp. 32–33.
- Guidance on social responsibility, Draft International Standard ISO/DIS 26 000, ISO 2009.
- Kottler, Philip, Lee Nancy. *Corporate social responsibility: Doing the most good for your company and your cause*, John Wiley and Sons Publishing, New Jersey 2005.
- Lewis, Stewart. Reputation and corporate social responsibility, *Journal of Communication Managment*, vol. 7, 2003, № 4, pp. 356–364.
- Robbins, Stephen and David Decenzo. *Fundamentals of managment*, Prentice Hall, Upper Saddle River, New York 2001³.
- The world commision on ethics of scientific knowledge and technology (COMEST), The teaching ethics, UNESCO, 2003, www.portal.unesco.org.
- Trevino, Linda and Katherine Nelson. *Managing Business Ethics: straight talk about how to do it right*, John Wiley and Sons, New York 2010⁵.
- WBCSD. Corporate social responsibility, *World Business Council for Suistanable Development*, www.wbsd.org, 2006.
- Wood, Donna. Corporate Social Performance Revisitel, *The Academy of Managment Review*, vol. 16, 1991, № 4, pp. 691–718.
- World Business Council for Suistanable Development, www.wbcds.ch, 2007.

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN SERBIA'S SCIENTIFIC-RESEARCH ORGANIZATION

by

Danijela Šarčević and Gordana Terzić

SUMMARY: Trends in global business course, as well as globalization process have caused the need for more clear and significant demonstration of social responsibility in all business segments. For a long time, at business organization level, ethical and moral expectations of management have been present, as way to contribute to community development and welfare. This concept is known as corporate social responsibility concept (CSR).

The aim of this paper was to show the existence of elements of CSR concept in scientific-research organizations. First part of paper present literature overview shaping by different theory about definition of CSR. Investigation is present in second part of this paper. The survey was conducted on a sample of almost 30% of these organizations in the Republic of Serbia, presented on the basis of perception that employees and managers have about social responsibilities of institutes were they work. Survey results indicates, that the scientific-research organizations are represented elements of the concept of CSR, but two-way communication between management and employees is not sufficiently present, which directly reflects the different image, both of them have, about socially responsibility.

KEY WORDS: corporate social responsibility, scientific research organizations, Serbia

Саџа Недељковић

ПОВЕСТ САВЕЗА ВИТЕШКИХ ДРУШТАВА „ДУШАН СИЛНИ”

САЖЕТАК: Др Владан Ђорђевић био је један од гимнастичара који су деловали у дружини Стевана Тодоровића. Студирајући медицину у Бечу увидео је колико су Турнери допринели немачком уједињењу. Сматрао је да треба и у Србији отпочети са систематским телесним вежбањем. Основао је Београдско друштво за гимнастику и борење. На предлог Војислава Рашића Београдско друштво за гимнастику и борење на скупштини одржаној 1891. променило је назив у Београдско гимнастичко друштво „Соко”. Део чланства на челу с адвокатом Јованом Стојановићем иступио је из друштва и 1892. основао Грађанско гимнастичко друштво „Душан Силни”. Душановачка друштва оснивана су у Србији и у српским областима изван Србије. Пододбор Српског просветног и културног друштва „Просвјета” у Мостару основао је 1903. Српско гимнастичко друштво „Обилић”. Прегаоци окупљени око *Српске Зоре* основали су 1907. Српско гимнастичко друштво „Душан Силни” у Дубровнику. После Анексионе кризе Савез витешких друштава Душан Силни и Савез српских соколова ујединили су се 8. 11. 1909. у Савез соколских друштава „Душан Силни”. За време Првог светског рата чланови савеза борили су се у редовима српске војске за ослобођење и уједињење српског народа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Душан Силни, Соко, Обилић, Српска зора, Дубровник, Савез српских витезова

Др Владан Ђорђевић био је један од гимнастичара који су деловали у дружини Стевана Тодоровића. Студирајући 1863–1869. медицину у Бечу увидео је колико је допринео Немачкој Јанов покрет телесног вежбања (Турнери). По повратку с медицинских студија добио је дужност начелника Санитетског одељења. Сматрао је да треба и у Србији отпочети са систематским телесним вежбањем. Предложио је министру Милутину Гарашанину да се организује гимнастичко друштво. Припремајући оснивање гимнастичког друштва у Београду, упутио је писма учитељима гимнастике Стевану Тодоровићу, Љубомиру Илићу и Ферду Михоковићу с питањем да ли су спремни да добровољно раде у друштву ако буде основано. После пристанка, сазвао је 20. 12. 1881. збор угледних грађана у сали „Српске круне” код Калемегдана. Збор је одржан под председништвом Стевана Тодоровића, а у првом реду седеле су један крај другог вође ли-

берала, напредњака и радикала: Радивој Милојковић, Милутин Гарашанин и Никола Пашић [Јефтимијадес 1938: 213–4]. На наредном збору одржаном на истом месту 26. 12. 1881. усвојена су правила (Уредба) Београдског друштва за гимнастику и борење. По правилима, друштво се старало да ради на развитуку и унапређивању телесне снаге и здравља својих чланова; да оснива нова друштва која би поред гимнастике ширила свест народне заједнице; да обрати пажњу на народне игре уводећи их у своје вежбе; и да о свом трошку спрема учитеље гимнастике [Рашић 1912: 90]. На скупштини одржаној 3. 1. 1882. изабрана је управа друштва. У управу су изабрани Стеван Тодоровић, оснивач дружине за гимнастику из 1857. и Лаза Костић, један од оснивача Соколског друштва у Новом Саду 1874. Редовна вежбања почела су 17. 1. 1882. у сутерену зграде Црвеног крста. Од гимнастичких справа друштво је користило вратило, разбој, коња, јарца, конопац за пењање, неколико ђулади за вежбање и десетак палица. Код Делијске чесме јула 1882. друштво је приредило Јавни час мачевања. Др Владан Ђорђевић и друштво приређивали су академије и концерте у Народном позоришту. Гласник друштва био је лист *Народно здравље*. Исте 1882. основано је Шабачко друштво за гимнастику и борење а потом су основана друштва у Смедереву (1885), Зајечару (1890) и Крагујевцу.

На предлог Војислава Рашића Београдско друштво за гимнастику и борење на скупштини одржаној 7. априла 1891. прихватило је свесловенску соколску идеју и променило назив у Београдско гимнастичко друштво „Соко”. Део чланства на челу с адвокатом Јованом Стојановићем иступио је из друштва и 22. новембра 1892. основао Грађанско гимнастичко друштво „Душан Силни”. Друштво је сматрало да наставља традиције Београдског друштва за гимнастику и борење и радило је по његовим начелима. По правилима, друштву је био циљ да негује и развија витештво, међу својим члановима и у народу српском: оснивањем друштвене вежбаонице; приређивањем јавних предавања о корисном утицају витештва на здравље, снагу, дух и тело човеково; издавањем свога листа и ступањем у везу с другим друштвима, која постоје у овим и другим државама [Правила 1892: 28]. Променили су назив 1907. у Витешко друштво „Душан Силни”. Изабрали су назив витешко зато што су желели да у имену Друштва буде наглашена њихова повезаност с традицијом српских витезова. Душановци су 22. марта 1892. одлучили да одреде поверенике за упис у чланство у свим крајевима Београда. Опште вежбање чланова почело је 11. маја 1892. Душановци су 1894. одржали витешки Јавни час у Аранђеловцу, Великом Градишту и Обреновцу. Душановачка друштва (заједнице) оснивана су широм Србије: 1894. у Крагујевцу; 1895. у Смедеревској Паланци и Врању; 1896. у Књажевцу; 1897. у Пироту, Лесковцу, Пожаревцу, Аранђеловцу, Неготину, Зајечару, Крушевцу, Параћину, Јагодини и Нишу [Трујић 1976].

Оснивање гимнастичко-трезвењачких друштава био је нови вид заједничког рада прегалаца и омладине у борби за уједињење српског народа. Изван Краљевине Србије основана су друштва у Питсбургу (САД); у Мостару 1903. (под именом „Обилић”); у Сарајеву 1906, а 1907. у Дубровнику, Бихаћу, Броду на Сави и Бањалуци. Надаље, 1909. у Скопљу,

Куманову, Чикагу (рвачко друштво) и Призрену; 1910. у Котору, Косовској Митровици, Тетову, Бијељини (под именом „Обилић”) и Приштини и 1912. у Подгорици. Пододбор Српског просветног и културног друштва „Просвјета” у Мостару, чији је председник био Алекса Шантић, основао је 1903. Српско гимнастичко друштво „Обилић”. Да би подстакao оснивање нових друштава „Обилић” је изводио вежбе и у другим градовима (Сарајево, Чапљина). После посете „Обилића” 1906. Сарајеву, група српских прегалаца у Сарајеву окупљена око „Просвјете” и листа *Српска ријеч* основала је Српско гимнастичко друштво „Душан Силни” [Павловић 1999: 67–70]. Прегаоци окупљени око *Српске Зоре* основали су 1907. Српско гимнастичко друштво „Душан Силни” у Дубровнику. На челу „Душана Силног” био је Мате Грацић, власник Српске штампарије у Дубровнику. „Душан Силни” окупио је преко 100 чланова. У почетку друштвене просторије и вежбаоница биле су смештене у зградама старешине Грацића на Пилама. Схватање јавности да је „Душан Силни” акробатско друштво ометало је јачање друштва. Да би подстакли оснивање нових друштава душановци из Дубровника су са својом музиком 26. јуна 1910. приредили излет бродом у Цавтат и Боку Которску. Кад су душановци стигли у Котор на обали су их дочекала сва которска друштва и маса грађана из читаве Боке. Дочек је био срдчан и братски. Душановце је поздравио др Божо Вукотић, а госпођица Даница Петровић Његош предала је киту цвећа председнику душановаца. Тога дана одржана је јавна вежба, као и концерт пред кафаном Дојми. Др Божо Вукотић се захвалио браћи из Дубровника на шта му је одговорио Кристо Доминковић ватреним говором. После излета основана су нова друштва у Котору, Херцег Новом и Ћеновићима. Поводом оснивања Српског сокола Херцег Нови, лист *Српски Соко* донео је чланак у коме се каже: „Овдашња се српска омладина већ одавна спрема да оснује Српски Соко, да не будемо постидни пред својом браћом. Но у овој опћој апатији нашој на Српском Приморју не могасмо остварити своју замисао. Али нам недавно дође у походе ‘Душан Силни’ из питомог Дубровника, продрма нас из дријемежа и сада је Српски Соко код нас свршена ствар. Одзив је лијеп, и спремамо се на посао. Наручили смо и справе и онда ћемо напријед са снагом соколском. Здравео!” [Недељковић 2006: 162; Рашо 2008: 17, 19]. У Подгорици је 12. 2. 1912. основано Соколско друштво „Душан Силни”. По Статуту, друштво је радило на телесном, умном и моралном васпитању својих чланова у народном духу. Такође је преко гимнастике и витешких игара радило на очувању у младих Црногораца витешког духа њихових јуначких предака. Вежбало је 120 чланова Душанових Соколова [Бркић 1912: 88–89].

Седиште Савеза витешких друштава „Душан Силни” било је у Београду. Врховни орган савеза била је Савезна управа на челу с председником. Први председник савеза био је Бошко Николић до 1894, други Драгутин Настић до 1895, Таса Богдановић до 1898. и последњи председник ђенералштабни потпуковник Милутин Мишковић [Васић 1939: 36]. На челу управе душановачких друштава били су истакнути национални прегаоци – Јеврем А. Илић, ректор Богословије и један од утемељивача

Друштва „Свети Сава” у Београду; Рајко Караклајић, учитељ гимнастике у Старој Србији и Македонији; Мате Грацић, власник Српске штампарије у Дубровнику; Тодор Боснић, трговац у Бихаћу... Секретар Савезне управе био је Стеван Матијашећ. Истакнути душановци били су Атанасије Таса Поповић, професор веронауке и Доброслав Кнез Милојковић, шеф Државне хемијске лабораторије, потпредседник Савезне управе и председник београдског „Душана Силног”. Милутин Мишковић је као ђак ступио у Београдско друштво за гимнастику и борење. После 10 година вежбања у београдском друштву наставио је у „Душану Силном”. За председника Савезне управе једногласно је изабран 1902. Радио је на оснивању српских гимнастичких друштава изван Србије. Трудио се да успостави контакте са словенским соколским друштвима и предводио је душановце на I хрватском свесоколском слету 1906. у Загребу. Залагањем Милутина Мишковића министар Андра Николић издао је декрет о оснивању Државне гимнастичке школе 1907. Чланови Управног одбора школе из „Душана Силног” били су Милутин Мишковић и Атанасије Поповић, професор Треће београдске гимназије. Одбор је израдио Правила гимнастичке школе, Наставни план и програм, Правила о оцењивању ученика, распоред часова и обавио све друге организационе припреме. Први курс с 20 полазника почео је 1. 5. 1908. [Илић и Мијатовић 2006: 528].

Витешко васпитање било је телесно, морално и народносно васпитање. Душановци су заступали гледиште да гимнастичке вежбе треба да буду у нашем народном духу. У том духу Атанасије М. Поповић у своме писму *Српском вишњезу* од 11. 7. 1909. пише: „Ми већ имамо самобитне и самоникле погледе на телесна вежбања, који одговарају појмовима и духу нашег народа. ... у нашем раду знатан део телесних вежбања или наставно градиво узимати из богате ризнице нашег у истину витешког народа. Само таква вежбања која су општа својина народа при заједничком раду доводе до одушевљења и испуњавају и старо и младо духом заједнице и љубављу ка Отаџбини.” [Васић 1939: 36]. Гесло душановаца било је „Вежбај мишицу и око за добро Отаџбине”, слава Св. Арханђел а поздрав Здраво Силни! Члан друштва „Душан Силни” из Дубровника Јован Л. Перовић певао је песму Душановка а музику за песму (марш) компоновао је Иван витез Чижек, капелник српске музике у Дубровнику [*Српски вишњез* 1. март 1912: 67].

ДУШАНОВКА

Напред, напред, браћо мила,
Ко год јача снагу т’јела,
Друг уз друга нек’ је свог;
Духу своме диже лет!
Српског рода снаго чила,
За јуначка кадар дјела,
Помог’о те вишњи Бог!
Ићи борби у сусрет!

Старе славе звјезда јасна
Узданице славе нове,
У имену нашем сја;
Мисо сама кр’јепи нас;
Мисао је наша часна,
Будућност нас рода зове,
Здрово Силни, здрово сви!
Напред Силни, напред сви!

Свечано душановачко одело састојало се од зеленог копорана, црвених чакшира, душановки с перјаницом и чизама. Ту униформу прихватило је као своју гимнастичко друштво „Обилић” из Мостара.

У Саборној цркви у Београду 12. јуна 1897. освештена је застава „Душана Силног”. Освећење заставе обавио је митрополит Михајло уз присуство краља Александра Обреновића, краљице мајке Наталије и чланова владе. Била су присутна изасланства из Хрватске, Русије, Чешке, Бугарске, Далмације и Срби из Војводине. Хрватски соколи срдечно су дочекани на станици хрватском химном, после чега су одведени у хотел „Империјал”. Соколи су стајали уз иконостас наспрам краља. У свечаности су учествовали душановци из целе Србије. Свечана поворка душановаца и сокола кретала се уз пратњу војне музике, праћена бурним поздравима грађана од Славије, улицом Краља Милана преко Теразија ка Саборној цркви и Горњем граду. На челу поворке дугачке два километра ношена је скупочена застава „Душана Силног” и заставе словенских соколских савеза. После освећења заставе на Калемегдану (Горњи град), одржана је Јавна вежба и утакмица између душановаца и хрватских сокола, којој су присуствовали краљ, краљица, чланови владе и митрополит [Градојевић 1938; Стојић www.rastko.org.rs: 43–44]. У средишњем кружном делу заставе била је коњаничка фигура цара Душана с мачем у руци. Уметнички вез на застави израдиле су ручно чланице Београдског женског друштва. Уз копље заставе био је привезан даровани темњак с натписом „Александар I Душану Силном 1897” [Столица 2004: 91]. Поводом освећења заставе заслужним личностима додељена је медаља – Споменица Душана Силног [Тодоровић 1964: 60]. У 1897. додељивана је медаља најбољем витезу на утакмицама друштава „Душан Силни” [Хомен 2004: 89].

Друштва су била подељена на клубове: предводнички, борачки (мачевање), гимнастички, веслачки, рвачко-атлетски, јахачки, стрељачки, клизачки, велосипедски (бициклистички), тамбурашко-певачки и девојачки. Код неких друштава постојали су тамбурашки зборови. Број клубова зависио је од могућности друштава и прилика у којима су се друштва налазила. Крушевачко Витешко друштво „Душан Силни” било је подељено у клубове: гимнастички, велосипедски, јахачки и женска група. Питомци Војне академије и нижи официри били су чланови секције за борење (мачевање) „Душана Силног” у Београду. На њихову иницијативу Витешко друштво „Душан Силни” установило је Знак мачевалачког официрског клуба „Душан Силни”. По својој форми знак је подражавао знак Војне академије. Знак су с поносом носили млади официри на официрском мундиру с осталим официјелним декорацијама [Столица 2004: 89].

Због укидања наставе војног вежбања и гимнастике у школама крајем јуна 1890. [Трујић 1976: 541], рад гимнастичких друштава био је утолико значајнији. Уз одобрење власти, душановци су вршили обучавање наставника гимнастике, испитивање кандидата и издавање Повеља о положеним испитима. У испитном одбору били су присутни изасланици Министарства војног и Просвете. Први испити одржани су 1897. [Трујић

1976: 766]. Телесно васпитање у друштвима водили су предводници. Душановачки предводници били су Милутин Крњајић, Наталија Ристић, Лесо Куртовић... Наталија Ристић рођена у Крагујевцу 1880, ступила је 1895. у витешко друштво „Душан Силни”. Након две године рада постала је помоћница учитељу за женску децу професору Таси Поповићу, који је засновао Прво коло женских и с њима почео приређивати јавне часове. Својим примером допринела је да родитељи пуне девојке да вежбају гимнастику. Положила је испит за учитељицу гимнастике 25. септембра 1900. пред Испитним одбором „Душана Силног”. Радила је као наставница за телесно васпитање у Вишој женској школи у Београду [„Наталија Ристићева”. *Српски виџез* мај и јун 1912: 131–132]. Милутин Крњајић рођен је 1877. у Јасеновцу. Ступио је у аустријску војску и после завршеног гимнастичког курса у Бечком Новом Месту 1902. произведен за војног учитеља борења, гимнастике, игара и спортова. Крњајић је напустио аустријску војску и концем 1905. прешао у Београд. Постављен је 1906. за наставника гимнастике у I београдској гимназији. Био је члан Испитне комисије за полагање учитељских испита из игара и спортова. Сем у гимназији радио је у београдском „Душану Силном” као председник и учитељ Борачког одсека. Од „Душана Силног” на Великом јавном часу у Београду 14. маја 1906. одликован је Дипломом и Златном медаљом I реда. Отворио је 1909. приватну школу за борење, гимнастику и игре. Погинуо је у Првом светском рату као капетан на челу своје чете [Јаковчев 1998: 11–12]. Лесо Куртовић је као друштвени вођа водио гимнастичка вежбања у „Душану Силном” у Дубровнику.

У Ваљеву је од 1906. душановачко друштво приређивало „пешачке трке” сваке године. Међу учесницима трка у Ваљеву 1906. био је капетан Светомир Ђукић, оснивач Српског олимпијског клуба и представник Србије у Олимпијском комитету (МОК). Драгутин Томашевић, члан „Душана Силног”, наш први маратонац учествовао је на Олимпијским играма у Стокхолму 1912. [Тодоровић 2003: 21; Берић 2008: 26–27].

Највеће душановачко друштво (око 1.000 чланова 1907.) било је у Београду. Проблем вежбаонице београдски „Душан Силни” решио је 1907, кад су одлуком Министарства просвете добили дозволу да у дворани основне школе код Саборне цркве вежбају, тако да је школа постала њихова гимнастичка сала, а душановачки учитељи гимнастике наставници ученицима школе [Илић и Мијатовић 1994: 115–117]. Управа београдских душановаца добила је од Саборне цркве и неке њене просторије за вежбаоницу. У њој су вежбали полазници Гимнастичке школе у Београду (1908), за чије потребе је душановачка управа набавила нове гимнастичке справе из Немачке [*Рад и сјање Београдског виџешког друштва „Душан Силни”* 1908: 28]. Београдски „Душан Силни” приредио је 15. марта 1908. у дворани код Коларца у Београду витешки јавни час уз учешће свих својих клубова и певачке дружине „Станковић”. На јавном часу био је кнежевић Павле Карађорђевић и министар војни ђенерал Радомир Путник [Српско Соколство 1908: 108]. Душановци су у свом друштвеном дому код Саборне цркве држали пушке. У стрељачком

клубу 1907. вежбало је 110 чланова. Први покушај напада на Београд у Првом светском рату одбили су чланови гимнастичког друштва „Душан Силни” заједно са четницима из Танкосићевог одреда, финансима, жандармима и једном четом 18. пешадијског пука [Милутиновић 1934: 536]. Према сведочанству једног жандармеријског официра, добровољци из редова грађана дигли су поколебани дух жандарма и осталих бранилаца. Четвртог дана по избијању рата 18. пук сменио је четнике и добровољце-грађане [Пешић 2005: 44]. За време окупације зграду друштва „Душан Силни” користили су аустријски гимнастичари (16 Чеха, 11 Немаца и један Италијан).

Аустроугарска је 14. септембра 1908. анектирала Босну и Херцеговину. Током анексионе кризе формирана је Легија Силног од душановаца [Живановић 1962]. Немоћ Србије упутила је душановце и соколе на заједнички рад у припремању борбе за ослобођење и уједињење српског народа. У сали Београдске читаонице 21. 2. 1909. основан је Савез српских витезова. Савез је окупио Српски мач, Прво српско велосипедско друштво и Соко из Дунавске жупе. Савез је издавао часопис *Српски виџез* (уредник др Војислав Рашић) и Витешку библиотеку (уредник Атанасије Поповић). Гесло часописа било је: Истином, пером и делом – за народ душом и телом! Председник савеза био је Милутин Мишковић, помоћник команданта Шумадијске дивизијске области, председник београдског Сокола и почасни председник „Душана Силног”. Потпредседници савеза били су Андра Николић, председник друштва „Српски мач” и др Ђорђе Нешић, члан Државног савета. Др Војислав Рашић био је секретар. Савез је 1909. организовао витешке излете у Ниш и Крагујевац. На прослави Синђелићеве стогодишњице 19. маја 1909. учествовала су сва витешка друштва. У спомен дана српског деспота Стевана Штиљановића Савез српских витезова приредио је 4. октобра 1909. Други витешки излет у Крагујевац. Чланови „Српског мача” учествовали су на слету Српског сокола у манастиру Раваница, као и Свесловенском слету у Прагу [Ђуровић 2004: 580].

Седишта свих састанака српских родољуба у Скопљу биле су Српска митрополија, Конзулат, Мушка гимназија и основне школе. Задоје-на националним духом, одушевљена за свако родољубиво прегнуће, скопска омладина окупљала се у гимназији и учитељској школи. Притисак турске власти натерао је омладинце да збију редове. У оваквим приликама прво се јавља идеја о оснивању певачког друштва. Тако је основано крајем 1907. године певачко друштво „Вардар”. Омладина и национални борци из Скопља прелазили су у Србију, састајали се с водећим личностима и припремали рад на ослобођењу. У Србији су се упознали с радом Савеза витешких друштава „Душан Силни”. У Скопљу је гимнастика била новост. Враћајући се у свој крај основали су 1909. душановачко друштво у Скопљу. Новембра 1909. дошао је за наставника гимназије у Скопљу Рајко Караклајић, који се одмах ставља на чело друштва. Отпочео је редован и интензиван рад „Силног”. Вежбало се у згради основне школе „Метох” на Серави, где је већ било смештено

певачко друштво „Вардар”. Друштво је 1910. било забрањено. И поред забране кришом се и даље радило и често прелазило из Метоха у гимназију и опет у Метох. У „Силном” чланови су сматрали и говорили да су они војска која ће извршити ослобођење. На манастирским славама увек су били на окупу и вежбали. Дух и морал вежбача био је висок, а дисциплина и пожртвовање развијено до крајњих граница. Поред Караклајића, изразита личност око које се окупљала омладина, био је старешина професор Глиша Елезовић. Он је врло често држао предавања у вежбаоници и подстицао родољубиви дух код омладине. Друштво је 1910. и 1911. бројало преко 100 чланова па су се вежбе морале држати у две групе. По препоруци ондашњих учитеља чланови су набављали књиге Српске књижевне задруге, па пошто их прочитају поклањали су их вежбаоници. На овај начин за годину дана створена је књижница од 100 књига. Поред књига редовно је читан лист *Вардар* који је излазио у Скопљу. Рајко Караклајић основао је душановачка друштва у Призрену, Приштини, Урошевцу, Куманову... [*Соколско друштво Скопље* 1940: 5–30]. „Силни” је 1909. основан у Куманову и Призрену, а 1910. у Косовској Митровици, Тетову и Приштини. У областима под турском влашћу (Македонија, Косово и Метохија) до 1912. био је забрањен назив Душан, па су друштва називана „Силни”, а свечано одело било је одора од белог платна, плави појас и црвени фес [Недељковић 2007: 167–171]. „Силни” из Скопља учествовао је на слетовима и јавним часовима 1910. код Грачанице, у Девичу, Приштини, у Призрену, у Београду, затим 1911. у Загребу и 1912. у Новом Саду и Прагу. У лето 1910. организован је слет у манастиру Девичу, у Дреници. Учествовала су душановачка друштва из Скопља, Урошевца, Призрена, Приштине, Вучитрна, Митровице, Пећи и Ђаковице.

Савез витешких друштава „Душан Силни” и Савез српских соколова ујединили су се 8. 11. 1909. у Савез соколских друштава „Душан Силни”. Први састанак ради расправљања питања уједињења одржан је 25. октобра 1909. у Крагујевцу. Настојањем др Јозефа Шајнера, чешког соколског старешине, и утицајем краљевића Ђорђа спојила су се оба савеза. Савез је окупио 20 друштава. Слет бугарских „Јунака” приређен је 1910. у Софији, а пут за Софију водио је преко Београда. Том приликом у Београд су дошли представници српских соколских и витешких друштава из Срема, Крајине, Приморја, Старе Србије, Босне и Херцеговине. У Београду скопски душановци били су гости друштва „Српска браћа”. Поворка у Београду сврстана је у улицама око хотела „Славија”. Душановцима из Скопља и Дубровника указана је почаст тиме што су поворци ишли иза чешких сокола. Поворка је прошла улицама: Краља Милана, Теразијама и Васином где су с балкона Универзитета одржани поздравни говори, па до Града у коме је било слетилиште [*Соколско друштво Скопље* 1940: 5–30]. После одржане јавне соколске приредбе у Горњем граду, којој је присуствовао и престолонаследник Александар, и после пријема у двору краља Петра, представници српског соколства из Србије, Старе Србије и с територије Аустроугарске одржали су састанак

у Београду. На састанку одржаном од 7. до 9. новембра 1910. Глиша Елезовић и Јово Алексић представљали су Стару Србију а Кристо Доминковић Приморје. На састанку је одлучено да се створи Српски соколски савез са седиштем у Београду. На слетовима у Загребу и Прагу наступало би се под заједничком савезном заставом („Душана Силног”) и заједнички вежбало симболичну вежбу ослобођења. По повратку у Скопље душановци су одржали јавни час у Куманову. У ратовима за ослобођење учествовали су чланови „Силног” од којих је доста пало на бојном пољу, а међу њима и њихов учитељ Рајко Караклајић, који је погинуо у албанској буни 1913. Прва скупштина Српског соколског савеза одржана је у Београду 28. фебруара и 1. марта 1911. У прогласу Управе савеза истиче се: „Као јако средство за вођење културне борбе, соколство биће неопходна потреба српском народу, и у тој борби мора бити што више бораца, јер и то ће бити услов победе коју српски народ мора изборити...” [Драгић 1940: 115–116]. На челу Савеза био је Стеван Тодоровић. Слава савеза био је Видовдан.

Веслачко одељење (8 веслача) „Душана Силног” приредило је 1911. излет од Дубровника до Котора. За 12 сати и 30 минута прешли су 80 км (46 морских миља). Чамац се заустављао у Херцег Новом и Рисну. Соколи су свуда показивали према душановцима братску пажњу, нарочито у Рисну, где је душановцима била приређена богата вечера, на којој је било око 60 особа. Рисански соколи, на челу са својим старешином капетаном Александром Видовићем, испратили су их на чамцу све до Пераста. Пред Котором им је изашло у сусрет веслачко одељење которског Српског сокола [*Српски Соко* 1911, бр. 9–10: 166]. Српска соколска жупа на Приморју основана је 1911. у Херцег Новом. У Жупу је ушло 7 друштава из Боке Которске (Рисан, Котор, Херцег Нови, Ђеновић, Бијела, Будва и Паштровићи–Кастио), „Душан Силни” из Дубровника и Српски соко из Книна.

После Сарајевског атентата франковци су опустошили Дом „Душана Силног” у Дубровнику, потопили друштвени чамац, скинули натпис „Душан Силни” с Дома и гимнастичке справе бацили у море. О реакцији Пера Будманија тим поводом забележено је: „Демонстрације, које је 4. јула, када су биле задушнице за аустријског наследника, удесила у Дубровнику фукара, натјерана од аустријске полиције, против добрих патриота а нарочито Срба, тако га распалише (говорио је у једној кафани, гдје се је од њих склонио, да ће пуцати на ту руљу).” [Демонстрације у Дубровнику 1914; Б. А. „Перо Будмани” 1939: 1–2]. Приморски Срби настојали су да пребегну и као добровољци ступе у војске српских држава. Многи нису успели у томе. Нико Капут, Србин католик из Дубровника, борио се у одреду Војислава Танкосића у одбрани Београда. Перо Гоце-Гучетић, Јозо Лујић, Јоб, Миџор и други добровољци борили су се у редовима српске војске. У хотелу Антуна Кисића у Грузи аустријске власти држале су четворо Срба из Дубровника као таоце. Они су више пута дневно морали да се возе, као таоци, од Грузи до Ускопља. Антун Кисић је искрено саосјећао с таоцима које су били често инсултирани

од аустријских присталица. Одушевљале су га победе српске војске. После слома Поћорекове офанзиве на Србију неопажено од стражара обавестио је о томе таоце коментаришући „Бјеже као зечеви!” [„Антун Кисић” 1937: 4; Дубровачке вијести 1938: 3]. Чланови савеза из Србије борили су се у редовима српске војске до ослобођења и уједињења српског народа. За време окупације аустријске власти су у својој зони интернирале мушкарце чланове Савеза соколских друштава „Душан Силни” [П. М. „Војислав Танкосић” 1940: 2–3; Пешић 2007: 24–25]. После рата 24. 9. 1920. образована је Соколска жупа Београд „Душан Силни” Савеза сокола СХС, а први старешина био је историчар и државник Љуба Јовановић. До 1929. уз Југословенски соко постојао је Српски соко „Душан Силни”. Вршачки фудбалски клуб „Душан Силни” је 1928. медаљом обележио 10 година рада [*Медаље из збирке Градског музеја Вршац* 2004: 47]. Соколско друштво Скопље–Матица приредило је 1939. прославу 30-годишњице оснивања соколства на Југу. У Споменици о прослави истакли су: „30 година су кратак период у животу једног народа, али у животу једног човека представљају довољно дуго време да се забораве многи догађаји и часови, нарочито ако су били тешки и болни. Старе генерације које су учествовале у стварању ове државе лагано изумиру. Вео заборавља покрива њихова велика дела. Нове генерације не знају за тешке дане ропства и мучне борбе за ослобођење. Рођене у слободи и сувише заузете борбом за лични опстанак не могу довољно да цене значај народне слободе. Они је сматрају као нешто природно, дато само од себе. Међутим, и слобода, као и здравље и младост, има значај негативне вредности и ова се вредност у пуној мери осети тек онда кад се изгуби.” [Соколско друштво Скопље 1940: 5]. Деведесетих година 20. века обновљена су Соколска друштва „Душан Силни” у Вогошћи (Сарајево), Котор Вароши и Шапцу.

ЛИТЕРАТУРА

- „Антун Кисић”, *Дубровник*, бр. 36, 2. октобар 1937.
 Дубровачке вијести, *Дубровник*, Год. XXV, бр. 5, 5. фебруара 1938.
 Б. А. „Перо Будмани”, *Дубровник*, бр. 51, 23. децембар 1939.
 Берић, Славица. Човек бржи од воза. *Полицијин Маџазин* (Београд) бр. 560, 22. јун 2008.
 Бркић Л. И. Српском Соколу. *Соко* (Њујорк), Год. II, бр. 6, 1. јун 1912.
 Васић, Милош А. Тридесетогодишњица спајања Београдског Сокола и „Душана Силног”, *Око Соколово* (Београд), бр. 3 и 4, 26. март 1939.
 Градојевић, Михајло. Реч старешине Соколске жупе Београд, *Око соколово*, бр. 2, 1938.
 Стојић, Марија. Визуелна култура Сокола, Соколска књижница (www.rastko.org.rs).
 Демонстрације у Дубровнику, *Илустрирани лист* (Загреб). Год. I, бр. 29, 18. септембра 1914.
 Драгић, Милорад. Рад Љубомира Давидовића у Соколству. *Споменица Љубомира Давидовића*. Издање главног одбора демократске странке, Београд 1940.
 Ђуровић, Арсен. *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*. Београд 2004.
 Живановић, Милан Ж. *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*. Београд 1962.
 Илић, Стефан и Слађана Мијатовић, *Историја физичке културе*. Београд 2006.

- Илић, Стефан и Слађана Мијатовић, *Историја физичке културе Кнежевине и Краљевине Србије* III део, Београд 1994.
- Јаковчев, Гојко. Соколићи у одбрани Београда 1915. године. *Око Соколово*, 1988, бр. 11–12.
- Јефтимиадес, Милојко. „Др. Владан Ђорђевић”. *Око Соколово*, бр. 9, 1. новембра 1938, М. П. „Војислав Танкосић”. *Дубровник*, (Котор–Дубровник), 2. новембра 1940.
- Медаље из збирке Градског музеја Вршац*, Градски музеј Вршац 2004.
- Милутиновић, Света. Како се у Београду живело у првим данима Светског рата, стр. 536, *Београдске оштринске новине*, Год. 52, бр. 7–8, јули–август 1934.
- „Наталија Ристићева”. *Српски вијез* (Београд), Год. IV, бр. 5–6, мај и јун 1912.
- Недељковић, Саша. Српска друштва у Дубровнику. *Брајсјиво* (Београд: Друштво „Свети Сава”), 2006, бр. X.
- Недељковић, Саша. Савез српских душановаца. *Добровољачки гласник* (Београд), Год. XVII, бр. 29, јун 2007.
- Павловић, Петар Д. *Српски Соко*, Српско Сарајево 1999.
- Пешић, Новица. Народ и добровољци бране Београд 1914. и 1915. године. *Добровољачки гласник* (Београд), Год. XV, бр. 26, децембар 2005.
- Пешић, Новица. *Косић Војиновић Косовац*. Београд 2007.
- Правила Грађанског гимнастичког друштва „Душан Силни”. *Рад Грађанског гимнастичког друштва „Душан Силни”*. Београд 1892.
- Рад и сјање Београдског вијешког друштва „Душан Силни”*. Београд 1908.
- Рашић, Војислав. Историјски развитак гимнастичких друштава у Србији. *Српски вијез* (Београд), бр. 4, 1. април 1912.
- Рашо, Небојша. *Српски соко Херцег Нови*. Херцег Нови 2008.
- Соколско друштво Скопље – Матица, *Сјоменица о йрослави 30годишњице и извештај о раду у 1939 год*. Скопље 1940.
- Српски вијез* (Београд), бр. 3, 1. март 1912.
- Српски Соко* (Сремски Карловци). Год. V, 1911, бр. 9–10.
- Српско Соколство. *Српски Соко* (Сремски Карловци). Год. II, бр. 7, 23. март (5. април) 1908.
- Столица, Радомир. Знак официјерског мачевалачког клуба витешког друштва „Душан Силни”, *Динар* (Београд), бр. 22, април 2004.
- Тодоровић, Нада. *Југословенске и иностране медаље*. Београд 1964.
- Тодоровић, Србислав Ч. *Српски олимпијски комитет* (1910–1920), Београд 2003.
- Трујић, Никодије. *Физичка култура у школама Србије у 19. веку*, Београд 1976.
- Хомен, Слободан. Медаље друштва Душан Силни, стр. 89, *Динар* (Београд), бр. 22, април 2004.

HISTORY OF THE UNION OF THE KNIGHTS' ASSOCIATIONS *DUŠAN SILNI*

by

Saša Nedeljković

SUMMARY: Dr Vladan Djordjević was one of the gymnasts who took part Stevan Todorović's. Studying medicine in Vienna, he understood how much Jahn's movement of physical exercise (Turners) contributed to Germany. He believed that Serbia, too, should start with the systematic physical exercise. He founded The Belgrade Association for Gymnastics and Fighting. Following the suggestion of Vojislav Rašić, at the assembly held in 1891 the Belgrade Association for Gymnastics and Fighting changed its name into The Belgrade Gymnastics Association *Soko* (Falcon). Part of the members, headed

by the lawyer Jovan Stojanović, left the Association and in 1982 founded The Civil Gymnastics Association *Dušan Silni* (Dušan the Mighty). Such associations were founded in Serbia and in the Serbian regions outside Serbia. Sub-committee of The Serbian Educational and Cultural Association *Prosvjeta* in Mostar in 1903 founded The Serbian Gymnastics Association *Obilić*. Activists gathered around *Srpska Zora* (Serbian Dawn) in 1907 founded The Serbian Gymnastics Association *Dušan Silni* in Dubrovnik. After the Annexation crisis, The Union of the Knights' Associations *Dušan Silni* and The Union of the Serbian *Soko* Associations united on November 8, 1909 into The Union of the *Soko* Associations *Dušan Silni*. During World War I, members of the Union fought in the ranks of the Serbian army for the liberation and unification of the Serbian nation.

KEY WORDS: *Dušan Silni*, *Soko*, *Obilić*, *Srpska Zora*, Dubrovnik, Union of Serbian Knights

СРПСКИ И СЛАВЕНСКИ ИМПЕРАТИВ У ВОЈВОЂАНСКИМ ОБЛАСТИМА 1918: ПРИСАЈЕДИНИТИ СЕ СРБИЈИ

(Милан Ђуканов, *Први српски народни одбор 1918*,
2. доп. издање, ИП Београд, Зрењанин 2010, 152 стр.)

Прошло је 93 године од бурног новембра 1918. године, када је одлучивана судбина Срема, Баната, Бачке и Барање, као и других јужнословенских подручја која су била у саставу Аустроугарске, а такође и подручја Чеха, Словака, Пољака и Румуна, укључених кроз историју у црно-жуту монархију. Тзв. народности Аустроугарске, на основу међународно прокламованог права на самоопредељење, узеле су своју судбину у своје руке. Аустријанци тј. аустријски Немци и Мађари, као вишевековни владајући народи Хабзбуршке монархије, после изгубљеног империјалистичког рата, нашли су се пред избором: формирати сопствену националну државу на сопственој етничкој територији, или истрајати на концепцији „аустријских народа”, односно на концепцији „мађарске политичке нације”, у коју су обавезно укључене народности, Срби, Словаци, Румуни и други, чиме би се сачувала целовитост Угарске у територијалном погледу и интегритет свих подручја која су икад у историји припадала владарима угарске круне, тј. круни Сент Иштвана. У овом погледу, народности су с Аустријом имали

мање проблема него с Угарском, односно с Мађарима који су говорили и деловали у њено име. Мађарски идеал, од времена Леополда I, тј. од успешно окончаног Великог бечког рата (1683–1699), када је највећи део некадашње Угарске (пропале као државе на Мохачком пољу 1526. године) припао Хабзбурговцима, био је да се Угарска обнови у некадашњим границама и да буде под жезлом угарског краља, кога би слободно бирали мађарски сталежи. На тзв. историјско право Краљевине Угарске не би требало да утиче чињеница одвајања од Аустрије, проглашено Карољијевој револуцијом последњих дана октобра 1918. године, чиме је овај део двојне Монархије практично постао Република (краљевина без краља). Поновљен је модел из револуционарне 1848, када су водећи Мађари у Угарској мислили, да оно што они траже од немачког Беча, народности немају право да траже од мађарског Будима, што је изазвало крвави српско-мађарски рат, после српског легалистичког и легитимистичког саборавања у Сремским Карловцима, на којем је проглашена Српска Војводина, са српским војводом на челу, означена њена територија (Срем, Банат, Бачка и Барања), и уздигнут српски митрополит у највиши ранг, у ранг патријарха, јер је то, по канонима православља, могуће само у помесним црквама, што санкционише државни владар (аустријски цар као угарски краљ).

¹ Изговорено 22. новембра 2011. у Матици српској на промоцији књиге Милана Ђуканова *Први српски народни одбор 1918*; промоција је организована поводом обележавања 93. годишњице присаједињења војвођанских области Србији – 25. новембра 1918.

Тежња Мађара, којих је 1850. године у Угарској било 37%, тачно онолики процент колики је био и Немаца у аустријском делу будуће Аустроугарске (1867), да Угарску учине Мађарском у националном смислу, произвела је деценије и деценије помађаривања немађарских народности, тако да је попис становника 1910. године показао да Мађара и „Мађара” у Угарској има 48%, док је процент Немаца у аустријском делу Монархије остао исти – 37%. То је значило, да Угарска не може опстати као мађарска држава у историјским границама. Ерго, не само да се мора распасти Аустроугарска, што су Мађари већ 30. октобра 1918. прогласили у Будимпешти, већ се мора распасти и сама Угарска, и то на Мађарску, с Мађарима као већинским становништвом, и на остале делове, где су не-Мађари били већина, који ће припасти другим државама, у којима су не-Мађари (Срби, Хрвати, Словаци и Румуни) били апсолутна или релативна већина. Ову историјску нужност, скоро век после њене реализације, још не могу да схвате они (научници и политичари) у Мађарској који сматрају да је Тријанонска правда из 1920. године за народности Угарске – не правда за Мађаре „у Карпатском басену”.

У сваком случају, пробој Солунског фронта је решио питање завршетка Првог светског рата и отворио питање опстанка једне Монархије (Аустроугарске) у којој је мањина два повлашћена народа владала над већином више потлачених народа. Међу тим потлаченим народима био је и српски народ, између осталих словенских народа, на подручју Срема, Баната, Бачке и Барање. Када је српска и савезничка Антантина војска избила на граничне реке херојске Србије (Дрину, Саву и Дунав), савезничка и српска команда је била: прелазимо на подручје Централних сила, тј. на подручје Аустроугарске, не само да бисмо дотукли војне снаге Централних сила (нарочито снаге врло јаким трупа кајзеровске Немачке), већ и да бисмо помогли покрет Јужних Славена за отцепљење од Аустроугарске. Ова савезничка и српска војна и политичка операција најлакше је спроведена на подручју Срема, Баната, Бачке и Барање, као и на подручју, Босне, Херцеговине, окупиране Црне Горе и Далмације, мада стварних проблема у ослобођењу од аустроугарских снага није било ни на подручју Хрватске, Славоније и Словеније.

Не улазећи у детаље српског и донекле савезничког запоседања јужнословенског подручја Аустроугарске, а посебно подручја Срема, Баната, Бачке и Барање, које је запосела Прва српска армија и њене дивизије, Дунавска, Дринска и Коњичка, без озбиљног отпора поражених непријатељских трупа и без непријатељског става немачког и мађарског цивилног становништва у овим покрајинама, а уз одушевљене дочеке свих Срба и осталих Славена, морамо рећи да је ово запоседање или технички речено војна окупација Срема, Баната, Бачке и Барање протекло у војничком смислу – без проблема и губитака, у грађанском смислу – без икаквих потреса, у националном смислу – без икаквих националних одмазди, па чак и без икаквих жртава, у политичком смислу – без икаквих разационалних манифестација, демонстрација, побуна и слично.

Аустроугарска држава на овим подручјима је сама од себе, сопственим распадом, самоиндукованом анархијом и претећом совјетском револуцијом, престала да постоји. Мађарско народно веће Михаља Карођија, односно мађарску владу, сем малобројних Мађара у локалним властима, и још малобројнијих Немаца, на овом подручју, нико више није слушао, нити узимао за озбиљно. Самоорганизовани српски народ, који је формирао нове локалне власти, националне одборе и већа, националне гарде и народне страже, управљао се према приликама и сопственим националним тежњама. С њим су били Буњевци, Словаци, Русини, Хрвати (у Срему), те понеки Мађар и Немац.

У главним улогама били су Српски народни одбор у Великом Бечкереку, данас Зрењанину, као први који је формиран, и Српски народни одбор у Новом Саду, као централни за Банат, Бачку и Барању.

Пре скоро 20 година, дакле 1992, Милан Ђуканов је на научном скупу у Новом Саду „Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918.” осветлио рад Српског народног одбора у Великом Бечкереку, да би касније, на осамдесету годишњицу присаједињења објавио прво, а 2010. године, друго допуњено издање књиге *Први српски народни одбор 1918.* Уводна поглавља ове књиге посвећена су приказу политичких прилика у Банату крајем 19. и почетком 20. века, обележених мађаризацијом и политичким организовањем Срба предвођених Светоза-

ром Милетићем, чија је Српска народна слободоумна странка свој програм усвојила у Великом Бечкереку, па се због тога овај знаменити документ и назива Бечкеречки програм. Ђуканов је затим приказао ратне године, обележене хапшењем виђених Срба, забраном српске штампе и српских установа, али и добровољачким покретом, у коме су Срби Банаћани били најбројнији.

Бечкеречки Српски народни одбор је своју прву јавну седницу одржао 31. октобра 1918. Већ 2. новембра др Славко Жупански је био у Новом Саду, како би подстакао јавни иступ Српског народног одбора новосадског, што се сутрадан и догодило, јавном седницом у Матици српској. Бечкеречки СНО је формирао Српску народну гарду, уз њену помоћ преузео пошту, филијалу Аустроугарске банке и железничку станицу, како би спречио одвожење опљачканог ратног плена пореклом из Србије и одношење банатских новчаних средстава у Мађарску. Поред тога, помогао је организовање српских народних одбора и српских народних стража у Средњем Банату, пожорио долазак српске војске у Велики Бечкерек, те самостално преузео градску и жупанијску власт. Током бирања посланика за Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, међу које су први пут бирани и жене, Банаћани су се изјашњавали за непосредно и безусловно присаједињење Краљевини Србији, тако да су њихови посланици имали императивне мандате како да гласају на Новосадској скупштини 25. новембра 1918. године.

Аутор је укратко приказао рад и одлуке Новосадске скупштине (1. отцепљење од Угарске; 2. присаједињење Србији; 3. обезбеђење мањинских права несловенским народима) као и избор Великог народног савета, на челу са др Славком Милетићем из Вршца и Народне управе за Банат, Бачку и Барању, на челу с др Јованом Лалошевићем из Сомбора. Навео је имена посланика из Средњег Баната, имена Срба интернираца и њихових бранилаца међу Мађарима (др Имре Варади, др Еде Алфелди и Ференц Хертеленди). Укратко је приказао важну улогу америчког Банаћанина Михајла Пупина на Париској мировној конференцији.

За данашњу генерацију војвођанских Срба, међу којима се чују и гласови аутономашког сепаратизма, посебну важност има

говор др Славка Жупанског, који је он одржао 1938. године поводом обележавања двадесетогодишњице присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, а који је Ђуканов први објавио.

Књига Милана Ђуканова нам белодано показује колико су др Славко Жупански и други чланови Српског народног одбора у Великом Бечкереку имали и мудрости и храбрости, и тактичности и одлучности, да питање Баната реше у складу с најбоље схваћеним српским националним и државним интересима поткрај Првог светског рата.

Сада је прилика да се под кровом Матице српске укаже и на њену улогу у време слома Аустроугарске, о чему је др Душан Попов, Матичин дугогодишњи секретар, говорио на већ помињаном научном скупу 1992. године. После муклог ратног доба и присилног четворогодишњег ћутања, Матица српска је новембра месеца 1918. постала стожер борбе за националну ствар оностраног Српства и Словенства. Тихомир Остојић, секретар Матичин, је већ 2. октобра на „поузданичком састанку” у Суботици иступио на линији јасног опредељења да се Војводина отцепи од Угарске и прикључи будућој југословенској држави. Демократи су мислили да то изведу преко загребачког Народног већа као централног за Јужне Словене Аустроугарске. Друга струја, радикалска, предвођена Јашом Томићем, на свом „поузданичком састанку”, такође у Суботици, који је одржан 27. октобра, стала је на становиште отцепљења од Угарске и непосредног присаједињења Србији. Новосадски Српски народни одбор, који је своју прву јавну седницу одржао 3. новембра у Матици српској, објединио је кроз своје чланове обе ове струје. Међусобна спорења мањинских демократа и већинских радикала о начину уједињења, лапидарно исказана кроз дилему *Београд или Загреб?* није прекинула ни порука Светозара Прибићевића „Кидajte са Загребом”. Међутим, расположење на претконференцији, за непосредно уједињење са Србијом, и исправно држање Буњеваца, донело је једногласност Велике народне скупштине, и то не само Срба, већ и Буњеваца, Словака, Русина и осталих учесника. Многи посланици, а посебно они из Средњег Баната, као што је то показао Ђуканов у својој књизи, дошли су с императивним мандатом, да гласају за непосредно присаједињење Србији,

без оспоравања потребе општег југословенског уједињења. У том духу су и стилизоване одлуке Велике народне скупштине. На такве одлуке указивало је „и срце и разум“, како је то рекао Јаша Томић.

На Матицином балкону је од 3. новембра писало *Српски народни одбор*. У њој је новембарских дана врило као у кошници, како кажу савременици. Испред ње је дочекана ослободилачка српска војска 9. новембра. У њој су написане одлуке Новосадске скупштине.

Јесмо ли ми данас достојни наследници тих људских и политичких величина, које су изгласале присаједињење? Хоћемо ли чекати стогодишњицу формирања првог Српског народног одбора, оног бечкеречког, да бисмо дигли достојан монумент др Славку Жупанском у Зрењанину, као симболу српске државотворне мисли и истог таквог дела у Банату и целој Војводини. Не би требало, ако нам је стало до нас, до Срба и Србије.

Драго Њеђован

UDC 323.27

КАПИТАЛНО ДЕЛО О СРПСКОМ ПОСЛОВНОМ БАНКАРСТВУ

(Иле Ковачевић, *Пословно банкарство у Србији 1921–2011*,
Удружење банака Србије и Југословенски преглед, Београд 2011,
187 стр.: илустр.; 27 см)

Публикација и других радова о новчаним заводима, банкама – домаћим и страним – Народној банци Југославије и појединим областима и покрајинама, као што је Војводина, било је у нашој историографији и до сада. Међутим, монографија у издању Удружења банака Србије и Југословенског прегледа (2011) о *Пословном банкарству у Србији 1921–2011 (Banking in Serbia 1921–2011)* Ила Ковачевића, познатог издавача, аутора и уредника бројних истраживачких радова, монографија и књига из области финансија и банкарства, представља прво истраживање о историји развоја банкарства у Србији. Истовремено, књига представља и значајан допринос обележавању 90. годишњице оснивања Удружења банака у Београду.

У монографији је аутор темељно истражио и целовито – сажето а аналитички – приказао развој банкарства и новчарства у Србији током двадесетог века, те и развој банкарства у другој половини 19. и прве две деценије 20. века на територијама и у областима које су ушле у састав бивше југословенске државе. Тиме је аутор пошао од становишта да се банкарство у Србији не може посматрати изоловано, без сагледа-

вања развоја банкарства и на овим просторима.

Монографија је подељена на три дела: први, пословно банкарство између два светска рата; други, новац и банкарство за време окупације Краљевине Југославије; и трећи, банкарство после Другог светског рата 1945–2011, које је посматрано у три периода: 1945–1991, 1992–2000 и 2001–2011.

Посебна вредност монографије је и у томе што је веома богата бројним фотографијама и документима, који илустративно приказују законе, акције, банке, књиге, часописе и зграде, који указују на постојање и развој банкарства на овим просторима. То се нарочито односи и на објављивање акције Прве српске банке, која је основана 1869. године и која се сматра почетком развоја банкарства у Србији.

У *првом делу* монографије аутор је обрадио развој новчарства и банкарства у Србији, пре свега настајање и развој акционарских банака између два светска рата, посебан нагласак стављајући на веома тешко привредно стање у Србији после Првог светског рата и активности које су предузимане на уређењу новостворене државе Краљевине Срба,

Хрвата и Словенаца. Наглашено је да је у новој држави примењивано неколико трговачких закона, који су важили све до стварања заједничке државе. У Србији је важио Трговачки закон за Књажевство Србије из 1860, те Закон о акционарским друштвима из 1896. године, који је донет по узору на истоимени угарски закон. Колико су били сложени проблеми у новој држави, аутор с правом илуструје тиме да је 1937. године био донет јединствен Трговачки закон за Краљевину Југославију, али он никада није ступио на снагу, јер „у тренутку његовог доношења владао је у овој грани правни партикуларизам на територији Југославије”. Поред тога, није успео ни покушај доношења јединственог прописа о акционарским друштвима, тако да је уведен институт претходног одобрења од стране надлежног државног органа за целу државу приликом оснивања нових акционарских друштава. Владао је валутни неред, вредност новца је била веома колебаљива, цене су снажно флукутирале... Српска држава је, на срећу, у рату успела да сачува кључне стубове својих финансија: валуту и фискално и монетарно законодавство које ће послужити у финансијском животу на целој територији Краљевине СХС до доношења нових закона. Били су то кохезиони чиниоци финансијског и економског живота у Краљевини СХС која је наследила шароликост валута и финансијских законодаваста. Међутим, и поред мера које су предузимане, аутор с правом указује да у Краљевини Југославији у области банкарства, као и многим другим областима, прописи о банкама нису били јединствени за целу земљу. Област банкарства била је највећи делом уређена одредбама приватно-трговачког права (меница, чекови, стечај), а на пословање банака примењивани су и неки јавно-правни прописи, као што је био Закон о радњама.

Аутор посебно истиче да је поред нормативног уређења односа у држави, па и у банкарству, нагласак стављен и на ширење мреже пословног банкарства, тако да је у првим годинама формирања нове државе било готово 500 штедионица и банака. То је представљало основ за формирање јединственог југословенског новчаног и капиталног тржишта. С тим у вези, истакнуто је да је државни сектор имао важну улогу у оснивању нових штедионица, државних и полудржавних (мешовитих) банака. Поред тога, крајем

1938. године на територији Србије пословао је 17 банака с директним или индиректним учешћем страног капитала.

И поред великих разлика које су постојале у новоствореној држави, аутор с правом истиче да је у периоду између два рата у Србији остварен одређени напредак у укупном друштвеном развоју, па и у области финансија и банкарства. Успостављена је јединствена валута – динар – на целој територији, повећан је број банака и штедионица, остварено је учешће страних банака и проширена њихова мрежа, што је привредницима, предузетницима, трговцима и самој држави омогућило већи приступ капиталу, а тиме и инвестицијама. То је омогућило финансијско-индустријско-трговачким корпорацијама да посредством домаћих банака освајају нова тржишта, посебно у сировинском сектору. У томе су главни носиоци биле крупне домаће банке, тако да је на територији Србије предњачила Јадранско-пудунавска банка из Београда, која је имала удео у 18 предузећа. Ови процеси су били израженији код банака с уделом страног капитала, тако да је од укупног броја банака са страним капиталом десет учествовало у 189 предузећа, што значи, како истиче аутор, да су оне биле главни катализатор за срашћивање банкарског и индустријског капитала у Краљевини.

У *другом делу* монографије који се односи на новац и банкарство за време окупације Краљевине Југославије, аутор је тежиште истраживања усмерио на организовање, функционисање и мере које је окупатор за време окупације предузимао у банкарском сектору. После распада Југославије, Србија је потпала под немачку окупацију. Међу првим мерама које је донела окупаторска власт била је ликвидација Народне банке Краљевине Југославије и оснивање нове Српске народне банке с гувернером и немачким комесаром, с тим да је најважнији орган у Банци био немачки комесар, без чије сагласности у Банци није могла бити донета ниједна важнија одлука. Аутор посебно наглашава да је новооснована Банка одмах приступила замени предратног динара новчаницама српског динара које је емитовала нова Банка, тако да је мењано предратних 100 југословенских динара за 100 српских динара и за пет марака немачких окупацијских новчаница. Нова Банка је била само формално самостална, јер је морала да води целокуп-

но пословање у интересу окупатора, па је томе прилагођавана и њена кредитна и девизно-валутна политика као и политика сваке пословне банке.

Када је реч о пословном банкарству, аутор посебно наглашава да су на српском окупационом подручју у овој области уведене крупне новине, које су се састојале у следећем: прво, ради ефикаснијег искоришћавања банкарских средстава, лакше контроле и концентрације банкарског капитала, приступило се драстичној ликвидацији великог броја домаћих новчаних завода (од 232 завода ликвидирано је 140 завода или 60%); друго, пословање банака било је усмерено на кредитирање и финансирање предузећа која су била од интереса за окупаторску ратну привреду, треће, укинута је свака самосталност банака, у погледу исплате старих улога као и давање нових кредита, четврто, заведена је строга контрола рада банака од стране специјалних институција – Дирекција за надзор над банкама, пето, предратне државне, полудржавне, па и поједине крупне приватне банке, нарочито оне са страним капиталом разбијене су на самосталне делове по окупацијским подручјима, а основане су нове крупне банке с немачким капиталом. Ради остваривања својих најбитнијих интереса у области кредитирања и финансирања, као и прикупљања блокиране и опљачкане имовине окупационе власти су основале сопствену банку с немачким капиталом – Банкарско друштво а. д. У оснивању ове банке учествовали су Кредитаншталт–Банкфериј и више других новчаних завода, те је касније овој банци припојено више других банака са страним капиталом, као што су биле Унион банка и Англо-чехословачка банка.

Посматрано у целини, аутор у овом делу монографије аргументовано показује да је за време немачке окупације предратно банкарство у Србији било готово ликвидирано, а новоосновано је било у функцији финансирања окупационе власти и остваривања немачких ратних циљева.

Трећи део монографије – о банкарству после Другог светског рата – представља и најобимнији део истраживања, који је подељен у три периода. Први се односи на опште прилике, новац и јавне финансије после Другог светског рата, други на развој банкарства у условима хиперинфлације, распада земље, санкција и изолације земље од стра-

не међународне заједнице, и трећи период на предузимање реформских мера у банкарском сектору кроз реструктурисање, приватизацију и улазак у земљу банака са страним капиталом.

У периоду 1945–1991. банкарски сектор је прошао кроз више фаза развоја, од укидања банака које су биле под контролом окупатора до обнављања рада банака од општег значаја наслеђених од Краљевине Југославије (Државна хипотекарна банка, Поштанска штедионица, Привилегована аграрна банка и Занатска банка). Поред тога, 1945. године основана је једна државна банка – Индустриска банка са задатком кредитирања разорене привреде. Рад су обновили и неке приватне банке које држава није конфисковала. Значајно је истаћи да је током 1946. и 1947. у новој држави од 819 затечених банака конфисковано 95 и ликвидирано 720 банака, при чему је од тог броја око 80% ликвидирано у Србији. Ликвидацијом приватних новчаних установа и потпуна централизација финансија ФНРЈ/СФРЈ, како истиче аутор, означен је почетак дугог периода сталних експеримената у послератном развоју земље све до њеног распада 1992. године.

Аутор детаљно и аналитички даје приказ даљег развоја банкарства у новој држави, који се огледа кроз доношење бројних закона, уредби и других прописа којима се уређује банкарски систем у земљи. На тој основи Народна банка ФНРЈ (1946) преузела је под своју контролу целокупан банкарски сектор. Формирањем Државне инвестиционе банке, мобилисање дугорочних средстава и дугорочно кредитирање (инвестиције) било је пренето на ову банку, а краткорочно кредитирање (обртна средства) остало је у надлежности Народне банке. Тиме је Народна банка задржала емисиону функцију као основну и постала носилац краткорочног кредитирања привреде.

У периоду децентрализације и увођења новог привредног система, заснованог на принципима радничког самоуправљања укинуте су све пословне банке, а државне банке спојене с Народном банком (1952). То је образложено потребом да се „новом привредним систему пружи кредитни и контролни основац у виду јединствене банкарске организације” Тиме је Народна банка постала једина банка у земљи, која је основала своје пословне јединице у сваком месту у којем је

раније постојала банкарска јединица било које банке и преко којих је вршила своју кредитну функцију.

За даљи развој банкарства (1955–1958) значајно је оснивање специјализованих банака: Југословенске банке за спољну трговину, Југословенске инвестиционе банке, и Југословенске пољопривредне банке, које су пословале на целом подручју државе, као и оснивање комуналних банака, задружних и градских штедионица

Привредна реформа из 1965. године доњела је и одређене промене у банкарском систему, које се састоје у постојању две врсте банака: специјализоване комерцијалне банке за краткорочно кредитирање и инвестиционе банке за дугорочно кредитирање. То је утицало на смањење броја банака и концентрације капитала, промене у структури пласмана, изворима средстава, депозитима, слободном избору пословних партнера и сл.

Аутор је посебно указао на развој тзв. самоуправног пословног банкарства, где је новим законом о банкама (1977), поред постојећих банака омогућено оснивање и интерних банака и самоуправних фондова удруженог рада. Према образложењу законодавца то је представљало најприкладнији облик удруживања средстава организација удруженог рада међусобно повезаних производно-техничким и технолошким интересима. Интерна банка је била финансијска организација затвореног типа, која је обављала банкарске, кредитне и новчане послове за предузећа која су је основала, а имала је својство правног лица. Нови закон о банкама је отворио могућност и оснивања банкарских конзорцијума и удружења банкарских организација, тако да је крајем 1983. године 166 пословних банака удружило своја средства у девет удружених банака. Тако се крајем 1982. године на ранг листи 500 највећих банака у свету налазило и седам југословенских банака, од којих су три биле из Србије: на 139. месту – Удружена београдска банка, Београд; на 193. – Југобанка, Београд; и на 287. месту Војвођанска банка–Удружења банка, Нови Сад.

Последњи значајнији покушај у реформи банкарства у Југославији, како истиче аутор, учињен је законским променама које су предузете 1989–1990. године, којима је створена системска основа за радикалну промену карактера банака у земљи. По први пут банка је дефинисана као деоничарско

друштво и самосталан финансијски субјект који послује сопственим средствима и чији је циљ остваривање профита на начелима ликвидности, солвентности, рентабилности и сигурности пословања. Поред тога, омогућене су и стране инвестиције и у сектору банкарства. Међутим, аутор посебно наглашава да те мере нису дале очекиване резултате због несагласности тадашњих југословенских република и због тога што је Југославија 1991. ушла у вртлог политичких, а потом и оружаних сукоба и грађанског рата, који је довео до распада земље и формирања скраћене и краткорочне федерације Србије и Црне Горе – Савезне Републике Југославије. Аутор аргументовано истиче да у таквим условима трансформација и реорганизација банкарског сектора није могла бити успешна. Хиперинфлација, санкције и грађански рат довели су до пропадања привреде и банака, монетарног слома и практично до нестанка домаће валуте у промету.

Решење за излаз из кризе, креатори економске политике налазе у доношењу Програма монетарне реконструкције и економског опоравка (1994), када је кроз ремонетизацију домаћој валути враћена вредност. Поред тога, после укидања економских санкција међународне заједнице према СР Југославији (крајем 1995) и њиховог укидања у другој половини 1996. године привреда и банке само су кратко пословале у бољем окружењу. Међутим, покушај Народне банке да одржи стабилност валуте, цена и своју самосталност није добио подршку власти у држави и програм се није одржао.

У периоду до 2000. године било је више законских промена у банкарском систему, али то за пословне банке није било од великог значаја. Банкарство је имало формалну самосталност, али су оснивачи банака и највећи корисници кредита били предузећа и други субјекти у друштвеној и државној својини, који су по правилу, како истиче аутор иза себе имали ауторитет партије на власти, а не мотивацију власника. И поред тога, у првој половини 90-их година појавио се велики број новооснованих тзв. мешовитих (страни и домаћи капитал) и приватних банака, тако да је њихов број у Србији са 40 порастао на 100 крајем 1995. године.

Када је реч о развоју банкарства у Србији у периоду од 2000. до 2011. године, аутор тај период посматра кроз три потпериода: 1. реструктурисање и улазак страних банака на

тржиште Србије 2001–2002; 2. приватизација и брз раст 2003–2008. и 3. утицај светске економске кризе на банкарство у Србији 2009–2011.

У периоду реструктурисања банкарског сектора 2001–2002. године констатовани су хронични проблеми у банкарству Србије: висок степен високоризичних потраживања и низак степен реалне каматоносне активе; низак степен реално формиране резерве за покриће потенцијалних губитака; ниске стопе приноса по капиталу; инсолвентност највећих банака; изражена неликвидност и одсуство одговарајуће интерне контроле и интерне и екстерне ревизије. Имајући то у виду Народна банка је у јануару 2002. године угасила четири највеће банке (Београдску банку, Беобанку, Инвестбанку и Југобанку), што, како аутор истиче, представља најдубљи рез у историји пословног банкарства у Србији. Овим мерама, број банака сведен је с 86 с почетка 2001. на 52 средином 2002. године. У сарадњи с ревизорском кућом Ернст и Јанг (Ernst and Young) Народна банка припремила је стратегију реструктурисања банкарског сектора на основу које је извршена категоризација банака у четири категорије: А и Б – здраве банке; Ц – банке које су због инсолвентности под управом Агенције за осигурање депозита с циљем да се санирају, и Д – банке које су у поступку стечаја и ликвидације и нису у ингеренцији Народне банке већ у надлежности трговинског суда. Аутор у раду даје преглед свих банака које су обухваћене програмом реструктурисања.

За даљи развој банкарства у земљи, аутор посебно истиче долазак страних банака у Југославију. Поред Сосиете женерал (Societe generale) банке, која у нашој земљи послује више од тридесет година, дозволе за рад добило је нових пет страних банака, што је допринело ширењу мреже банкарских организација, повећању кредитног потенцијала, порасту конкуренције и увођењу нових банкарских производа на домаће тржиште.

У периоду 2003–2011. године, нарочито до 2008, банкарство у Србији бележи веома брз и стабилан развој, што се огледа кроз раст билансне активе, резултате пословања, промене у организацији рада и начину управљања капиталом, као и увођење међународних стандарда у области финансијског извештавања и управљања ризицима. Уве-

дени су нови банкарски производи, модернизована је опрема, проширена је и савремено опремљена банкарска мрежа. Значајно је промењена власничка структура банака, тако што је државни удео у банкарском сектору смањен с око 47% у 2003. години на око 16% у 2008. а удео банака у већинском страном власништву повећан је с око 23% на око 75%. Законске промене које су остварене у 2005. и 2010. години усмерене су углавном на усаглашавање прописа с важећим међународним стандардима и директивама Европске уније, укључујући и одредбе Базела II. Крајем 2011. године у Србији је пословало 33 банке, од којих се 21 банка налази у власништву страних лица, 12 банака је у власништву домаћих лица, осам у власништву државе као већинског или највећег појединачног акционара и четири банке у власништву приватних лица.

Вредност Ковачевићеве књиге, поред богате ликовне опреме, подиже и обиље врло корисних информација: на крају монографије аутор је дао списак банака са седиштем у Београду између два светска рата и основне податке о банкама у Србији 2011. године, те богату литературу, домаћу и страну са 69 библиографских јединица.

Посматрано у целини, аутор с пуно аргумената констатује да је банкарски сектор у Србији успео да одржи финансијску стабилност и ликвидност на задовољавајућем нивоу и да забележи високи узлазни тренд у развоју. За остваривање одрживог узлазног тренда у развоју банкарства у Србији, аутор с правом сматра да је неопходно остварити јачање финансијског потенцијала банака и повећање стопе приноса на ангажована средства.

Имајући у виду садржај монографије и начин на који су у њој обрађене најрелевантније теме из српског пословног банкарства, сматрамо да ће она не само попунити празнину која је постојала у литератури о развоју банкарства у Србији него и да она представља крупан (и убудуће незаобилазан) допринос у стицању нових знања, тако да ће врло корисно послужити стручној, научној и широј јавности у земљи, али и у иностранству (јер је текст монографије у целини, поред српског, објављен и на енглеском језику).

Милан Вујовић

КЕЈНЗОВ ДОПРИНОС МАКРОЕКОНОМСКОЈ ТЕОРИЈИ

(Иван Вујачић, *Кејнз њројив класика: Формална анализа и њоређење*, Службени гласник, Београд 2011, 129 стр.)

У вишедеценијском постојању макроекономике као посебне области изучавања, коју је започео Кејнз (John Maynard Keynes), било је више струја унутар кејнзовства које су допуњавале учење оснивача, као и следбеника класичара, који су с других позиција оспоравали Кејнзове поставке. Сва та сума учења формира савремену макроекономску теорију с правцима који се заснивају на различитим постулатима. Насловом *Кејнз њројив класика*, Вујачић је одмах ставио до знања читаоцу да је у његовом раду реч о повратку Кејнза на његово заслужно место у економској теорији после вишегодишње доминације неокласичара. Професор Вујачић не само да насловом омеђава тему коју обрађује, већ се и сам позиционира у дијалогу кејнзоваца, класичара, посткејнзоваца, неокласичара и монетариста.

После „кејнзовске револуције” (од 1930-их до 1970-их) и „монетаристичке контрареволуције” неокласичара (од 1970-их до финансијске кризе 2008. године), као да је дошло време да се процени допринос једних и других, те да се утврди шта је оно суштински и од трајне вредности у кејнзовству. Економска литература у свету бележи бројне радове на ову тему. Посебно је било занимљиво пратити шта економисти имају да кажу после масивне интервенције држава у светској финансијској кризи 2008. године. То је подстакло многе истраживаче да се врате Кејнзу и да преиспитају колико је овај економиста актуелан и релевантан за проблем савременог света; тј. које су кејнзовске основе у савременој макроекономској теорији. То је себи поставио као задатак и аутор овог истраживања.

Књига која је пред нама релативно је мањег обима, свега 129 страна. Када се узме у руке ова књига (и само на први поглед!) главни наслов на корицама – *Кејнз њројив класика* – код потенцијалног читаоца ствара се

утисак да је реч о есеју писаном у стилу „читљиве економске литературе”. У том контексту, прва асоцијација пада на књигу Роберта Скиделског (Robert Skidelsky, *Keynes: The Return of the Master*, Public Affairs, New York, 2009, 221 стр., у којој се овај енглески економиста бави питањем: Зашто је шездесет година по упокојењу Џон Мајнард Кејнз најзначајнији економски мислилац за Америку). Но, већ даље поднаслов Вујачићеве књиге – *Формална анализа и њоређење* – упућује нас на закључак да је реч о строжијем приступу теми нашег аутора у односу на књигу Скиделског која остаје ипак на нивоу добре књижевности из економске области. Када се с корица и наслова пређе на даље прво упознавање с овим огледом, те потенцијални читалац зарони у текст, готово аутоматски и визуелно потврђује да је реч о раду с мало текста, а с много формула и графика. *Кејнз њројив класика* је стручан академски рад намењен превасходно образовању економског кадра на свим нивоима од студената до докторанада.

У једанаест поглавља: 1. Претпоставке основног модела, 2. Класични модел, 3. Кејнзовски модел, 4. IS–LM модел, 5. Фиксиране цене, 6. Стабилност, 7. Флексибилне цене, 8. Компарација, 9. Отворена привреда, 10. Ране критике кејнзовског система и 11. Значај Кејнза, аутор нам на сажет начин излаже класичан и кејнзовски приступ макроекономици.

Крајње актуелну и веома занимљиву тему о стању макроекономике данас после свих „револуција” и „контрареволуција” у овој области, аутор сажима говором математичких формула и геометријом графикона. У том смислу књига није за најширу читалачку публику. Но, математика не иде преко нивоа знања студената економске наука (диференцијали и матрице); док се и само графиконима и текстом студенти могу лако

да укључе у праћење аргумента које аутор излаже. То је веома корисно и за оне мање математички оријентисане кориснике-економисте, а који нису студенти или пост-дипломци, јер кроз графиконе веома добро могу да прате разматрања. У раду аутор употребљава метод компаративне статике полазећи од десет једначина макроекономског модела. То је што се тиче метода и аналитичке апаратуре.

У првом поглављу „Претпоставке основног модела” аутор истиче да нема намеру да пружи преглед бројних тумачења Кејнзовог дела, већ пружа увид у стандардну интерпретацију која се примењује у савременој западној литератури. Једноставним математичким инструментаријумом даје увид у различита схватања макроекономске равнотеже како у класичној, тако и кејнзовској теорији. Основни модел је модел затворене привреде, који се после допуњује спољним сектором. Уз то иду уобичајене претпоставке о карактеру привреде, те објашњење десет једначина класичног модела: националног дохотка, реалних зарада, понуда рада, тражња новца, понуда новца, штедња, инвестиције итд.

У поглављу „Класични модел” аутор иде даље с применом математике диференцирања једначина из основног класичног модела. Кроз цели опис анализе аутор нас води од основног (с првих седам једначина) ка сложенијем како би у класичном моделу с последњим (три) једначинама које објашњавају штедњу, инвестиције и каматну стопу – изложио питање неутралност новца и потпуну одвојеност реалног и монетарног сектора. Тумачење ефеката повећања агрегатне тражње приказан је познатим графиконом са четири квадранта уз сва потребна објашњења и увођење матричног облика. Затим следи приказивање сложенијег модела с егзогеним факторима повећањем рада и капитала. У њему радна снага се руководи реалним зарадама, а капитал реалним каматама. Посебну пажњу аутор посвећује разматрању односа штедње и инвестиције у односу на каматну стопу, као и државног дефицита (дуга) и каматне стопе. У класичном моделу се уравнотежују штедња и инвестиције помоћу реалне каматне стопе. Финансирање државних расхода задуживањем владе путем емитовања обвезница и истискивањем приватних инвестиција тумачен је у неко-

лико политика владе (видети графиконе 2.3 и 2.4). Неутралност новца једино одређује ниво цена и не утиче на реална кретања. Са свим овим својим постепеним тумачењима аутор нас уводи у приказивање смисла неутралности новца која проистиче из квантитативне теорије новца и дихотомије реалног и монетарног сектора.

У трећем поглављу „Кејнзовски модел” аутор представља искључиво математичком анализом оне основне поставке класичног модела које је Кејнз критиковао и негирао: функционисање тржишта рада, преформулације функције тражње за новцем, функција штедње, постулирању каматне стопе.

„IS–LM Модел” је четврто поглавље где се искључиво геометријски представља тражња за новцем (трансакционе и спекулативне тражње за новцем) и утицај на национални доходак; разматрају се питања штедње, инвестиција, државне потрошње и пореза. Дато је тумачење равнотеже на тржишту новца – LM крива и равнотежа на тржишту добара – IS крива.

Пето поглавље „Фиксне цене” претпоставља IS–LM модел на нивоу фиксних цена, где криве IS и LM представљају инструментне економске политике. Раст тражње услед раста инвестиција представљен је померањем IS криве; а раст тражње услед раста новчане масе – померање LM криве. Диференцирањем једначина штедње и једначина инвестиција из „Претпоставке основног модела” долази се до доказивања мултипликаторског ефекта на национални доходак који је тачан под претпоставком константне каматне стопе. Као што је познато, преко реципрочне вредности маргиналне склоности штедњи дошло се до мултипликатора.

Даље следи представљање националног дохотка хоризонталним померањем IS криве (ефикасност фискалне политике) и вертикалним померањем LM криве (ефикасност монетарне политике). Све то сумирано је у две пратеће илустративне табеле на крају поглавља. Следи математичким формулама приказивање: да повећање државне потрошње увећава национални доходак и да повећање државне потрошње повећава каматне стопе. У формирану слику уводи се и питање пореза који су везани за кретање националног дохотка. И у овом случају дата је табела утицајних егзогених варијабли на национални доходак и камату. У закључку

поглавља дате су три илустративне табеле којима претходе математичка и геометријска доказивања и приказивања.

„Стабилност” је кратко шесто поглавље равнотеже IS–LM модела које може да се схвати као својеврсни прелаз на седмо поглавље.

Седмо поглавље „Флексибилне цене” је дорада четвртог поглавља „IS–LM модела”, које је обрађено у петом поглављу разматрањем кејнзовског модела с фиксним ценама. У овом поглављу разматра се понашање кејнзовског модела у условима варирања цена. Ту се кејнзовски модел приближава класичном моделу, али тиме утврђује и неконзистентност класичног модела, а сам се кејнзовски модел приближава више стварности.

Поглавље осмо, „Компарација”, представља круну у целој структури студије. И како аутор каже, на основу претходне анализе, сада смо у могућности да оценимо значај разлика између кејнзовског и класичног модела, односно значај претпоставки на којима су ови модели засновани. Аутор упоређивање врши тако што укршта претпоставке ова два основна модела, а онда сагледава њихово понашање под утицајем аутономних промена у инвестицијама и новчаној маси.

Ова глава почиње сликом класичног модела – падом агрегатне тражње услед смањења новчане масе. Следи класично тржиште новца уз кејнзовско тржиште рада – повећање инвестиција. Методом великих четири квадранта анализира кејнзовско тржиште новца уз класично тржиште рада – смањење инвестиција; те кејнзовско тржиште новца уз класично тржиште рада – смањење новчане масе. Све то аутор закључује табелом „Резултати укрштања претпоставки кејнзовског и класичног модела”:

„Као што се из ње може видети, укрштање претпоставки обезбеђује два типа модела – промене у аутономним кретањима на страни инвестиција и штедње и аутономне промене у новчаној маси. У три од четири случаја добијају се резултати који су идентични онима из класичног модела. Једини кејнзовски резултат остварен је при претпоставки кејнзовског тржишта рада и класичног тржишта новца, и то приликом анализе промена у новчаној маси. Очигледно је да класични модел доминира и када укрстимо претпоставке. Из овог следи да је за консти-

туисање кејнзовских резултата кључна претпоставка кејнзовског тржишта рада.

Да би се добили кејнзовски резултати, неопходно је увести и кејнзовско тржиште новца. Оно је нарочито важно за конституисање релевантности фискалне и монетарне политике у циљу управљања агрегатном тражњом, а то и јесте централна преокупација кејнзовских модела. Нема сумње да је Кејнзово име највише везано за идеју управљања агрегатном тражњом инструментима економске политике може водити стабилизовању привреде око нивоа пуне запослености, *тј. да држава мора имати активну улогу у привредном животној* (стр. 87, подвлачење М. П.)

Увођење нових променљивих у основни модел сад отворене привреде, најпре трговинског биланса, а потом биланса плаћања – почиње девето поглавље „Отворена привреда”. Ово поглавље приказује суштину кејнзовског модела отворене привреде. Изражавање идеје постепено, од поједностављеног ка сложенијем. У моделу, та отворена привреда је мање или средње величине, да би се избегле сложености и утицаји велике привреде у домену светске трговине. Анализа почиње једноставним моделом да би се одмах прешло на кејнзовски модел у оквиру кога се разматра ниво домаћих цена и девизног курса. Проширена једначина националног дохотка дефинише трговински биланс. Даље се даје графички приказ трговинског биланса у IS–LM моделу с одговарајућим тумачењем. Следећа анализа разматра фискалну експанзију и трговински биланс. „Може се видети да изразита експанзивна фискална или монетарна политика може водити продубљивању спољнотрговинског дефицита. Важи и обротно, рестриктивна фискална и монетарна политика може довести до анулирања спољнотрговинског дефицита, али само на уштрб пада запослености и националног дохотка. Уколико је трговински дефицит трајнијег карактера, прилично је јасно да ће бити неопходна девалвација валуте како би се смањио или елиминисао трговински дефицит.

Девалвација би требало да, с једне стране, утиче на смањење цена домаћих добара и тиме оснажи извоз, а да, с друге стране, поскупи увозну робу и тиме смањи увоз. У том случају може се очекивати кретање ка уравнотежењу трговинског биланса. Мора се има-

ти у виду да девалвација има смисла само под одређеним условима. Наиме, промена у вредности извоза и увоза зависи од еластичитета тражње за извозним и увозним добрима (стр. 93, слика 9.2).

Проблематика девалвације детаљно се објашњава путем слика 9.3 Ефект девалвације на трговински биланс у IS–LM моделу, 9.4 Рестриктивна монетарна политика уз девалвацију у IS–LM моделу и 9.5 Промена цена и трговински биланс у IS–LM моделу.

Пошто је размотрен појединачни модел само с трговинским билансом у циљу да се покаже да избор економске политике не зависи само од потребе да се успостави унутрашња равнотежа, већ и спољна равнотежа, аутор проширује анализу увођењем капиталног рачуна, који заједно с текућим билансом представља биланс плаћања (БП). Извођењем једначине која показује услов за равнотежу платног биланса илуструје се сликом 9.6. Одређивање криве биланса плаћања (БП) с тумачењима спољне и унутрашње равнотеже у IS–LM–БП моделу, с утицајем промена домаћих цена на равнотежу биланса плаћања (слика 9.8) и прилагођавања при фиксном и флексибилном девизном курсу.

После приказивања овог носећег поглавља књиге, треба још једном истаћи да је напор аутора био превасходно усмерен на то да нам преко математичког и графичког инструментаријума да слику текућег стања у овом сегменту макроекономије (премда постоје и други приступи, као што је монетаристички, модели с фиксним и флексибилним ценама и курсом, модели са савршеном и несавршеном мобилношћу капитала или с аспекта теорије рационалних очекивања – што аутор и сам помиње). Међутим, праћење излагања и мисли аутора добра је вежба из метода разматрања макроекономске „мајсторске кутије алата“ који стоје на располагању креаторима економске политике.

У завршном делу књиге, поглавље десето, „Ране критике кејнзовског система“ изложена је критика Пигуа (Arthur Cecil Pigou) из 1943, којом је покушао да опори постојање замке ликвидности. Ту се разматра и „Пигуов ефект богатства“. Даље следи приказивање радова Мецлера (Lloyd Appleton Metzler) из 1951, Тобина (James Tobin), Фридмана (Milton Friedman), Кругмана (Paul Krugman), Лукаса (Robert E. Lucas) и Сарџента (Thomas J. Sargent). Треба се подсетити да су

Лукас и Сарџент у чувеном раду „After Keynesian Economics“ (1979) прогласили смрт кејнизма.

Који је заиста значај Кејнза? На ово питање одговор нам даје аутор у последњем десетом поглављу „Значај Кејнза“, на десет језгровитих страница које представљају врсту говора, које могу да послуже и као добар предговор. Одговор на ово питање није једноставан, закључује аутор: „Мора се нагласити да оно што је представљено у овој књизи јесте доминантно тумачење Кејнза у макроекономској теорији. Оно према томе није једино али јесте *доминантно* (подвукао М. П.).“ Кејнизам није нестао потискивањем неокласичне синтезе која је доминирала теоријском економиком и емпиријским истраживањима све до средине седамдесетих година 20. века... Чувени економиста школе Нове класичне економије и добитник Нобелове награде, у свом обраћању Америчкој економској асоцијацији 2003. године тврдио је да је централни проблем спречавања економских криза практично решен, односно, да је решен већ неколико декада уназад. После финансијске кризе која је драматично наступила у септембру 2008. (а чији први знаци нису схваћени у августу 2007) интересовање за Кејнза и кејнизам нагло је оживело... Кејнз није имао пуно симпатија ни поверења у берзанска улагања као генератор стабилних инвестиција. Напротив, сматрао је да слом берзи изазива неповерење и суштински се залагао против спекулација које је сматрао дестабилизујућим.

Кејнз је дубоко веровао у капитализам; али не и у финансијски спекулативан капитализам у којем свет данас живи, а који је и довео светску привреду у садашњу кризу. С правом се упитао амерички недељник *Business Week* (16. април 2009) у чланку „Чему служе уопште економисти?“ (What Goods Are Economists Anyway?) Велики број економиста се питао где је ту сада Кејнз? И док је с транзицијом Адам Смит преко ноћи са закашњењем стигао у Москву и земље Источне Европе, дотле се на мала врата Кејнз враћао у Вашингтон и Њујорк после финансијске кризе 2007–2008. године.

Сада као да се затвара круг у схватању шта се све одиграло у макроекономској теорији у последње четири деценије и какву је трансформацију доживео капитализам за то време. Готово да бисмо рекли да смо на почетку затвореног круга. Мото који је веома

добро изабрао Вујачић на почетку свог рада је део из Кејнзовог писма председнику САД:

„Поштовани господине председниче, Учинили сте себе повереником оних који у свим земљама желе да промене наше зло стање осмишљеним експериментисањем у оквиру нашег друштвеног система.

Уколико не успете, рационалне промене биће битно искомпромитоване широм света, препуштајући ортодоксији (класичној теорији) и револуцији (марксизму) да се изборе до краја.

Али, уколико успете, нове и храбрије методе биће покушане свуда и можда успети, временски означавајући прво поглавље нове економске ере од датума када сте преузели функцију. (...)”

(Из отвореног писма Кејнза Франклину Рузвелту у *Њујорк џајмс*, 31. децембра 1933).

Данашњи млађи економисти у нас дочекаће ове речи Кејнза као подстицај да се врате и задрже на тумачењима овог корисног Вујачићевог рада јер, према речима једног од рецензената „пружа потпунију слику макроекономске равнотеже и омогућава увид у логику и конзистентност Кејнзовог доприноса...” Повратак Кејнза и у нашој стручној литератури заслуга је Вујачићевог рада објављеног у овој књизи. *Кејнз њојив класика* је добар компендијум уза сву постојећу страну литературу на ову тему. Уз информативни увод, књига садржи и селективну библиографију.

Милан Пејровић

UDC 271.222(497.11)-523

ПРВОРАЗРЕДНА СТУДИЈА О СТАРОЈ СРБИЈИ

(Александра Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену 1871–1890*, Епархија нишка и Епархија рашко-призренска, Ниш 2011, 243 стр.)

Историчарка Александра Марковић Новаков, стручни сарадник Лексикографског одељења Матице српске, своју прву књигу, насталу на основу успешно одбрањеног магистарског рада, посветила је родитељима, али се уједно и одужила свом завичају – Призрену. Студија о Призренској богословији припада низу историографских књига објављених у новије време које се баве прошлошћу Старе Србије. Временски оквир књиге омеђен је годином оснивања 1871. и годином 1890. када Богословија престаје да буде једина српска национална институција у Старој Србији, будући да се отварају српски конзулати, али и због чињенице да је троразредна Богословија прерасла у шесторазредну Богословско-учитељску школу. Књига је подељена на седам поглавља и ауторка, попут вештог филмског редитеља читаоца крупним кадром уводи у тему. У

прва два поглавља *Историјски оквири настанка и рада Призренске богословије и Призрен у време ошварана и рада Богословије* приказане су политичке, друштвене и културне прилике које су претходиле оснивању Богословије. Ауторка је јасно и хронолошким приступом описала и објаснила настојања српских владара и влада на олакшању тешког положаја Срба под турском влашћу. Изазови су били велики а средства на располагању мала. Османско царство у 19. веку (*најдужи век империје*) пролазило је кроз бројне и махом споља наметнуте реформе. Упркос настојањима Порте, положај хришћана био је једнако тежак, нарочито од друге половине 19. века, када су настали агресивни национални покрети Бугара и Арбанаса, који су уз грчке аспирације били непријатељски настројени према Србима. На иницијативу митрополита Михаила 1868. основан

је Одбор за учитеље у Старој Србији и Македонији, посредник у односима српске владе и Срба у Османском царству. Осећање националне угрожености, додатно појачано пропагандом бугарских егзархиста утицали су на оснивање Богословије. Положај српског становништва у Старој Србији, аргументовано образлаже ауторка, нарочито се погоршао у време српско-турских ратова 1876/7. године, услед миграција становништва, српског из Старе Србије и арбанашког према данашњем Косову и Метохији. Оснивањем арбанашке Призренске лиге 1878. још више су погоршани односи на простору Старе Србије. У потпоглављу *Однос независне Србије према Косову и Метохији 1878–1890.* приказан је институционални оквир помоћи коју је српска држава упућивала сународницима у Старој Србији. Одсуство планског и организованог рада карактеристика је за године после стицања независности. Пораз у рату с Бугарском у јесен 1885. године уверио је српску владу да је најцелисходнији вид деловања на простору Старе Србије културно-просветни, за шта се истрајно залагао Стојан Новаковић. У том циљу основано је 1886. године Друштво Светог Саве. Од 1887. комуникација се одвијала и посредством Одељења за српске школе и цркве које је било при Министарству просвете, да би од 1890. послови националне пропаганде били пренети на Министарство иностраних дела. Упркос свим тим мерама, у Старој Србији 1889. године, закључује ауторка, *било је веома мало српских школа у односу на школе других народа.* У другом поглављу описан је Призрен, највећи српски град на Косову и Метохији у којем су Срби ипак били мањина у односу на Арбанасе и Турке. Специфичност Призрена била је у томе што је то био не само трговачки град с богатим слојем српског становништва, већ и седиште Рашко-призренске епархије и град са црквено-школском општином (у изворима први пут поменута 1794). У деветој деценији основано је Друштво Светог Саве са циљем завршетка градње цркве Св. Ђорђа (од 1880) и певачко друштво Свети Урош. Призрен и околина били су окружени великим бројем српских цркава и манастира. Од 1871. до 1875. излазио је лист *Призрен* на турском и српском језику. На основу реченог, рекло би се да је град био својеврсна културна оаза Срба у Старој Србији, међутим, перманент-

на претња за безбедност града били су становници оближње Љуме, иначе српског порекла. Ауторка цитира речи конзула Бранислава Нушића: *Над Призреном стоји заштитна ђушка љумљанска, од које и сами Турци призренски стирије и моле за заштитију.*

Треће поглавље *Православна српска богословија у Призрену 1871–1890.* најобимнији је део књиге. Користећи расположиве изворе и литературу ауторка је објаснила сложене политичке околности који су претходили оснивању Богословије. У традицији становника Призрена дуго је владало уверење да је велики добротвор, Призренац, Сима Андрејевић Игуманов најзаслужнији за оснивање Богословије, будући да је за живота купио земљиште на којем је зграда Богословије, његовим новцем саграђена и пошто је тестаментом имовину завештао на развој просвете. Ауторка је, на основу расположивих докумената, истакла пресудну улогу српске владе, односно Одбора за српске школе у Старој Србији у оснивању Богословије. Заметање трагова о финансирању Богословије чињено је из практичних разлога, јер турске власти нису смеле да сазнају прави извор финансирања. Та чињеница, међутим, не умањује значај Симе Андрејевића. Страх српског становништва, нарочито у време и после српско-турских ратова, одразио се на безбедност и сам опстанак Богословије. Тако је од априла 1880. до јула 1881. једини наставник у Богословији био Ђорђе Камперелић. Одроз тог страха су потказивања наставника Богословије турским властима од појединих Срба. Ауторка је у форми летописа, по школским годинама, приказала бројно стање ученика, наставне предмете, наставнике и проблеми који су се јављали током сваке школске године обухваћене књигом. Управитељи Сава Дечанац, Илија Ставрић, Петар Костић, Мелетије Вујић, наставници Милун Новичић, Ђорђе Камперелић, Илија Вучетић, Тривун Димитријевић, Сава Јакић, Василије Десић, обележили су рад Богословије до 1890. Њихове биографије налазе се на крају књиге. Ауторка отворено пише о сукобима наставника Богословије коју су избијали с времена на време, због чега је угрожаван рад Богословије, а ти сукоби су, опет, последица друштвено-политичких односа, слабог материјалног стања наставника, личне сујете, тако својствене образованим људима. Књига је сво-

јеврски омаж руском конзулу Ивану Степановичу Јастребову, великом добротинитељу Богословије, истинском богатиру православља и Срба у Старој Србији. Прилежном анализом извора, ауторка је реконструисала и оне сегменте рада Богословије који се могу подвести под појам свакодневни живот: услови рада и положај наставника, смештај, исхрана и одевање ученика, стање библиотечног фонда и однос Срба према Богословији. Промисленим приступом у циљу свеобухватног сагледавања места и улоге, Призренска богословија упоређена је с другим богословијама које су Срби имали у 19. веку: Карловачком (1794), Београдском (1810; 1836), Задарском (1841), Бањалучком (1866), Цетињском (1869), закључујући да је Призренска била најсличнија Цетињској, пре свега по нивоу знања ученика и школској спреми наставника. У поглављу *Просветно васпитни значај Богословије 1871–1890*, ауторка закључује да су, што се просветног значаја Богословије тиче, постојала три периода у њеном раду: 1. период 1871. до 1876. обележен је настојањима да се школује што већи број будућих свештеника и учитеља, а Учени одбор је бринуо о просвети Срба у Османском царству; 2. од 1876. до 1887, након укидања Ученог одбора (1876), Богословија је преузела послове организације и надзора свих школа у Старој Србији и 3. од 1887. до 1890. године, када је трострупа Српска православна богословија прерасла у шесторазредну Богословско-учитељску школу. У овом периоду, након реорганизације, Богословија је по-

стала много значајнији чинилац у стварању квалитетнијих учитељских и свештеничких кадрова.

У петом поглављу *Политичко-јиропајандни значај Богословије*, ауторка закључује да је од просветне, важнија била политичка улога Богословије, будући да је преко ње одржавана стална веза с Београдом. Оснивањем Богословије, код Срба на простору Косова и Метохије, али и шире, појавила се нада у ослобођење. Чињеница да после оснивања Богословије није забележен ниједан случај групног исламизовања, довољно говори о њеном значају. Инспиративно је шесто поглавље *Биографије значајних личности* у којем се налазе животописи четрнаест личности заслужних за оснивање и рад Богословије. Књига је употпуњена списком ученика који су завршили Богословију, њиховим местом рођења и занимањем, табелама социјалног порекла ученика, табелом уписаних и свршених ђака и прегледом наставничког кадра по школским годинама.

Из свега досад написаног, можемо закључити да је реч о хеуристички и методолошки одлично припремљеној студији, написаној лепим и јасним стилем. Додатна вредност јој је емотивна компонента, ауторкино осећање вечитог дуга према завичају. Приказ завршавамо ауторкиним речима на крају Предговора: *Како ми као јојединци не можемо бићније да уићемо на косовско-метохијску стварност, ово је нац мали дуг одбрани будућности Косова и Метохије.*

Радомир Ј. Појовић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СЛАЂАНА АНЂЕЛКОВИЋ (1965, Врање). Студије педагогије завршила на Одсеку за педагогију ФФ у Скопљу 1987. године. Последипломске студије завршила на ФФ у Приштини 2000. године. Докторску дисертацију одбранила 2007. на ФФ у Бањој Луци, под називом „Настава јестаственице у основним школама код Срба у 19. веку”. Радила као асистент на Учитељском факултету у Врању 1995–2002. и као виши предавач на Вишој школи за образовање васпитача у Београду 2002–2008. Од 2008. ради као доцент на ГФ БУ, где предаје Педагогију. Исти предмет предаје и на Хемијском, Физичком, Биолошком и Математичком факултету. Аутор великог броја научних и стручних радова из области дидактике, историје педагогије и опште педагогије. Објавила знатан број радова у научним и стручним часописима и зборницима с научних скупова. Тренутно ангажована на пројекту Института за педагогију и андрагогију ФФ БУ – „Модели процењивања и стратегије унапређивања квалитета образовања”. Објављени радови с тематиком развоја српских школа у Румунији: С. Анђелковић. Настава у вероисповедним основним школама у функцији очувања матерњег језика. *Simpozion international – Invatamantul in limba Sarba din Romania pe coordonate Europene*. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici”, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis, 2011; С. Анђелковић и З. Станисављевић Петровић. Традиција у организовању ваншколских активности – пракса српске секције Више гимназије у Темишвару. *Simpozion international – Invatamantul in limba Sarba din Romania pe coordonate Europene*. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici”, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis, 2011.

Електронска адреса: slandjelkovic@gmail.com

СТЕВАН БУГАРСКИ (1939, Српски Сепартон, Румунија). Свршио 1956. Српску гимназију у Темишвару, започео Филолошки факултет, али се после издржавања казне поправног затвора због вербалног деликта преусмерио на технику и дипломирао на Политехничком универзитету у Темишвару (1971). Допунски се бави културном историјом Срба с територије данашње Румуније.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *По Сепартиону кроз просјор и време*, 1982; *Српско правослађе у Румунији*, 1995; *Сепартионски лейојиси*, 1–2, 2004; *Књижевни рад јојше Слободана Косића*, 2006; *Завичајна књижевност Срба из Румуније 1918–1947*, 2007; *Срби у Темишвару. Мехала*, 2008; *Срби у Темишвару. Град*, 2011. Приредио: *Дневник Саве Текелије*, 1992; Ђорђе Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, 1994; Душан Сабљић, *Српско школство у Румунији 1919–1989*, 1996.

Електронска адреса: adrianasida@yahoo.com

МИРЈАНА ДЕВЕЦИЋ, ванредни професор ГФ БУ. На БУ ради од 1985. године. Током радне каријере бавила се туристичком географијом, географијом становништва и демографијом. Предаје на матичном факултету и ЕФ БУ демографске предмете: Природно обнављање становништва, Демографске структуре, Демографски изазови савременог друштва. Области њеног интересовања су репродукција становништва, демографско старење, демографски аспекти родности, међурелације развоја туризма и становништва, и значај информатике за демографију. У домаћим и страним часописима, монографијама, зборницима домаћих и страних конференција објавила преко 60 радова, као и самосталну монографију. Члан редакције два међународна часописа и међународне асоцијације ДемоБалк са седиштем у Грчкој.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: О природном крећању становништва, монографија, Београд 2006; *Утицај туризма на демографски развојак – пример Црногорског приморја* (у штампи).

Електронска адреса: mdedvedzic@gmail.com

БОРЉЕ ЂЕКИЋ (1964, Рума). Дипломирао 1991. године на ФФ УНС, група за историју. Магистарски рад „Законодавна делатност краља Милутина” одбранио 1998. код академика Симе Ђирковића. Докторирао 2008. на ФФ у Нишу с темом „Решавање спорова у средњовековним српским земљама”. Радио на ФФ БУ од 1995. до 1997. године. Од 1999. запослен на ФФ у Нишу на студијској групи за историју. Тренутно држи предмете Историја Срба до краја XI века, Историја Срба у XII и XIII веку и изборни курс Трговина и саобраћај у средњовековним српским земљама. Сарадник *Лексикона српског средњег века* (Београд 1999) и *Српског биографског речника* Матице српске.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: Сјоменик Јовану Јовановићу Змају у Руми, Рума 2000, *Почеци српског четињичтва*, Београд 2000. и *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума 2001. Објавио већи број текстова у домаћим часописима: *Зборнику МС за историју*, *Темама*, *Пешчанику*, *Гласнику Филозофског факултета у Приштини* и др. Заступљен у *Лексикону писаца јосевићких радника*, Београд 2003.

Електронска адреса: djekicdj@ptt.rs

КОВИЉКО ЛОВРЕ, редовни професор, Департман за аграрну економију и агробизнис, ЕФ, Суботица. Предаје предмете: Аграрна политика Европске уније, Економска анализа аграрних програма, Пољопривредна трговина и трговинска политика, Програмирање развоја пољопривреде и Светски прехранбени систем.

Рођен је 1954. у Гламочу, БиХ. Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ у Суботици на којем је и изабран у звање редовног професора Универзитета за ужу научну област агрономије. Од 1990. до 1992. био је члан Извршног Већа, а 1992–1993. Председник ИВ АП Војводине. Током 1993. и 1994. био је члан Савезне владе СР Југославије. Објавио је, самостално или у коауторству, око 100 научних радова у домаћим и иностраним часописима, учествовао на домаћим и међународним научним конференцијама. Током 2001. боравио у САД као гостујући професор на Универзитету у Минесоти. У три мандата је био продекан, а у два шеф Катедре за агрономију на ЕФ у Суботици. Члан је Друштва аграрних економиста Србије, Балканског научног друштва агрономиста, Европске асоцијације аграрних економиста, Америчке асоцијације аграрних економиста.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: Технички пројекат у развоју југословенске пољопривреде, ИМЕО, Нови Сад, 1986; *Економски модели у пољопривреди*, Невкош,

Нови Сад, 1997; *Економска анализа аграрних програма* (коаутор), ЕФ, Суботица 2011.

Електронска адреса: klovre@ef.uns.ac.rs.

АЛЕКСАНДАР МАРТИНОВИЋ (1976, Славонски Брод). Дипломирао на ПФ УНС 1999. године. У звање асистента-приправника за предмет Управно право изабран 2001. године. Године 2003. на ПФ УНС одбранио магистарску тезу „Појам управе у српској правној науци”. У звање асистента изабран 2005. Године 2004. учествовао на међународном научном скупу у Београду посвећеном реформи државне управе у Републици Србији. 28. септембра 2011. године на ПФ УНС одбранио је докторску дисертацију „Однос владе и управе – с посебним освртом на српско и немачко право”. Говори енглески и немачки језик. Од фебруара 2007. године је народни посланик у Народној скупштини Републике Србије.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: Појам управе у српској правној науци, ИП „Јустинијан”, Београд 2004. Објавио више чланака у *Браничу*, те зборницима радова правних факултета у Новом Саду и у Нишу.

Адреса: Правни факултет у Новом Саду и: Трг Николе Пашића 13, 11000 Београд.

Електронска адреса: poslanicka.grupa@srpskaradikalnastranka.rs

САША НЕДЕЉКОВИЋ (1962, Београд). Дипломирао 1998. историју на ФФ БУ. Сарадник *Српског биографског речника* МС. Члан Просветног одбора Соколског савеза Београд од 2001, члан уредништва часописа *Око соколово* и Соколске библиотеке. Учествовао 2002. као члан Организационог одбора у припреми изложбе „Сви наши јубилеји телесног вежбања – спорта 1857–2002. године”. Од 2005. извршни уредник пројекта дигиталне колекције „Соколска књижница” на Интернету (Projekt Rastko, Global Cultural Network: www.rastko.org.rs). Члан Друштва „Свети Сава”, Научног друштва за историју здравствене културе Србије и Удружења за неговање ваздухопловних традиција. Учествовао на научном скупу „Љетопис Матице српске у Дубровнику” 2010. у Земуну. Област интересовања: историја Приморја и Соколски покрет.

Објавио већи број радова у домаћим часописима: *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, *Брајсјиво Друштва Свеи Сава*, *Динар*, *Добровољачки гласник*, *Зборник МС за друштвене науке*, *Нови филмограф*, *Српска слободарска мисао* и др.

Електронска адреса: s_nedeljkovic@yahoo.com

ТАТЈАНА ПАПИЋ БРАНКОВ, доцент, Факултет за инжењерски интернационални менаџмент, Европски универзитет, Београд. На УНС 2008. одбранила докторат под насловом „Економске и етичке импликације дифузије генетски модификоване хране”. Чланке објављивала у часописима: *Plant Disease*, *Journal of Plant Pathology*, *Савремена пољопривреда*, *Економика пољопривреде*, *Социјална мисао*.

Електронска адреса: brankov.tatjana@gmail.com

СНЕЖАНА СПАСЕНОВИЋ (1976, Лозница). Основну школу завршила у Доњој Борини 1990. Године 1994. свршила Гимназију „Вук Караџић” у Лозници с одличним успехом. Географски факултет – смер Географија уписала 1994. Основне студије на ГФ БУ – смер Географија је завршила 2001. Исте године почела да ради у Основној школи „Стеван Филиповић” у Радаљу (општина Мали Зворник). Од 2006. године поред основне, запослена и у Средњој школи

у Малом Зворнику где предаје географију следећим смеровима: гимназија општи смер, економски техничар, туристички техничар, личне услуге. Магистарски рад под називом „Друга демографска транзиција у Србији” одбранила на ФГ БУ (смер Демографија) у септембру 2010. Члан Српског географског друштва.

Електронска адреса: ennaspa@gmail.com

ЗОРИЦА СТАНИСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ (1966). ФФ, групу за педагогију уписала 1984. на Универзитету „Кирил и Методиј” у Скопљу, где је и дипломирала 1988. Током студија била је стипендиста Фонда за развој научног и уметничког подмлатка Републике Србије. Магистрирала на ФФ у Скопљу 1993, а докторирала на ФФ у Београду на одсеку за педагогију 2007. Радни ФФ Универзитета у Нишу, у звању доцента на департману за педагогију од 2002. године. На основним академским студијама предаје предмете Школска и Предшколска педагогија, а на мастер студијама предмете Теорије школе и Припрема деце за полазак у школу. Аутор две монографије: *Сарадња породице и вршића и Дисциплинираност у васпитању између вршића и школе* и преко четрдесет радова објављених у часописима и зборницима. Учесник већег броја научних и стручних скупова у земљи и иностранству. Последњих година активно прати тематику развоја српских школа у Румунији, посебно у Тимишвару где је излагала на већем броју скупова.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *Насиља на српском језику по европским координацијама*, Тимишвар: Inspectoratul scolar judetean Timis, Lic. Teor „Dositei Obradovici”, 2006; *Традиција у организовању ваншколских активности – пракса српске секције више гимназије у Тимишвару, у коауторству са С. Анђелковић, Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene*. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici”, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis, Тимишвар 2011.

Електронска адреса: zokapet@filfak.ni.ac.rs

МИРЈАНА СТЕФАНОВСКИ. (14. јул 1956, Земун). Дипломирала на ПФ БУ 1978. и на ФФ БУ, Група за етнологију, 1981. године. На ПФ БУ магистрирала 1985. и докторирала 1990. За асистента-приправника на ПФ БУ изабрана 1991, а у звање редовног професора за ужу научну област Национална историја државе и права изабрана је 2007. године.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *Српска њолиничка емиграција о преуређењу Југославије 1941–1943*, Народна књига, Београд 1998; *Идеја хрватског државног права и стварање Југославије*, ИА „Драганић”, Београд 1995 (2. издање: ПФ БУ, Београд 2008); *Ајсолућина и ублажена правда у Есхиловој Оресији* (коаутор Коста Чавошки), Наш дом / L'age d'homme, Београд 2001; *О националном питању и државном уређењу*, Хришћанска мисао, Београд 2004; *Почеци српске државности и учење о држави латинске цркве*, Хришћанска мисао, Београд 2006; објавила преко четрдесет чланака и других прилога у часописима и зборницима.

СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ (14. март 1949, Пандурица, општина Пљевља). Студије историје завршио 1972. на ФФ БУ. Од 1. јуна 1974. ради у Историјском институту САНУ, у коме је прошао сва научна звања од асистента до научног саветника. Бави се политичком, дипломатском, социјалном и културном историјом Срба и Југоисточне Европе у 19. и 20. веку. Магистрирао и докторирао из области историје Балкана (српско-грчки односи) у 19. и почетком 20. века. По позиву предавао општу историју Европе у 19. и 20. веку на ФФ УНС (група за светску књижевност). Научно и стручно се усавршавао у Грчкој, Русији и Немачкој. Био (1996–1997) члан међународног редакционог одбора часописа

Revue d'Europe Centrale, Стразбур (Strasbourg). Учествовао у раду великог броја међународних научних конференција у Шпанији, Аустрији, Немачкој, Русији, Бугарској, Грчкој, Украјини, Швајцарској, Чешкој, Шведској... У периоду 1994–2001. био председник Међународног научног одбора за организовање серије (осам) годишњих међународних научних конференција у оквиру пројекта *Сусрећ цивилизација на Балкану* (пројект подржао UNESCO). Уредник је седам објављених научних зборника с наведених конференција. У организацији Немачке бискупске конференције из Бона, и уз учешће представника Европске конференције цркава у Женеви, учествовао у дијалогу српских, хрватских и немачких историчара у Фрајзингу код Минхена (5–9. април 1995) и Флоту код Хановера (24–27. октобар 1996). Био генерални секретар Савеза историчара СФР Југославије 1982–1986. Од 1. фебруара 1987. до 15. априла 2002. директор Историјског института САНУ. Био главни и одговорни уредник *Историјског часописа*, и свих других издања Историјског института САНУ. Од 2001. до 2005. био је председник Српске књижевне задруге (основане 1892) једне од најстаријих културних установа у Срба. Говори и чита руски, грчки и немачки. Служи се енглеским.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: *Србија и Грчка (1856–1903)*. Борба за Балкан. Историјски институт САНУ; *Jugoslovenska Izvozna i kreditna banka d.d.*, 1992; *Прва београдска гимназија 1839–1941*, *Прва београдска гимназија 1839–1999* / Славенко Терзић, Нада Драгојевић, Београд, *Прва београдска гимназија*, 1999, 11–164.; *Политички живот у Нишу (1868–1876)*, *Историја Ниша 2*, Београд, Историјски институт; Ниш, Градина, 1984, 85–116.; *Русија и Српска револуција (1804–1815)*, Европа и Српска револуција / уредник Чедомир Попов, Нови Сад, Платонеум, 2004, 221–318.; *Пљевља на њују у ново доба 1804–1913*, *Историја Пљеваља*, Пљевља 2010.

Електронска адреса: slavenko.terzic@hi.sanu.ac.rs

ГОРДАНА ТЕРЗИЋ, економиста, Београд. Дипломирала на Факултету за услужни бизнис Универзитета ЕДУКОНС. Тренутно на мастер студијама на Факултету пословне економије у Београду. Област интересовања управљање људским ресурсима.

Електронска адреса: terzic11@gmail.com

ДАНИЈЕЛА ШАРЧЕВИЋ (1971, Београд). Рођена у Београду, политиколог, ради на пословима односа с јавношћу у Институту за хигијену и технологију меса у Београду. На ФПН БУ дипломирала је 1998, а докторску дисертацију одбранила на ФОН-у 2011. године из области односа с јавношћу и мултимедијалних комуникација. Један је од оснивача Друштва Србије за односе с јавношћу. Област интересовања: односи с јавношћу, друштвена одговорност и одрживог развој.

Електронска адреса: danijelas@inmesbgd.com

СКРАЋЕНИЦЕ

БУ = Београдски универзитет
ГФ = Географски факултет
МС = Матица српска
ПФ = Правни факултет

УНС = Универзитет у Новом Саду
ФОН = Факултет организационих наука
ФПН = Факултет политичких наука
ФФ = Филозофски факултет

САНУ = Српска академија наука и уметности

РЕЦЕНЗЕНТИ РУКОПИСА ЗМСДН У 2011. ГОДИНИ
ZMSDN REFEREES LIST FOR 2011

- Проф. др Гордана Благојевић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд
Проф. др Рајко Буквић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Факултет пословних студија, Београд
Проф. др Раде Вељановски, редовни професор, Факултет политичких наука, БУ, Београд
Проф. др Бранислав Ђурђевић, редовни професор, Природноматематички факултет, Департман за географију, УНС, Нови Сад
Проф. др Мирко Зуроуац, редовни професор, Филозофски факултет, Одељење за филозофију, БУ, Београд
Проф. др Милош Марјановић, редовни професор, Правни факултет, УНС, Нови Сад
Проф. др Јована Милутиновић, ванредни професор, Филозофски факултет, Катедра за педагогију, УНС, Нови Сад
Проф. др Душан Николић, редовни професор, Правни факултет, УНС, Нови Сад
Др Драго Његован, музејски саветник, Музеј Војводине, Нови Сад
Проф. др Часлав Оцић, дописни члан САНУ, Београд
Проф. др Дамир Смиљанић, редовни професор, Филозофски факултет, Одсек за филозофију и социологију, УНС, Нови Сад

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Илази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798
Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420–199
381 21 6615–798
www.maticasrpska.org.rs
email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
138. (1/2012) свеску 19. децембра 2011.
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Владимир Шовљански
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2012. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: , Нови Сад
Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76– . – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984– . – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за просвету и науку
Републике Србије